«...ОН ЧЕЛОВЕК НЕ СОВЕЦКІЙ»
...ОН ЧЕЛОВЕК
НЕ СОВЕЦКІЙ

Л.О.Чернов
О.Л.Квітницький
Г.А.Тимошенко
С.О.Кудрявцев
М.І.Бланк
М.Д.Шавер
В.Є.Лебедєв
Д.А.Грозний
Ю.С.Лівшен
Й.В.Шемпер
Г.Горгошко
Г.М.Вяткін
С.Г.Анфілов
М.К.Лейфман
С.А.Альтзіцер
М.М.Соснов
В.І.Гірич
Д.Й.Малука
І.М.Паншин
М.З.Глузман
Драчук
В.Я.Вольський
Г.Й.Шенкман
А.В.Виговський
В.Ф.Агапов
Свідерський
Л.Т.Якушев
М.С.Люльков
Д.І.Манько
П.Д.Малахов

Олег Мазяр

«...ОН ЧЄЛОВЄК НЄ СОВЄЦКІЙ»

хроніка державного злочину

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
Бук-Друк
Житомир • 2022

УДК 94(477):343.848
М12

М12 Мазяр О.
«…он чєловєк нє совєцкій»: хроніка державного злочину. Житомир: Вид-во ТОВ «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2022. – 414 с.

ISBN 978-617-8085-23-0

У монографії здійснений аналіз подій Великого терору. Історична розвідка висвітлює кримінальну справу Мазяра Михайла Андрійовича, звинуваченого в антирадянській агітації та засудженого до найвищої міри покарання. У книзі містяться документи, які вказують на фабрикацію кримінальних справ 1937-1938 років, процес слідства та винесення вироків, показано особливості реабілітаційного процесу та форму компенсації за винесення неправомірного рішення.

Для істориків і всіх, хто цікавиться українською сторінкою Великого терору, зокрема на теренах Житомирської області.

УДК 94(477):343.848

© Олег Мазяр, 2022
© ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”»
видання, 2022

ISBN 978-617-8085-23-0

До 85-ої річниці
Великого терору

Всі прізвища та імена справжні.
Збереження документальної автентичності
пояснюється,
по-перше, значним строком давності подій,
смертю дійових осіб, а також їхніх дітей;
по-друге, потребою відновити дійсний хід подій з метою
проведення справжньої, а не формальної реабілітації
так званих ворогів народу.
Представлена історична розвідка
неминуче міститиме авторський погляд
на причини та процедуру терору
у конкретному населеному пункті,
що може не збігатися з поглядами інших осіб.
Автор не мав наміру принизити чиюсь
честь та гідність.
Мова й орфографія документів
представлені в оригінальному форматі
з метою відтворення автентичних обставин справи.

Висловлюю подяку працівникам Державного архіву Житомирської області, Управлінь СБУ в Житомирській, Полтавській та Одеській областях, Галузевого державного архіву СБУ, Галузевого державного архіву МВС України за сприяння у пошуку архівних матеріалів, без яких ця книга не могла бути написаною. Висловлюю подяку персонально Вадиму Анатолійовичу Золотарьову за надання докладних консультацій та цінних матеріалів.

ОЧИЩЕННЯ

У вівторок, 27 серпня 1991 року, дідуган села Буки чекав ранкового рейсового автобуса до Житомира. Цього автобусу старий чекав півстоліття, ще у воркутинському бараці. Його випихали з того автобусу на початку 1960-х, коли масово реабілітували його односельців, і ще кілька років тому, коли позбавляли ганебної судимості останніх «ворогів народу», які потрапили до буцегарні на початку 1930-х...

Він один лишався у селі з тавром «ворога». Втім, гнітив дідугана не цей несправедливий статус. Гнітило відчуття провини. Він усе життя виправдовувався... Зрештою, що він міг вдіяти?! Підписав кілька фальшивих характеристик, кілька написав сам. Хіба він міг не підписувати і не писати? Коли би знав, що його послужливість не врятує його самого від десяти років заслання, то, може, не підписував і не писав...

Вже сім із половиною років як помер молодший син його однопрізвищника, якого після такої фальшивої характеристики розстріляли у вересні 1937 року. Що він міг йому пояснити? Як виправдатися, коли його батько лежить у сирій землі, а він – вижив?

Сьогодні, третього дня після проголошення Акту про Незалежність України, дідуган їхав до Житомира очиститися. Він знову отримає відписку, що його кримінальної справи в архіві немає. Але цього разу він не відступиться. Він їх дотисне.

Свою реабілітацію він отримає за чотири дні до проведення Всеукраїнського референдуму щодо незалежності України. Він встигне. Поки чекісти перебуватимуть у стані розгубленості після московського путчу, реабілітація буде ним видряпана. Вона вже була непотрібна його односельцям, які майже не пам'ятали подій півстолітньої давнини.

Реабілітація була потрібна йому – для самовиправдання.

І він знайде самовиправдання у цій судовій довідці. Дарма що повторного слідства ніхто не проводитиме. Проте цього буде достатньо, щоби померти у своєму ліжку зі стишеним сумлінням і бути похованим на Тригірському кладовищі…

РАДІСТЬ

Збагнути настрій українського населення, переважно селян, улітку 1941 року радянській людині складно. Дати швидку оцінку – *зрада!* – простіше простого, але не зрозуміти. Тому інша типова реакція – *наклеп!*

Коли в архіві я шукав світлини учасників Великого терору, мені до рук потрапила житомирська газета «Українське слово». Непримітний нарис німецького вояки такого собі Гейманна від 14 серпня 1941 року стосувався саме того села, де розгорталася трагедія п'ятьох родин у другій половині 1937 року. У нарисі прекрасним є все – українські пейзажі, колорит сільського побуту, а також настрій селянина (старости села), який пережив Громадянську війну, Колективізацію, Голодомор і Великий терор.

> Прокляті вибоїни! Крехтячи та стогнучи по всіх швах, стрибає наш невеличкий «Опель» по українському шляху. Тріпоче розпечене повітря над широкими просторами. На небі де-не-де пропливають хмаринки та від стиглих жовтих нив з обох боків шляху чути дзвін кіс, миготять різнобарвні хустки жінок і дівчат, які жнуть і складають в копи хліб.

За поворотом картина змінюється. Невеличка річка в'ється, розтинаючи луку сріблястою стрічкою. Два бузьки повільно посуваються через високу траву, а ліс, що стояв далеко за ланами, наблизився до дороги. На тому боці річки підноситься білий напівзруйнований замок, який безперечно був власністю високого урядовця або поміщика та під час червоної революції був підпалений і згорів[1].

Зараз за селом Денешами зникає з наших очей ріка та луки. Густий ліс накриває нас. Зрідка пробиваються проміння сонця крізь зелені крони дерев, і малюють на дорозі дивні фігури. Шлях повільно підноситься вгору, мотор починає гуркотіти. Як тільки ми досягли верховини, то побачили шлях серед ланів, який вів під прямим кутом на село Буки. Тут треба було бути майстром, щоб проїхати. Стовбури дерев і великі кам'яні брили перегороджували дорогу. Пісок утруднював рух авто і кілька разів воно так хилилось, що ми боялись, щоб воно не перекинулось.

Однак і тут наш «Опель» нас не підвів. Злостливо ревучи, бере він останній горб і от перед нами лежить рівнина, що відкриває нам усю розкіш українського краєвиду. Повз відлогих гранітних скель і пахучих ланів стрімко біжить вода ручая. На схилах горба квітне кульбаба. На маківці його хочеться збудувати монастир, бані якого сяяли б на сонці. На тому боці ручая, вздовж вузенької стежки за соняшниками і кукурудзою, ховаються криті соломою хати с. Буки. Швидко

[1] Йдеться про так званий палац Терещенків – цукрових магнатів.

знайшли ми зручне місце для авто. Негайно стягли запорошені чоботи, з великим задоволенням зняли промоклі від поту сорочки, і трохи пізніше чотири засмаглих тіла купались в прохолодній воді. Багато часу для купання в нас не було. Тіні стають вже короткі і в селі нас чекає сільський староста, до якого ми були надіслані. Він приймає нас в своїй садибі, сердешно простягає до нас велику, міцно скроєну, засмаглу руку. В його очах сяє радість, що його відвідали німецькі вояки. Нас ввели в хатку, білу і чепурну ззовні і в середині. Долівка – з глини. Щодня її багато разів протирають мокрою шматою і тому долівка має свіжий колір охри. Наліво від дверей стоїть мисник з яскраво-строкатими філіжанками і мисками. Біля вікна – квіти. На стінах старі образи, що від старости давно злиняли. Наш погляд зупиняється на великій білій печі, яка займає майже третину приміщення. На печі цій можна спати. Чудове місце для ревматиків і ішіатиків.

Докінчивши наші справи, ми хотіли розпрощатися, але не тут то було. «Ви мої гості, повинні повечерятн в мене!» – говорить староста. Відкинення його запрошення було б рівне образі. Щастя, що з нами була пляшка горілки і кілька сигарет. Отже й ми були не з пустими руками. І коли ми при тьмяному сяйві гасової лампочки чокнулись з господарем, перед нашими очима сталась така картина: спокійна постать поруч з нами вдумливо і повільно розповідає про минулі турботи і потреби. Мати і дочка порались біля печі, смажили яєшню і кидали погляди на нас задумливими, як у Мадонни, очима.

Коли ми закінчили вечерю, було досить пізно. З ланів біля ручая підносився білий туман. Звідтиль долітало щебетання нічного птаха і промінь місяця заливав сріблом мури старого монастиря. До авто нас проводив селянин. На прощання він сказав просто: «Ми дуже раді, що ви прийшли сюди!» В потиск руки, яка багато працювала, вклав він всю надію, всю віру народу, який мусив був безкінечно терпіти знущання і який тепер лише побачив своє майбутнє.

Коли ми на горбі востаннє оглянулись, селянин все ще стояв на тому місці, де ми прощались. Його права рука була піднесена з привітом. В авто ллялись чудові пахощі квітів, що їх дали нам на прощання[1].

Звісно, все це могло бути постановкою, як численна кінохроніка, де українці стрічають німців білозубими посмішками, радісними гаслами, хлібом та сіллю. Щоби переконатися у протилежному, необхідно збагнути причини цієї невдаваної радості. Що спонукало старосту села Буки сказати таке і довго проводжати німецьких окупантів? Це поготів дивно, позаяк німці приїздили на «Опелі» не знайомитися, а домовлятися за харчове забезпечення військових Вермахту. Староста повинен був проклинати німців за чергову «продрозкладку», а він, бачте, не відпускає окупантів без вечері…

Так, за час німецької окупації у Буках загинуть мирні мешканці (могили деяких збереглися на Тригірському цвинтарі з відповідними написами), але тоді, у серпні 1941 року, вояки Вермахту здавалися кращими, ніж радянські активісти, комуністи і чекісти.

---

[1] Гейманн. «Ми всі раді вашому приходу!». *Українське слово.* 1941. 14 серп. (Ч. 4). С. 3.

ОПІСЛЯ

...Но одно или два поколения разврата теперь необходимо; разврата неслыханного, подленького, когда человек обращается в гадкую, трусливую, жестокую, себялюбивую мразь, – вот чего надо! А тут еще «свеженькой кровушки», чтоб попривык.

Достоєвський Ф.М. «Біси»

II

Старий бульвар у Житомирі увібрав історію міста останніх півтори сотні років і став найпривабливішим місцем відпочинку та побачень містян. *«Зеленою перлиною Житомира можна назвати Старий бульвар...»*, дарма що ця «перлина» несподівано визріла на колишньому міському сміттєзвалищі[1].

[1] Мокрицький Г. П. Будинок на Старому бульварі, 7: Сто років шляху: від окружного суду до Державної агроекологічної Академії України : (Архітерктурно-краєзнавчний фотонарис). Житомир, 1997. С. 3–4.

Старий бульвар змінив чимало назв. Спочатку був вулицею (Ярославською, Бульварною, Шевченка, Третього Інтернаціоналу, Сталіна, Жовтневою та навіть – о, жах! – «імені П'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції»). Трохи побув проспектом Сталіна, Пушкінським бульваром, а під завісу радянської влади – Жовтневим бульваром[1]. Зрештою, став Старим бульваром. Бульвар настільки зістарився, що загубив останній із чотирьох кварталів. Сьогодні втрачений квартал непомітно окреслюється Шодуарівським провулком та прилеглою Синельниківською вулицею і не перетинає широкої центральної алеї.

Старий бульвар житомиряни частіше називають парком. Він направду закінчується чудовим парком над високим берегом річки Тетерів. Але й сам бульвар із його широкою алеєю та лавами, які ховаються у тіні високих дерев, створює враження паркової зони.

[1] Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Книга 1. Житомир, 2007. С. 253.

У парку приємно прогулюватись. І коли велелюдно на свята, і в день футбольного матчу, і коли вранці парк обволікає туман, й обриси дерев наступного кварталу заледве вгадуються. Житомиряни люблять приводити сюди гостей міста, блукати затіненими доріжками, дихати пейзажами з пішохідного мосту, спускатися 184 сходинками до річки, сидіти у літньому театрі, милуватися містом із висоти оглядового колеса і навіть бачити справжній літак... Тут гарно восени сумувати. Я сам часто вештаюсь парком, вичитую записи. Але не тільки ідилічна атмосфера сприяє цьому. Додалося те, що місцевими гідами, а також у путівниках і нарисах про місто зазвичай не повідомляється.

Тут убивали. Менше як сто років тому. Тисячі людей зустрілися тут зі смертю. У центрі міста мало не щоночі лунали сотні пострілів, інколи було чутно крики, волання та регіт. І житомиряни, крокуючи на роботу вулицею Паризької комуни (колишньою Ніколаєвською), яка перетинала другий і третій квартали бульвару, могли спостерігати червоні плями на багнюці біля воріт комендатури Управління НКВС.

...Вартовий Б.В. ДАВИДОВИЧ уже другий місяць ловив на собі колючі погляди містян. Про це він згадуватиме 21 січня 1938 року на закритому судовому засіданні військового трибуналу у приміщенні Ленінського кутка Житомирського обласного відділу робітничо-селянської міліції:

> Стоя на посту, я видал, как оперативные работники Обл.[асного] НКВД после проведения приговора в исполнение, т.е. расстрела, расстрелянных вывозили со двора на автомашине. Кровь с расстрелянных я видел на земле во дворе, и протекающая из двора вода на улицу от крови была красной.

> Приговор в исполнение приводили во дворе, в гараже или погребе. Красная вода стекала от гаража и текла на улицу[1].

Кривава вода стікала тому, що після вивезення трупів водії щоразу мили забруднені вантажівки. А гараж перебував на невеличкому пагорбі. Цей природний пагорб досі простягається вздовж всієї вулиці (тепер – Фещенка-Чопівського) й утворює схил від гаражних приміщень внутрішнього двору СБУ.

Історія про калюжі крові набула розголосу майже випадково. Малограмотний син чоботаря ДАВИДОВИЧ БОРИС ВОЛОДИМИРОВИЧ після строкової служби у Червоній Армії пішов працювати у міліцію. Але й на другий рік роботи не втямив, про що можна розповідати сестрі та її чоловіку, а про що варто мовчати. Новоспечений міліціонер вирішив, що коли шурин розказував йому як свого часу ловив і стріляв «контру», то й він може хизуватися своєю непрямою участю у «подвигах» чекістів. Дарма що подвиги виявились такими, що на судовому засіданні Б.В. ДАВИДОВИЧ, ніяковіючи, наголосив:

> Мои слова – это не есть к/р [контрареволюционная] агитация[2].

Це направду було схоже на махрову контрреволюційну агітацію. Можливо, саме тому газета «Червоне Полісся», що була започаткована на знак створення Житомирської області, у ті страшні осінні дні 1937 року друкованим словом журналіста Я. Снігового лицемірно переконувала житомирян у протилежному.

Це вартує того, щоби насолодитися:

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 131.

[2] Там само.

Криві, нерівні вуличкі, низенькі паркани, міщанські будиночки з незмінною геранню за вікном... Мертва тиша рідко порушується тарахкотінням підводи, яка здіймає на своєму шляху цілу хмару куряви...

Таким колись був Житомир. Старий дореволюційний Житомир був захолусним містом, притулком чиновників та генералів у відставці, кублом реакціонерів та мракобісів у розшитих мундирах та чорних рясах. Повільно, немов стояча каламуть затягнутому зеленою тванню ставку, ледве коливалось життя в цих середньовічних вуличках, за стінами архітектурних особняків з глухими огорожами, які ховали в кам'яний мішок пишну зелень, якою так багатий Житомир.

Дворяни та чиновники потопали в розкошах, казились від жиру, вигадуючи різні примхи для свого розбещеного смаку. Граф Нірод збудував собі недалеко від міста стилізований замок, витриманий в середньовічному стилі. Садист і сифілітик барон Де Шодуар влаштовував в своїй розкішній садибі справжні оргії розпусти і пияцтва. На балах у голови земської управи Лелявського та поміщика Аршиневського лились дорогі вина, а поліцмейстер Насонов (відомий тим, що його ніхто ніколи не бачив у тверезому вигляді) разом з своїм нерозлучним приятелем брандмейстером Осіповим – закоренілі п'яниці та картярники, щовечора різалися у «залізку», заповнюючи вулицю п'яними вигуками та лайками.

> Вечорами візницькі дрожки з гультяями у котелках та візитках їхали на Чуднівську вулицю, де були зосереджені всі злодійські притони та будинки розпусти. Коли наступала темрява, ці вулиці страшно було пройти, можна було напоротися на фінській ніж, або, в кращому випадку, на здоровенного ляпаса. На порозі трактира височилась здоровенна постать з свиноподібною багровою пикою – відомий утримувач притонів Фроїм Зозуля, якому належала більше половини трактирів та інших «заведений» на цій вулиці[1].

Погодьтеся, які чудові часи минули! Поліціянт та пожежник від неробства квасили горілку й різалися у карти. Безсоромник барон Іван Максиміліанович де Шодуар, явно наслідуючи пустуна маркіза де Сада, у парковому маєтку влаштовував оргії. А бали у голови земської управи?! Ну геть як у Льва Толстого у другому томі третьої частини «Війни та світу»: *«...белые дымковые платья на розовых шелковых чехлах, с розанами в корсаже...»*.

А як захопливо було погомоніти за життя з багрянопиким філософом Фроїмом Зозулею і почути від нього щось схоже на те, що невдовзі скаже старий єврей Гедалі червоноармійцю Ісаку Бабелю: *«...привезите в Житомир немножко хороших людей. Ай, в нашем городе недостача, ай, недостача! Привезите добрых людей, и мы отдадим им все граммофоны...»*[2]. Для цієї дореволюційної ідилії, мабуть, доречними стали би слова письменника О. Опанасюка: *«Житомир освячений своєю назвою»*[3]...

Втім, повернімося до статті Я. Снігового:

---

[1] Сніговий Я. Житомир. *Червоне Полісся*. 1937. 7 лист. (№ 1). С. 4.

[2] Бабель И. Конармия. Избранные произведения. Киев, 1989. С. 26.

[3] Опанасюк О. Усе, Боже, лиш гріхи наші... Оповідання, статті, інтерв'ю. Бердичів, 2001. С. 3.

Велика Жовтнева соціалістична революція змела з лиця радянської землі, викинула з Житомира всіх цих нироді́в, де-шодуарів, лелявських та аршиневських...

Там, де колись був маєток барона Де Шодуара, де за високу кам'яну огорожу не міг ніхто пройти, нині мальовничі тінисті алеї дзвенять сміхом та молодими голосами. Всім трудящим відкритий доступ до міського парку культури та відпочинку. Біля статуї Діани, що оперлася на колчан з стрілами, сидить на лавці юний художник в червоному піонерському галстуку і старанно змальовує в альбом цю чудову статую[1].

Ось так, читачу, у парку лунає чистий сміх, чутно молоді голоси, а піонер у випрасуваній краватці старанно змальовує статую вічноцнотливої богині полювання. Погодьтеся, це ж набагато краще споглядати, ніж свинячі рила трактирників і невгамовних гультіпак у казанках, які носяться містом на дріжках, здіймаючи куряву? Та це ще не все від Я. Снігового:

Зоряна ніч. ...На бульварі, на вулицях кипля́ть веселощі та сміх, блищать електричні вогні, звуки маршів рвуться з будинків, наростаючи над містом...[2]

Напевне, час припинити цитування. Бо ми вже знаємо, що над бульваром та прилеглими вулицями вночі лунав не сміх і веселощі, а постріли револьверів, наганів і дрібнокаліберних гвинтівок. Опинитися тут уночі було вкрай небезпечно. Могли притягти до кримінальної відповідальності як свідка спецоперації.

---

[1] Сніговий Я. Житомир. *Червоне Полісся*. 1937. 7 лист. (№ 1). С. 4.

[2] Там само.

У ті страшні дні держава гучно святкувала. Спочатку річницю Жовтневого перевороту (згодом названого революцією), затим – 20-річчя ВЧК-ОДПУ-НКВС[1]. Спогадами про зачинання чекістської організації у пресі розродився селянський син із Курської губернії, а на той час начальник Житомирського Обласного відділу НКВС Л.Т. ЯКУШЕВ. Наприкінці він застеріг внутрішніх ворогів радянської влади:

> Хай вороги пам'ятають, що при найменшій їх спробі протягнути свою брудну руку до нашої квітучої землі, вона буде стиснена в «єжових рукавицях» і знищена[2].

«Єжові рукавиці» (на плакаті 1937 року ця метафора художньо унаочнена) не зупинив навіть наказ із центру про згортання судових трійок. Місцеві ентузіасти відправлять на той світ ще 350 душ. Київські чекісти були ошелешені спритністю житомирських колег, тож склали відповідну довідку про наявність компрометувальних матеріалів[3].

---

[1] Колективові чекістів НКВС Житомирської області. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 1; Славним ювілярам – чекістам. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 1.

[2] Спогади чекіста. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 3.

[3] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 88–89.

Справка о наличии материалов на

1. ВЯТКИНА Григория Матвеевича
2. ГРИШИНА Григория Иосиповича
3. ТИМОШЕНКО Григория Антоновича
4. БЛАНКА Мирона Ильича, проходящих по след.[ственному] делу №143955

За время проведения операций УНКВД по Житомирской области в 1937-1938 гг. бывший Зам.[ститель] Нач.[альника] УНКВД ГРИШИН; бывш.[ий] Нач.[альника] УНКВД ВЯТКИН; бывш.[ий] комендант УНКВД ТИМОШЕНКО; Опер.[ативный] Уполномоченный БЛАНК и др.[угие] занимались мародерством, избиением, убийствами как заключенных подследственных, так и убийств приговоренных к ВМН [высшей мере наказания], не расстреливая последних, а также расхищением и присвоением личных денег, вещей и ценностей приговоренных к ВМН [высшей мере наказания], которые должны были поступать в доход государства.

В Январе месяце 1938 г. ГРИШИН, ТИМОШЕНКО и другие, приводя приговор в исполнение над 11 заключенными, бежавшими из тюрпода [тюремного подвала] УНКВД и впоследствии задержанными, применяли в отношении подследственных пытки и сожгли их, не расстреливая *(показания ПАНШИНА, ЛЮЛЬКОВА, ИГНАТЕНКО).*

ВЯТКИН ввел в систему убийств приговоренных к ВМН [высшей мере наказания] железным ломом и другими предметами, не расстреливая; действия осуществляли и применяли в жизнь ГРИШИН, ТИМОШЕНКО, БЛАНК и другие.

В комнате, где проводились приговора в исполнение, ГРИШИН, ТИМОШЕНКО и ЛЕБЕДЕВ избивали железными ломами, приговоренную к ВМН [высшей мере наказания] 72-х летнюю старуху по фамилии КУРИЛО-БРОНШТЕЙН, требуя от нее выдачи места хранения золотой валюты царской чеканки. После сообщения ею места хранения золотой валюты и изъятия такой последняя была ими расстреляна.

По распоряжению ГРИШИНА и ВЯТКИНА одновременно связывали по 200-250 человек приговоренных к ВМН [высшей мере наказания] и в таком виде на глазах у всех приговоренных приводили приговора в исполнение *(показания ЛЕЙФМАНА, СТРУГАЧЕВА).*

ВЯТКИН и бывш.[ий] Нач.[альник] УНКВД ЯКУШЕВ поощряли убийства заключенных во время допроса, а для зашифровки данных действий заставляли бывш.[его] Нач.[альника] тюрьмы ГЛУЗМАНА, ИГНАТЕНКО, врачей МОРДУШЕНКО и ФЕЛЬДМАН составлять фиктивные акты о, якобы, естественной смерти этих заключенных.

Летом 1938 г. ТИМОШЕНКО, БЛАНК и ЛЮЛЬКОВ доставили в тюрьму труп убитого в УГБ, заключенного, требуя выдачи справки о, якобы, естественной смерти этого заключенного и, что он числится содержанием за тюрьмой *(показания ГЛУЗМАНА).*

После запрещения работы Тройки в ноябре месяце 1938 г. ВЯТКИН вместе с бывшим секретарем Обкома ДИДЕНКО (арестован) и Прокурором РАСПУТЬКО пропустил дел на 350

человек заключенных и приговора в отношении их привел в исполнение *(показания ВЫГОВСКОГО).*

В апреле 1938 г. от побоев, нанесенных ВЯТКИНЫМ, сотрудником УГБ ВОЛЬСКИМ, был убит задержанный ими в гор.[оде] Коростене железнодорожный рабочий, который, якобы был осведомлен о том, что у него во дворе хранилось спрятанное одним из членов к.р. [контрреволюционной] организации оружие.

Произведенными розысками и раскопками оружие обнаружено не было, причем заключенный, давший показания о месте хранения оружия от своих показаний, отказался, заявив, что они вымышленные и были им даны в результате избиения его ВЯТКИНЫМ.

ГРИШИН, ВЯТКИН, ТИМОШЕНКО – продавали тюрьме вещи и одежду расстрелянных, а также отбирали личные деньги и ценности, приговоренных к ВМН [высшей мере наказания], путем составленных фиктивных ведомостей и отбора подписей приговоренных, что ими, якобы, получены личные деньги и ценности. Эти деньги и деньги, полученные от продажи вещей, распределялись среди членов бригады и тратились на бытовые нужды руководящего оперативного состава, в то время как указанные суммы должны были полностью поступить в доход государства *(показания ЛЮЛЬКОВА, ШЕМПЕРА, ЛАЗОРКИНА, СТРУГАЧЕВА, ИГНАТЕНКО и других).*

ТИМОШЕНКО перед приведением приговоров в исполнение отбирал у приговоренных квитанции на хранящиеся в кассе тюрьмы личные деньги и ценности заключенных, пытался

получить наличные деньги в сумме 12,000 рублей в счет представленных им квитанций отобранных у приговоренных *(показания РОТЕНБЕРГА, МАЛАХОВА).*

ТИМОШЕНКО, БЛАНК и другие без системы и учета отбирали перед приведением приговоров в исполнение личные деньги и ценности; большая часть отобранных денег и ценностей присваивалась и расхищалась ими.

ТИМОШЕНКО присвоил кожаное пальто, драповую шинель, романовскую шубу, несколько пар хромовых сапог, фетровые валеные сапоги, часы, серебряный портсигар и большое количество других вещей. Вещи ежедневно после операции относились им чемоданами, а также отвозились на подводах. <....>

Довідка розкриває глибину порочності радянської системи у питаннях захисту «соціалістичного порядку». Це відбувається у часи розквіту влади Й.В. Сталіна, вже після того, як терором, депортаціями і голодом населення було поставлене на коліна. Житомирські чекісти спробували довести Москві та Києву свою ефективність у виявленні «ворогів народу». Старалися так, що самі потрапили до їхнього списку.

Довідка, зрозуміло, не містить усіх пікантних подробиць пригод житомирських чекістів, але дає повне уявлення про їхні непрофесійні інтереси та психічну неадекватність. Цьому процесу не змогли завадити ані реорганізація Управління (з Окружного на Обласне), ані регулярна зміна керівництва (Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА)) 1 жовтня 1937 року замінив на посаді Л.Т. ЯКУШЕВ (БАБКІН), а того, своєю чергою, 26 лютого 1938 року замінив Г.М. ВЯТКІН). Перших двох засудять до тривалих термінів позбавлення волі, а третього безжально розстріляють.

Ясно, що барон де Шодуар зі своїми парковими «оргіями», які нібито відбувалися у двох кварталах від одіозного гаража Управління НКВС, був хлопчиком у коротких штанцях поряд із такими доблесними чекістами як М.І. БЛАНК, Г.А. ТИМОШЕНКО та Ф.Г. ІГНАТЕНКО. Ті мало не щоночі розстрілювали й видирали зуби у десятків убитих. А лайка п'яного поліцмейстера Насонова та брандмейстера Осіпова – лише потішний епізод із життя тихого провінційного міста у порівнянні із хтивим реготом начальника Управління НКВС Г.М. ВЯТКІНА та керівника спецопераціями В.Є. ЛЕБЕДЄВА під час знущання з роздягнутих перед розстрілом жінок. Жінок, до слова, у період із 1918 по 1945 рік розстріляли у кількості 380 осіб[1]. Мало не всі будуть страченими за ці нескінченні п'ятнадцять місяців Великого терору.

Людська пам'ять залишає нащадкам парк барона де Шодуара, а не катівню у будівлі колишнього земельного банку. Побудований на початку XX століття за проєктом архітектора Либровича Мечислава Адамовича, банк нетривалий час видавав селянам кредити. За радянської влади тут розташували *Надзвичайну комісію*, яка боролася з контрреволюцією та саботажем. Потім черга дійшла до *Народного комісаріату внутрішніх справ* (НКВС). За німецької окупації будівлю вподобало *Гестапо*. Коли повернулася радянська влада, тут очікувано облаштували *Комітет Державної Безпеки* (КДБ). Сьогодні ж, у тіні старих ялинок, міститься *Служба Безпека України* (СБУ).

Щоби «відмити» цю будівлю від важкої спадщини радянського режиму, необхідно зазирнути у вузькі віконця страшного тюремного підвалу (так званого тюрподу), де 1937 року тисячі людей чекали на смерть.

---

[1] Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Житомирська область : у 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 51.

Ми згадаємо людей, переважно селян, які були тут замордовані у 1937-1938 роках. Вони таємно закопані поруч – на околицях старого єврейського кладовища на Смолянці та у Монастирському саду, на місці якого сьогодні височіють багатоповерхівки.

Чому таке стало можливим?

Як відбувалося?

Хто виконував злочинні накази?

Чим завершилася чекістська вакханалія напередодні Другої Світової війни?

Як потім відбувалася реабілітація жертв Великого терору? І чи тільки справжніх жертв реабілітували за хрущовської «відлиги»?

Дарма що не професійний історик, я спробую відповісти на ці та інші запитання на прикладі однієї пересічної людини й одного села, звідки її привезли до комендатури Управління НКВС 18 липня 1937 року. По суті це спроба здійснити справжню реабілітацію свого прадіда, провівши архівне розслідування.

РЕЦИДИВІСТИ

Мої дитячі літа безтурботно минали у селі Буки́ на Житомирщині. Коли я прокидався, ранкове сонце іскрилося на спітнілих шибках завше прохолодної кімнати. Перше, що я бачив, – портретні репродукції довоєнних прадідів, які висіли над кімнатними дверима. Вони були нескінченно далекими й утаємниченими. У відповідь на мою допитливість щодо їхньої долі бабуся, пораючись з киплячими баняками, зітхала та переповідала щось невиразно-сумне і зовсім негероїчне. На поверхню проступала туга і тривога. З часом у мене склалася думка, що вона мало знала про обставини загибелі свого батька на радянсько-фінській війні й поготів про свекра, розстріляного восени 1937 року, дарма що все подружнє життя прожила під одним дахом зі свекрухою.

Оскільки я не міг скласти цілісної картини долі своїх прадідів, моя допитливість згодом переросла в упертий дослідницький інтерес. Я по-дитячому сподівався, що вони були героїчними чоловіками. Адже зростав я у середині 1980-х років, коли у кожного хлопця був персональний дідусь з бойовими нагородами. А в мене такого дідуся не було.

Ясна річ, почав я розслідування з 34-річного прадіда у будьонівці. Це був бабусин батько – колгоспний бухгалтер Коберник Павло Наумович (1906-1940).

Будьонівка дозволяла сподіватися, що був він сміливим і, можливо, трохи героїчним. Втім, одразу з'ясувалося, що прадід Павло ніяких нагород не залишив і загинув на зовсім негероїчній радянсько-фінській війні. Та ще й нібито останнього дня, коли необачно виліз з укриття подивитися, чому раптом припинили стріляти. За спогадами односельців, наостанку він сказав: *«Чогось так тихо стало...»*

Павло Наумович КОБЕРНИК
(зліва у нижньому ряду)

Встановити точну дату його загибелі та військове звання мені не вдалося. Похоронка у шухлядах старої шафи не збереглася, а на згадки про нього у жодному довіднику мені не пощастило натрапити.

Інформація про останній день війни залишала надію, що йому пощастило не потрапити до фінського полону, не замерзнути чи не бути вбитим на сумнозвісній Раатській дорозі в кінці грудня 1939 року. За ту вкрай невдалу військову операцію з визволення 163-ї стрілецької дивізії з напівоточення командира 44-ї дивізії О.І. Виноградова, начальника політвідділу І.Т. Пахоменка та начальника штабу О.І. Волкова розстріляли перед строєм 11 січня 1940 року.

Бабуся неодмінно додавала, що на тій короткій війні букивчан загинуло більше, ніж за чотири роки німецько-радянської війни.

Ще більш потужного удару я зазнав від прадіда, від якого успадкував прізвище, – **Михайла Андрійовича**. Він не воював бодай у Фінляндії, але й не дожив до початку Другої Світової війни. У 41-річному віці його розстріляли у Житомирі за антирадянську агітацію.

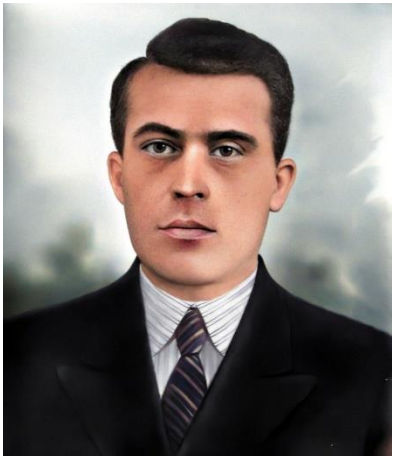

Михайло Андрійович Мазяр

У родині говорили про це вкрай плутано. Усе, зрештою, зводилося до колгоспних коней, яких начебто нагодували тертим склом. До чого тут була антирадянська агітація, достеменно пояснити ніхто не міг. Говорили, що його буцімто забирали до Москви, а повернули криваву сорочку…

Перший документ, який вдалося виявити у зв'язку з прізвищем прадіда, була метрична книга.

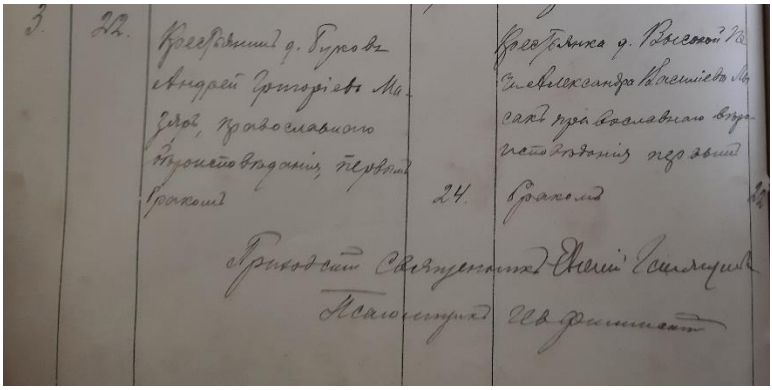

Фрагмент метричної книги, де зафіксовано шлюб батьків М.А. Мазяра

На жаль, я досі не знаю дня народження прадіда. Знаю тільки рік – 1896. Проте мені пощастило знайти інформацію про шлюб його батьків. Той був укладений 22 січня 1895 року (за старим стилем). Батька звали Андрій Григорович, 1871 року народження, мешканець села Буки, православний, одружений першим шлюбом. Мати – Лисак Олександра Василівна, 1873 року народження, мешканка села Висока Піч, православна, одружена першим шлюбом. Їм було 24 та 22 роки, відповідно. Вінчав їх парафіяльний священник Євгеній Ганчулевич і псаломщик Іван Фімінський. Свідками з боку нареченого були букивчанин Бондар Йосип Олександрович і мешканець села Пошта Рудня Лисак Іван Антонович; з боку нареченої свідками були букивчани Бондаренко Іван Романович і Лисогор Михайло Матвійович[1].

28

Доля старшого колгоспного конюха **Мазяра Михайла Андрійовича** відкрилася завдяки задокументованій кримінальній (№ 814) та архівно-слідчій (реабілітаційній) (№ 17901) справам. Вони об'єднані цупкою палітуркою. У Державному архіві Житомирської області її можна знайти за покажчиком: фонд Р-5013, опис 2, справа № 5666.

Вивчення прадідової справи розвінчало кілька укорінених у моїй голові міфів. Розуміння того, що сталося влітку та восени 1937 року, прийшло не одразу. Кілька десятків аркушів справи відкривалися поступово, під час розшифровки нерозбірливого почерку слідчих та зіставлення показів свідків, порівняння з іншими букивськими справами, а також вивчення протоколу судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського округу, де судили співробітників Житомирського Обласного Управління НКВС, та їхніх особових справ в архівах СБУ.

---

[1] Державний архів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 413. Арк. 198.

Випадок мого прадіда *тривіальний*, і тим цінний. Здебільшого ми знаємо про кримінальні справи видатних постатей. А в них зрада, стеження, стукачі, тортури у буцегарні. Ми екстраполюємо цю драму на справи «малих» українців. Це, своєю чергою, стає причиною скепсису щодо можливості застосування такої трудомісткої процедури до мільйонів людей. Дарма що під час слідства (направду під тортурами) були закатовані приблизно 115 тисяч осіб[1].

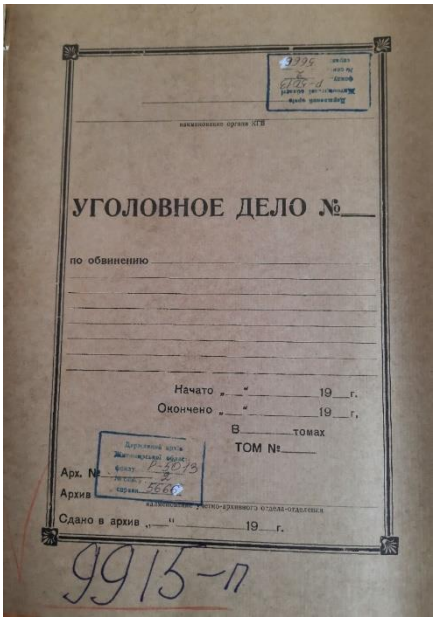

Тека справи № 5666

Досі частина населення відмовляється вірити, що *«перегибы на местах»* мали такі величезні масштаби. Переконаність в *«головокружении от успехов»* настільки міцна, що дехто невтомно вимагає від опонентів конкретних архівних підтверджень. Але й скриншоти пожовклих аркушів не переконують. «Не́віри» знаходять привід зневажливо відмахуватися: окремим епізодом не можна зводити наклеп на державу! Приміром, житомирянин за місцем народження С.П. Корольов начебто пробачив цей *«перегиб»* державі та продовжив самозабутньо працювати. Тож потрібен тривіальний випадок. Випадок **М.А. Мазяра** такий і показує систему репресивного апарату у буденному вияві.

[1] Кречетников А. «Большой террор»: 75 лет спустя. *BBS News. Русская служба.* 2012. 30 окт.

Зізнаюся, мене завше дратувала відсутність у не́вірів когнітивного дисонансу. Звідки стільки наснаги захищати абсолютне зло, яке не можна виправдати жодними фактами й аргументами? Поготів коли комуністична ідеологія у XX столітті на прикладі Китаю, Камбоджі, Північної Кореї показала людожерську сутність. Допоки говориш з цими людьми на інші теми, вони адекватні. Але тільки зачинаєш розмову про *таку* сторінку історії, скаженіють і, зрештою, свою концепцію зводять до неоригінального *«вы всё врёте!»*. Перемога над нацизмом виписала Й.В. Сталіну індульгенцію. Тож ніякі колективізації, голодомори, масові страти, депортації народів і воєнні злочини не здатні похитнути цей монумент пошани тиранові.

Що казати, коли згідно з опитуванням КМІС за червень 2021 року, 16% українців ставляться до Й.В. Сталіна із захопленням, повагою або симпатією, а 34% ще не визначились щодо його постаті[1]!

Таке ставлення існує завдяки поверхневому сприйманню документів чи необізнаністю з ними. Ці особи ніколи не переймалися долею *окремої* людини. Вони обмежуються статистичним сприйманням інформації: скільки посадили, скільки розстріляли, скільки реабілітували. Вони бачать цифри, приблизні, заокруглені до сотень тисяч і мільйонів. *«Лес рубят – щепки летят»*. Життя окремої людини у цьому статистичному зведенні втрачає ознаки трагедії. Мало того, починає лунати геть маразматичне: *«Сталина на вас нету!»*. І заперечити складно, адже Йосип Віссаріонович уособлює приховану тугу за насиллям щодо тих, кому заздриш, кого ненавидиш. Це те споконвічне рабство, яке бачить вихід не у здобутті власної свободи, а у тому, щоби самим стати рабовласниками. Кінець-кінцем, вся комуністична ідеологія спрямована на безальтернативне покріпачення під красивими гаслами свободи, братерства та справедливості.

---

[1] Ставлення до Сталіна. Прес-релізи та звіти КМІС. 23 червня 2021 року. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports.

Але чому так сталося? Тому що на верхівці влади та в інтелігентських колах на теренах колишніх радянських республік (хіба що за винятком балтійських країн) у значній кількості перебувають нащадки тих, хто спочатку переміг у Громадянській війні, а потім вижив шляхом виконання державного злочину під час Голодомору, Депортації, Великого терору та Другої Світової війни. Вони зі зрозумілих причин відстоюють власний погляд на ті події. Гарні комуністичні гасла неабияк допомагають виправдовувати криваві дії пращурів. Адже всім кортить мати героїчного дідуся з медалями, а не ката з кривавими ліктями. Та й не хочеться думати, що здобуті матеріальні блага могли бути отримані шляхом найтяжчих злочинів, дарма що легітимізованих тодішньою владою. Тож страх і підлість 1937 року нікуди не зникли, а передані у спадок. Люди неодмінно повторюватимуть нісенітниці, щоб обґрунтувати справедливість картини світу, сформованої кривавим дідусем.

Моя мета полягає у прискіпливому показі *негероїчної долі пересічної особи.* Тут немає блискучої сенсації. Тут – безбарвна буденність державного злочину, який на тлі Великого терору зведений чекістами до статистичного епізоду.

Я не прагну покласти колективну провину на певну націю чи соціальний прошарок населення. Владу у Російській імперії виборола радикальна терористична організація, а українці не змогли перемогти у визвольних змаганнях. Відтак були приречені або померти, або підкоритися. Тож за п'ятнадцять років їхня боротьба зміліла до рівня шкідництва різного калібру. 1937 рік – це раптове прискорення процесу винищення тих, хто *гіпотетично* ще міг опиратися.

У книзі буде показано долі людей, яким пощастило дійти до останнього кордону між життям і смертю, проте не всі його перетнули.

Спроби дослідити долі багатьох людей з одного населеного пункту здійснювалися раніше[1]. Однак такі розвідки здебільшого мали статистичний характер: розглядалися крізь призму кількості засуджених, страчених, розкуркулених, депортованих. Однак не меншу цікавість становить внутрішня атмосфера, яка панувала у конкретному селі, місцеві події, які передували Великому терору. Тоді вдається збагнути *додаткові* причини арештів і свідчень. Таким чином окремий кримінальний епізод «потрапляє» у життєву ситуацію, у вир тривалих сусідських і родинних стосунків.

Звісно, дізнатися про всю «підноготну» мешканців села сторічної давнини вже не вдасться. Безпосередніх учасників і свідків тих подій немає в живих. Спогади, які залишились, надто перекручені нащадками, щоби на них безапеляційно спиратися. Маємо можливість об'єктивно оцінювати лишень представлене у кримінальних справах. А там *обережні* свідчення, подекуди *сфальшовані*. Проте вони можуть виявитись інформативними. Їх належить коректно зіставити й адекватно проаналізувати. Документи дають змогу дізнатися про те, хто давав свідчення та під якими словами підписався. А це важливо. Бо можна досліджувати трагічну долю того чи іншого репресованого, а з іншої кримінальної справи з'ясовується, що він сам давав покази проти невинних людей. Звісно, це могло відбуватися під тиском і тортурами, але тим не менше.

Зізнаюся, коли я брав чергову кримінальну справу букивчанина 1930-х років, я щоразу переживав, чи не засвітиться мій прадід як «інформатор» чи «провокатор». Поготів такі прецеденти у Буках були. Я до останнього очікував дізнатися у свідченнях про його підлість, мародерство чи насильницькі дії.

---

[1] Рафальська Т. Л. Трагічна доля українців та поляків с. Булдичів у період «Великого терору» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.). Матеріали міжнародної наукової конференції «В єдності сила. Україна – Польща: спільні шляхи до свободи». 20-21 червня 2014 р., Житомир. *Intermarum: історія, політика, культура.* 2014. Вип. 1.

Якщо не рахувати кримінальних справ, які були припинені або вироком стало заслання до концентраційного табору[1], «розстрільних» епізодів я нарахував *п'ять*. Можливо, помиляюсь. Коротко познайомимося із кримінальними справами цих людей.

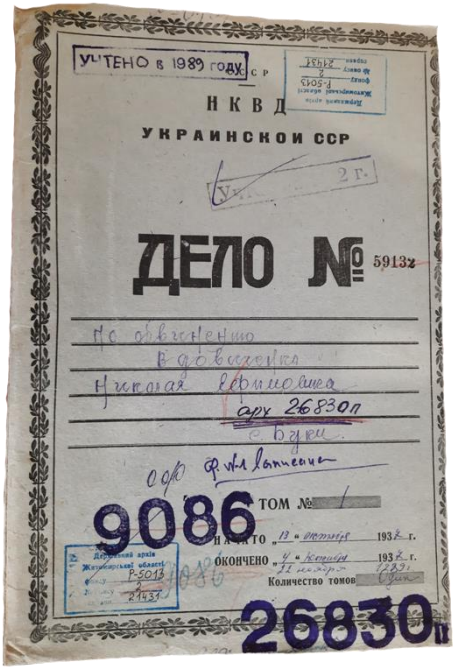
УЧТЕНО в 1989 ГОДУ
НКВД
УКРАИНСКОЙ ССР
ДЕЛО № 59132
9086
ТОМ №
НАЧАТО
ОКОНЧЕНО
Количество томов
26830п

Вдовиченко Микола Юхимович, 1897 р.н. Арештований 13 жовтня 1937 року, засуджений 5-6 грудня 1937 року. Обвинувачувався за статтею 54-10 КК УРСР. Довідка про розстріл відсутня. Реабілітований 1989 року. Документи щодо процесу реабілітації відсутні. Українець. Батько чотирьох дітей. Селянин-середняк. Освіта нижча. Мав двох коней, дві корови та 6 га землі. Попередньо засуджувався 1930 року. Служив в армії Петлюри сотником. Воював проти Червоної Армії. Начебто брав участь в єврейських погромах. Активний учасник «Просвіти» у Буках і «хрестового походу» проти колективізації. 1936 року виключений із колгоспу за дезорганізацію його діяльності. Звинувачувався в антирадянській агітації та перешкоджанні акції щодо позики «Оборона СРСР». Винним себе не визнав.

[1] Близько десятка букивчан притягалися до кримінальної відповідальності переважно під час Голодомору за розкрадання та псування «соціалістичного майна» (шкідництво) і несплату податків.

Виписка з протоколу засідання судової трійки при Управлінні НКВС Житомирської області:

> ...активно участвовал в боях против Кр.[асной] армии и в погромах еврейского населения в составе петлюровской банды. Проводил к/р [контрреволюционную] националистическую агитацию среди населения. Призывая на борьбу с Сов[етской]властью, дискредитировал политику партии и Сов[етской]власти, высказывал террористические тенденции по адресу коммунистов[1].

Вдовиченко Петро Юхимович, 1895 р.н. Арештований 23 грудня 1937 року, засуджений 27 грудня 1937 року. Обвинувачувався за статтею 54-10 КК УРСР. Розстріляний 6 січня 1938 року. Реабілітовано 1959 року. Українець. Батько однієї дитини (донька). Грамотний. Селянин. Був робочим на заводах. Безпартійний. У 1920-х роках отримав землю, але 1932 року був розкуркулений. На момент арешту мав двох коней, дві корови та 8 га землі.

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 20.

Петро Юхимович також був засуджений весною 1933 року за контрреволюційну агітацію та інші, з точки зору радянської влади, незаконні дії[1]. За часів гетьмана П.П. Скоропадського нетривалий час був міліціонером у Житомирі (стояв на розі вулиць Київської та Московської). Потім як командир гайдамацького з'єднання воював проти Червоної Армії. Брав участь в єврейських погромах і грабунках. Учасник «хрестового походу» проти колективізації у Буках. На слідстві винним себе визнав частково.

Виписка з протоколу засідання судової трійки при Управлінні НКВС Житомирської області:

> ...в годы Гражданской войны в составе полит.[ической] банды Петлюры, на командной должности «бончужного», с оружием в руках, выступал против Сов[етской]власти, организатор еврейских погромов, убийств и грабежей мирного населения.
>
> После разгрома указанной банды эмигрировал в Польшу; вернувшись в 1933 году, начал группировать кулацкий и прочий к-р [контрреволюционный] элемент, проводил среди него к-р [контрреволюционную] агитацию, высказывал пораженческие настроения, распространял провокационные слухи о войне, призывал к вооруженному восстанию. Среди колхозного крестьянства высказывал террористические намерения, угрожал расправой активу села на случай войны, призывал оставить работу в колхозах, не выполнять государственных обязательств[2].

---

[1] За цією кримінальною справою реабілітований 1989 року.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 26.

СССР
НКВД
УКРАИНСКОЙ ССР
ДЕЛО № 9775
отв. Мазяра Владимира Ивановича по ст. 54-10
354445
ТОМ № 1
15684
НАЧАТО 27/IX 1937 г.
ОКОНЧЕНО 28/IX 1937 г.
Количество томов 1

Мазяр Володимир Іванович, 1898 р.н. Арештований 27 вересня 1937 року, засуджений наступного дня. Обвинувачувався за статтею 54-10 КК УРСР. Розстріляний 10 жовтня 1937 року. Реабілітований 1961 року. Українець. Батько чотирьох дітей. Куркуль. Освіта нижча. 1932 року був розкуркулений. Мав трьох коней, дві корови та 18 га землі. Того ж року засуджений за несплату податків. Перебував в армії Петлюри. Начебто брав участь в єврейських погромах. Учасник «хрестового походу» проти колективізації. Винним себе не визнав.

Виписка з протоколу засідання судової трійки при Управлінні НКВС Житомирської області:

> ...среди колхозников проводил подрывную работу, распространял провокационные слухи о предстоящей войне Германии и Польши против СССР и поражении Советского Союза. Угрожал расправой на случай перемены власти активистам села, принимавшим участие в его раскулачивании[1].

[1] Дело по обвинению Мазяра Владимира Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 6653. Арк. 18.

Якимов Михайло Антонович, 1891 р.н. Арештований 18 липня 1937 року, засуджений 4 вересня 1937 року. Обвинувачувався за статтею 54-10 КК УРСР. Розстріляний 21 вересня жовтня 1937 року. Реабілітований 1960 року. Українець. Батько трьох дітей. Куркуль. Мав 11 га землі. Засуджений 1932 року за контрреволюційну агітацію. Петлюрівець. Брав участь у «хрестовому поході» проти колективізації.

СССР
НКВД
УКРАИНСКОЙ ССР
Киевская область
ДЕЛО №
Якимова
Михаила Антоновича
15317
ТОМ №
НАЧАТО
ОКОНЧЕНО

Виписка з протоколу засідання судової трійки Київської області:

> ...среди колхозников проводил к.р. [контрреволюционную] агитацию, призывал население к восстанию против Сов[етской]власти, к террору над членами правительства. Высказывал сомнение о расстреле членов троцкистско-зиновьевской банды. Вел антиколхозную агитацию, говоря, что колхозы нерентабельны и работу в них нужно бросать[1].

[1] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 23.

Це чотири з п'яти жертв Великого терору у селі, в якому станом на 1941 рік мешкали 1048 осіб[1]. Буки не наближалося до рекорду за кількістю страчених. Наприклад, тільки Кобилинських із села Дівошин Овруцького району було розстріляно у кількості 24 осіб[2]. Але саме тим цікавий «букивський» досвід. Слідчі тут не намагалися вигадати підпільну націоналістичну організацію, в яку заносили всіх підряд. У всіх страчених унікальна історія, навіть у кожного з братів **Вдовиченків**. Історія ж **Мазяра Михайла Андрійовича**, яка є центральною в оповіді, на їхньому тлі є *найменш* драматичною та безбарвною.

Ці люди зникли за кілька місяців 1937 року. Рідні не знали про їхню долю майже чверть століття. А дізналися тільки тому, що одного тирана (Й.В. Сталіна) змінював інший кровопивця (М.С. Хрущов), який прагнув легітимізувати свою владу через «лібералізацію» внутрішньої політики. Але зроблено це було у такий спосіб, щоби ненароком не відбувся повний демонтаж ідеологічних установок. Тому сьогодні ще з'являються спроби неокомуністів «розтовкмачити» нетямущому загалу сакральний смисл Великого терору.

Нав'язливо повертатися у минуле та моделювати його розвиток змушує неспроможність людей осмислити причини смерті. Навіть коли з'ясовуються справжні чинники, ще кілька поколінь намагаються їх *емоційно прийняти*. Тож знаходяться ті, хто заперечує факти і висуває напрочуд оригінальне та цинічне тлумачення тих подій.

Приміром, 2015 року світ побачила книга росіянина А. Єлисеєва із сенсаційною назвою: «1937: Не верьте лжи о «сталинских репрессиях»!». В її розширеній анотації зазначається:

---

[1] Буки (Житомирський район). URL: http://surl.li/yxti.

[2] Реабілітовані історією : у двадцяти семи томах. Житомирська область : у 7 книгах. Книга третя. Житомир, 2010. С. 488–494.

Был ли 1937 год «преступлением века» – или спасением страны? Кто на самом деле развязал «большой террор»? Зачем Сталину понадобилось «чистить» «элиту» СССР? Существовал ли в реальности антисоветский заговор? И каковы были подлинные, а не раздутые хрущевской пропагандой масштабы «массовых репрессий»? Отвечая на самые сложные и спорные вопросы, эта книга опровергает «черный миф» о 1937 годе, ставший краеугольным камнем антисталинизма.

Это историческое расследование не оставляет камня на камне от «либеральной» лжи о «чудовищных преступлениях Сталина» и «невинных жертвах кровавого режима». Этот бестселлер разгадывает подлинный смысл «сталинских репрессий», неопровержимо доказывая, что великое Очищение 1937 года было хоть и болезненной, но вынужденной и совершенно необходимой мерой, что основной удар пришелся не по простому народу, а по партийным чиновникам и зажравшейся самозваной «элите».

Народ же рассказывал об эпохе «большого террора» такие анекдоты. Ночь. Раздается стук в дверь. Хозяин спрашивает: «Кто там?» Ему отвечают: «НКВД». «Вы ошиблись, – говорит хозяин, – коммунисты живут этажом выше»...

Ха-ха-ха! Ось таким вишуканим чорним гумором відгукнулися пересічні люди на події 1937-1938 року, коли чекісти серед ночі наполегливо грюкали в їхні двері. Звичайні люди анітрохи не тремтіли. Вони йшли до дверей, від реготу тримаючись за живіт. Тож говорити треба про Велике *очищення*, а не терор!

Це типовий приклад історичної спекуляції. У 1937-1938 роках комуністи направду почистили рідну партію та НКВС від убивць, садистів, ґвалтівників, алкоголіків, мародерів і корупціонерів. Тому, слід думати, дослідникам дозволили трохи покопирсатися в архівах для «підтвердження» комуністичної жертовності. Ця жертовність ніби виправдовує їхню криваву ідеологію. Між рядками можна прочитати: «задля загального щастя трудящих не шкодували навіть своїх». Мовляв, саджали й стріляли переважно несумлінних комуністів і катів-чекістів, а звичайний люд лишень трішки постраждав, так би мовити, під руку потрапили. Хвала Богу, упирів комуністичної партії назбиралося не на одну книгу сенсаційних історичних «відкриттів».

Якщо бути геть точним, то відстріл «своїх» комуністами розпочався з грудня 1934 року і не припинявся до 1937 року. Приводом для цього стала смерть сталінського соратника С.М. Кірова. Його вбили прямо у Смольному. Мотиви вбивства лишаються не до кінця з'ясованими. Не виключається, що вбили за наказом вождя. Однак саме після цього інциденту починається активна фаза «чистки» партійних і чекістських кадрів.

Насамперед від партійних справ усувалася ленінська гвардія, яка ще пам'ятала Йосипа Віссаріоновича у коротких штанцях. Щоби швидко викривати «ворогів народу», термін розслідувань зменшили до 10 днів. Мало того, з радянського судочинства було якщо не геть викреслено, то суттєво обмежено діяльність адвокатів, усунуто можливість засуджених апелювати до вироку. У зв'язку з цим вироки могли відбуватися одразу після оголошення найвищої міри покарання[1]. Все це робилося під гаслом боротьби з тероризмом, що доволі дивно було чути від комуністів, які самі залюбки користалися терористичними методами ведення боротьби за владу.

---

[1] *Нариси історії Житомирщини першої половини XX століття : колективна монографія / за заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир, 2017. С. 151–153.*

Після цього партія втрачає плюралізм думок і залишки фракційності. Активно розгортаються судові процеси проти троцькістів. Сталінська опозиція до 1937 року *вже* перебувала під слідством чи була страчена. Тому влаштовувати Великий терор для винищення «нетаких» комуністів не було потреби. Навпаки, «почищена» партія відчувала кадровий голод. Ті партійці та чекісти, кого позбавляли волі або страчували, отримували покарання за свої діяння проти народу, розпочаті 1937 року. Зауважте, що до них дісталися наприкінці 1938 – початку 1939 року.

Комуністи відмовляються відповідати на закономірні питання. Чому так сталося, що вже після *другої* п'ятирічки знадобилося радикально очищати партію та керівні органи? Чому, скинувши панське ярмо, *свідомі* робітники та селяни вмить перетворилися на упирів? Чому люди не стали кращими, як обіцяла комуністична пропаганда? Чому газетний та парадний пафос не відповідав реаліям внутрішньої політики Радянського Союзу?

Так сталося тому, що комуністичній партії істотно бракувало еволюційного добору: *конкуренція ідей підмінялася конкуренцією сили.* Сильний зрідка був розумним й у жорстокості не бачив меж дозволеного. Тож непридатний партійний персонал, сп'янілий від крові та свавілля, належало усувати фізично, допоки він сам не вирішив усунути владну верхівку задля безроздільного панування. Люди у такій системі швидко псуються як у професійному, так і в морально-психологічному плані. Їх належить регулярно та нещадно міняти («чистити кадри»). У демократичних країнах це відбувається безболісно – через виборну систему (не тільки у політичній, але й у професійній діяльності). За тиранії доводиться мало не фізично винищувати некомпетентний і шкідливий планктон. Звідси посилена увага до «боротьби зі шкідництвом», яка розгорнулася у 1930-х роках.

У сказаному можна повною мірою переконатися з кримінальної справи № 40 щодо працівників Житомирського Обласного Управління НКВС. Вона розглядалася Військовим трибуналом Київського військового округу у закритому судовому засіданні з 27 червня по 4 липня 1939 року[1]. Це саме ті чекісти, які страчували зазначених вище букивчан. У справі фігурувало 40 свідків. Слідчими було проведено 21 очну ставку[2]. Проте житомирських чекістів судили не за те, що вони чинили беззаконня (воно було легітимізоване радянською владою), а тому, що перетнули межу дозволеного тираном. Вони крали вкрадене державою й убивали у спосіб, який не відповідав встановленій процедурі («со звероподобным рвением»). Вони примудрилися стати злочинцями у середовищі злочинців. І такі справи (їх було кілька, а вироки отримали більше двадцяти співробітників НКВС) слухалися не тільки у Житомирі, а по всьому Союзу. Виходило так, що за півтора роки у чекістів неосяжної держави раптово стався психотичний розлад.

Який же результат «суворого очищення» житомирських чекістів? Може, всіх одразу розстріляли? Чи хоча би засадили на 25 років? Військовий трибунал виніс такий вирок фігурантам колективної справи[3]:

---

[1] Протокол судебного заседания Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И. Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко, М. З. Глузмана, Л. У. Кондрацкого, М. М. Соснова, В. И. Гирина, Д. В. Левченко и Ш. В. Винокурова. *Эхо большого террора.* Т. 2. Москва, 2018. С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. Арк. 71–157.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других: в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 2.

[3] Приговор Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И. Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко, М. З. Глузмана, Л. У. Кондрацкого, М. М. Соснова, В. И. Гирича, Д. В. Левченко и Ш. В. Винокурова. *Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман.* Т. 2. Москва, 2018. С. 393–400 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. Арк. 197–211.

1. ГРИШИНА-ШЕНКМАНА Григория Иосифовича на основании ст. 206-17 [п.] «а» УК УССР лишить свободы на десять (10) лет [в] ИТЛ [исправительно-трудовом лагере], без поражения в правах, но с лишением его звания капитана госбезопасности.

2. ИГНАТЕНКО Феликса Гавриловича по ст. 206-17 п. «а» УК лишить свободы на 10 лет в ИТЛ [исправительно-трудовом лагере], без поражения в правах.

3. ТИМОШЕНКО Григория Антоновича по ст. 206-17 п. «а» УК УССР лишить свободы на 8 лет в ИТЛ [исправительно-трудовом лагере], без поражения в правах.

4. КОНДРАЦКОГО Леонида Устиновича на основании ст. 206-17 п. «а» УК УССР,

5. ЛЕВЧЕНКО Даниила Власовича на основании той же статьи лишить свободы каждого на два года и шесть месяцев в общих местах заключения, без поражения в правах. КОНДРАЦКОГО лишить присвоенного ему звания сержанта госбезопасности.

6. СОСНОВА Менаша Мошковича,

7. ГИРИЧА Владимира Ивановича по ст. 206-17 п. «а» УК УССР – к 3 годам лишения свободы в ИТЛ [исправительно-трудовом лагере], без поражения в правах.

8. ГЛУЗМАНА Михаила Захаровича по ст. 206-17 п. «а» УК УССР лишить свободы на два года в общих местах заключения, без поражения в правах.

Учитывая, однако, степень социальной опасности СОСНОВА, ГИРИЧА и ГЛУЗМАНА, не требующей обязательной изоляции от общества, на основании 48 ст. УК УССР наказание СОСНОВУ, ГИРИЧУ и ГЛУЗМАНУ считать условным, с испытательным сроком на три года каждому. <...>

9. Дело в отношении ВИНОКУРОВА Шимона Вениаминовича на основании ст. 206-17 п. «в» УК УССР в уголовном порядке прекратить, направив материалы о нем в ОМЗ [отдел мест заключения] по вопросу наложения дисциплинарного взыскания.

Отже, п'ятеро співробітників Управління НКВС Житомирської області отримали різні терміни ув'язнення, троє – умовні строки, а з одного бідолахи зняли звинувачення і наклали дисциплінарне стягнення.

Ось так київські чекісти «почистили» житомирських мародерів і садистів, дарма що їхня справа складалася з чотирьох товстих томів, тоді як *розстрільна* справа **М.А. Мазяра** якось втиснулася у 31 аркуш. З-поміж букивських справ вона найгрубіша! Для розстрілу **М.Ю. Вдовиченка** вистачило 20 аркушів, а у справі **В.І. Мазяра** – лише 19 аркушів. Кримінальна справа **П.Ю. Вдовиченка** – 27 аркушів, а **М.А. Якимова** – 24 аркуші.

Зрозуміло, що існували розстрільні справи чекістів. Із двадцяти заарештованих до найвищої міри покарання засудили шістьох. За іронією долі, більшість судили за фальшивими звинуваченнями: принизливе шпигунство на користь якоїсь Румунії чи повалення радянського режиму (ніби їм погано жилося за цього режиму). Звісно, їх належало судити за справжні злочини, яких не бракувало. Але зізнатися у цьому людям державі було не до снаги.

Таке відновлення законності та справедливості з боку радянської влади було частковим і непослідовним. Але це робило зачіпку для майбутньої реабілітації жертв Великого терору. Абсолютно незмінним залишався устрій держави. Мало того, він ставав міцнішим, адже прискорював інфляцію людського життя. Якщо на початку 1920-х років відбувалося криваве переведення населення зі стану свободи у безправний стан («воєнний комунізм»), що позначилося на втраті громадянських прав. Колективізація та Голодомор стали періодом остаточного переведення населення у стан покріпачених. Гіршим за покріпачення ставало тільки концтабірне рабство, куди Й.В. Сталін періодично відправляв на перевиховання радянських кріпаків. Тому поняття «виправний табір» було влучним за задумом, але не відповідало змісту. Раба не можна перевиховати у буквальному сенсі. Натомість його можна озлобити і залякати. З такого суб'єкта складно зробити «гарматне м'ясо» для замисленої великої війни. Тож їх належало фізично знищувати.

Істотна відмінність Великого терору від Голодомору полягає у тому, що відтепер держава скидала з себе маску й легітимізувала власні злочини. Якщо Голодомор досі списують на людський фактор *(«перегибы на местах», «заставь дурака богу молиться...»)*, то страту сотень тисяч людей радянська влада *узаконила*. Кількість жертв від голоду (7 мільйонів осіб) щонайменше у десять разів перевищувала кількість розстріляних (близько 700 тисяч осіб) навіть за скромними російськими підрахунками[1]. Але з правової точки зору, ця подія була значно гіршою, оскільки *офіційно* переводила країну у число тоталітарних і диктаторських. Якщо Голодомор був знаком оклику, то Великий терор став кінцевою точкою.

---

[1] Заявление Государственной Думы Федерального собрания российской Федерации. Памяти жертв голода 1930-х годов на территории СССР. № 262-5 ГД. 2 апреля 2008 года. URL: https://docs.cntd.ru/document/902095032.

Історія СРСР – це безперервне приховування власних злочинів і безсоромна нахабна брехня на державному рівні. Катинь маскували трагедією Хатині, систему ГУЛАГ затуляли «Бухенвальдським набатом», небачений мілітаризм 1930-х років комуністи десятиліттями підміняли пацифізмом і боротьбою за колективну безпеку в Європі. Той самий прийом використано з Великим терором. Його досі ховають за нейтральним терміном «очищення». Така собі соціально-політична санітарія сталінського зразка. Але в її причини воліють не заглиблюватися. Заглиблення частогусто має своїм наслідком «печерний антикомунізм» чергового допитливого дослідника.

Парадокс полягав у тому, що за двадцять років комуністичного панування (до 1937 року) люди не бажали «виправлятися», переймати цінності братерства, справедливості та солідарності. Через двадцять років після «Великого Жовтня» несподівано з'ясувалося, що країна *переповнена* «ворогами народу». Навіть ті, хто винищував «ворогів», зрештою, самі виявились «ворогами народу», яких теж довелося негайно знищувати.

То який же справжній смисл кривавих 1937-1938 років? Висловлю не дуже оригінальне припущення.

Завершення другої п'ятирічки вимагало чергової «перемоги». Це стиль комуністів – ховати ганебні поразки за героїчними перемогами. Перша п'ятирічка розпочалася створенням колгоспів, для чого вдалися до масової депортації куркулів, а коли не допомогло, комуністи перейшли до терору голодом (1932-1933 рр.). Результатом першої п'ятирічки стало колгоспне покріпачення селян і можливість використовувати село як ресурс для нечуваної у мирні часи мілітаризації економіки. Кінцева мета – військове захоплення Європи, що мало започаткувати світову комуністичну революцію. За цим сценарієм розгортався напад на Фінляндію восени 1939 року: СРСР, виявляється, лише «допомагав» фінським трудящим повалити несправедливий капіталістичний лад. Саме для такого «прогресивного» кроку Й.В. Сталіну треба було поневолити село.

Свого розквіту село Буки набуло у період НЕПу – вимушеної після голоду 1921-1923 років економічної поступки комуністів. За переписом 1926 року, у Буках налічувалося 256 обійсть, мешкало 1 792 особи. 1941 року кількість обійсть різко зменшується на 20% (204), а населення – на 41% (1 048). Природними демографічними процесами раптове зменшення населення пояснити не можна. Пів села не тікали від німців. Елементарно не встигли би. І в Червону Армію стількох не мобілізували. Пояснюється це розкуркуленням і голодом першої п'ятирічки та його страшним апогеєм 1932-1933 років.

Варто ознайомитися з листами секретаря Троянівського райпарткому Михайлова до Київського обкому КП(б)У[1]. Перший лист – від 12 грудня 1932 року – про невиконання плану хлібозаготівлі серед заможних одноосібників (куркулів). Секретар скаржиться обласному керівництву на саботаж одноосібників, які не здають хліб, закопують його й уперто не вірять, що радянська влада всіх оштрафує та депортує. За логікою куркулів, коли хтось постраждає, будемо допомагати один одному.

> Репресивних заходів (суди, штрафи, безмірне стягнення) до них застосовувалось у достатній мірі. Хліб в цих селах є, пляни цілком реальні, населення в більшості не біднота...[2]

А вже 3 квітня 1933 року (менше як за чотири місяці!) той самий Михайлов за тією ж адресою строчить іншого листа… про голодування дітей у районі. Послідовний секретар райкому навіть мову листування змінив, щоби до керівництва дійшло:

---

[1] На той час село Буки входило до Троянівського району Київської області.

[2] Лист секретаря Троянівського райпарткому до Київського обкому КП(б)У про невиконання плану хлібозаготівлі // Державний архів Житомирської області. Ф.П.-135. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 25. URL: http://surl.li/ywyl.

> Положение в районе с голодающими и опухающими катастрофическое. На I/IV в районе госпитализировано детей в количестве 362 чел., общее количество остронуждающихся прод[овольственной]помощи в районе 2 584 чел. [...] за последние две недели умерло до 30 чел.[1]

Справи були настільки кепськими, що Михайлов погрожує бюро обласного комітету за два тижні розпустити госпіталізованих дітей, а значить приректи їх на голодну смерть, якщо терміново не дадуть продовольчу допомогу у розмірі 191 центнера пшениці. Адже свої резерви район геть вичерпав.

> В районе возможности мобилизовать прод[овольственную]помощь каких бы то ни было продуктов совершенно не представляется... [...] в противном случае положение будет чрезвычайно тяжелое...[2]

Це закономірний фінал першої п'ятирічки у небідних селах, де хліб ще пів року тому був у наявності, а «пляни» його вилучення здавалися реальними.

Одначе люди не тільки пухли й помирали з голоду. Недостатньо висвітленим є інший наслідок Голодомору: масовий арешт, суд та ув'язнення тих селян, хто міг опиратися повільній смерті ціною крадіжок, приховування зерна та невиплати податків. Цей злочин комуністичної системи менше артикулюється, оскільки тьмяніє на тлі масової смерті від голоду. Однак *саме ця обставина зумовила подальше проведення Великого терору поміж середняків і куркулів.*

---

[1] Доповідна записка секретаря Троянівського райпарткому до обкому КП(б)У про голодування дітей в районі // Державний архів Житомирської області. Ф.П.-135. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 64. URL: http://surl.li/ywyl.

[2] Там само.

Усі розстріляні букивчани на початку 1930-х років отримали *першу судимість*. Їх засилали у концтабори на нетривалий час, щоб отримати змогу укріпити фундамент кволих колгоспів. А після повернення за кілька років розстрілювали за *той самий злочин – контрреволюційну агітацію.*

Під завісу другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) із концтаборів *масово* поверталися ті, хто пережив Колективізацію та Голодомор ціною «злочину».

Чоловіки, змучені рабською працею на «соціалістичному будівництві» у нелюдських умовах концтабору, природно не могли пробачити державі такої наруги. Комуністи забрали у них свободу, змусили задарма працювати, конфіскували хати, хліви, худобу, підірвали здоров'я, а то й убили старих немічних батьків і дітей. Саме таких «належало» терміново стратити. Мало того, товаришем Й.В. Сталіним із метою світового комуністичного панування планувалася Друга Світова війна. Мати «п'яту колону» у тилу означало наразитися на чергову Громадянську війну. Чи перемогли би комуністи – нериторичне питання. Про це здогадувалися навіть малограмотні селяни.

Можливо, найбільш точно щодо цього висловився один із розстріляних букивчан – **Вдовиченко Петро Юхимович** (за свідченням колгоспного рахівника П.Я. Бондарчука):

> ...большевики и советское правительство надеются, что во время войны Красная армия будет защищать Советский Союз, но оно будет не так. За что защищать советскую власть, за то, что она грабила украинский народ и голодом морит крестьянство <?>[1]

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 23.

З огляду на те, який відсоток населення подався на військову службу до німецьких окупантів і націоналістичних формувань, 1937 рік не «вичистив» «ворогів народу». Та це буде потім, а 1937-1938 року товариш Й.В. Сталін вирішив під хряскіт доламування селянського хребта остаточно позбутися партійного та каральнього шлаку, який геть сп'янів від кривавої оргії й вимагав посутнього оновлення. Поготів значна кількість партійців і чекістів була малоосвіченими кар'єристами, що жадала безмежної влади.

Відстріл партійних функціонерів і «скажених собак» НКВС – це *побічний продукт другої п'ятирічки*. Позбувалися безпосередніх свідків та невгамовних творців державного злочину. Щобільше, вони могли увірувати у власну силу аж до того, щоби змістити Йосипа Віссаріоновича з посади. Цей відстріл тільки підтверджує глобальний сталінський задум отримати державу, яка ментально готова до ведення *переможної* Світової війни. Але стратег виявив «м'якість». Саме тому, що 1937 рік не виконав поставлених задач з остаточною ліквідацією неблагонадійних селян і злочинців-комуністів, стався 1941 рік із його ганебною воєнною поразкою. Давид переміг Голіафа. Червона Армія не встояла супроти значно слабшого у технічному аспекті Вермахту, позаяк не мала ментального ресурсу для боротьби: *за голод і концтабори не воюють*. Тож правий був **Петро Юхимович**...

Іронія долі полягає у тому, що масово здавалися у полон ті, хто виховувався радянською владою. Перемагати німців довелося їхнім батькам, які гинули у національних визвольних змаганнях, повстаннях 1920-х років, знищувалися під час Великого терору та перебували у концтаборах. Наприкінці книги мною складено реєстр розстріляних 27 вересня 1937 року у Житомирському Окружному Управлінні НКВС. Середній вік страчених чоловіків становив 42 роки. Вони були у розквіті сил. Вся їхня провина полягала у небажанні адаптуватися до безбарвної радянської системи загальної «рівності» та «справедливості».

Той же **П.Ю. Вдовиченко** не перестає радувати точними оцінками подій із далекого 1937 року. Ці формулювання настільки влучні, що російськомовний свідок П.Я. Бондарчук[1], немов передражнюючи, цитує односельця українською:

> ...колективізацію я розглядаю як тягар та поневолення для селян[2].

Точніше не скажеш. Тому що саме такою комуністичними вождями колективізація замислювалася. У зв'язку з цим доречно навести діалог В.І. Леніна та куркуля у художньому фільмі «Ленин в 1918 году». Оскільки фільм знято й показано 1939 року, позицію Володимира Ілліча можна вважати сталінською.

– Хлебушка кушаете? А кто его сеял? Мужик! Кто его потом и кровью полил? Мужик! Кто его жал? Кто молотил? Кто на горбу таскал? Обратно – мужик!
– Мужика нет. И, между прочим, вы это отлично знаете. А есть бедняк, есть середняк и есть кулак. Верно?
– Нет, не верно. Есть мужик справный – хозяин! А есть лодырь.
– Лодырь – это бедняк?
– Это по-вашему – бедняк. А по-нашему – лодырь.

---

[1] Бондарчук Павло Якович був арештований 2 липня 1938 року, справу припинено 3 червня 1938 року. Реабілітований 2000 року. Він загинув 1944 року на німецько-радянській війні (Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 44).

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 23.

– По-вашему – хозяин, а по-нашему – кулак, мироед, который эксплуатирует деревню, старается подорвать Советскую власть – власть рабочих и беднейших крестьян. И это у вас, у кулаков, не выйдет!
– Ну вот что, гражданин Ленин. Россия – страна мужицкая. Мы без города проживем. Нам ежели лисицу не дадите, мы в холстину оденемся. Ежели сапогов не дадите, в лаптях проходим. Да! А вот ежели мужик хлеба не посеет...
– Измором значит возьмете?!
– А вы как думали? Возьмем!
– Отчаянную вы картину нарисовали. Нехорошую картинку нарисовали вы. Значит выходит вы пришли как бы объявить нам войну?
– Ну вы человек ученый, вам видней.
– Ну вот что! Запомните и передайте тем, кто вас послал, хотя бы и без мандата. Советская власть – штука прочная. Ее создали рабочие и крестьяне не на год, а окончательно. И назад пути не будет никому. Пока вы кулаки еще существуете, хлеб вы будете отдавать. Не отдадите – возьмем силой. Да-да-да! А пойдете войной – уничтожим. Вот вам и вся правда. Настоящая рабоче-крестьянская правда. Запомните, пожалуйста.
– Запомним, ваше превосходительство!

Ця розмова цікава тим, що навіть найвеличнішому теоретику комунізму не вдалося пояснити пересічному *російському* куркулю свою правоту та обґрунтувати соціальну справедливість своєї позиції. Натомість позиція куркуля логічно обґрунтована.

Колективному В.І. Леніну бракувало аргументів. Його риторика й аргументація побудована на силовому вирішенні питання. То чого дивуватися, що букивські куркулі не прийняли комуністичних цінностей? Чому вони мали працювати задарма? Смисл праці якраз зводиться до отримання матеріальної вигоди, яка забезпечить належний рівень життя.

Втім, 1937 рік – це час, коли класова дискусія була давно позаду. Відбувалося те, чим погрожував В.І. Ленін, – процес фізичного знищення куркулів. Причому це відбувалося після того, як куркулі де-факто припинили бути куркулями і перейшли до класу безправних збіднілих колгоспників й одноосібників. Іншими словами, потреби у фізичній розправі вже не існувало, а самі колишні куркулі відпрацювали свій «гріх» на «соціалістичному будівництві». Проте у комуністів не зникла жага «зачистити» ненадійний соціальний клас. Поготів 1937 року цілком визріли необхідні атрибути для соціального насилля такого значного масштабу. Зокрема, населення отримало травматичний урок *примусу* у форматі геноциду селян із метою їхнього покріпачення у колгоспах. Сформувалася *соціальна стигматизація* щодо комуністів та активістів як соціальної сили, що вдається до насилля як «вимушеного» й обґрунтованого кроку у ставленні до окремих верств населення[1]. Назагал зросло покоління людей, які все свідоме життя знали тільки більшовицьку ідеологію, не знали свободи, не чули іншої риторики, крім комуністичної, читали тільки радянські газети та дивилися тільки радянські художні фільми. Причому все це відбувалося на тлі оспівування перемоги та героїв Громадянської війни. Це означає, що цілком сформувалося уявлення про «ми» та «вони»[2], а відтак можливість *справедливо* вбивати.

---

[1] Слюсар В. М. Деякі зауваження до визначення поняття «насилля»: соціально-філософський аспект. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник».* 2015. Випуск 98 (№ 7).

[2] Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва, 1979. С. 78–83.

Відколи остаточно кристалізувалися «вони» як ворожий клас, стало можливим вдатися до *колективного насилля* від імені «нас»[1]. На той час остаточно визріли каральні органи, які пройшли перевірку в період депортації селян і Голодомору. Опиратися цьому процесу стало майже неможливо, позаяк у другій половині 1920-х років була розроблена відповідна законодавча база. Фактично задача ставилася завершити процес знищення класових ворогів за допомогою радянського законодавства. Кіношні терористичні погрози В.І. Леніна легітимізувалися у законах. Розстріли стали абсолютно законними. Подальша хрущовська реабілітація будувалася не на делегітимізації дій співробітників НКВС, а лише на процесуальних порушеннях у веденні слідства та здійсненні судочинства.

Великий терор на безкраїх теренах Радянського Союзу розгортався таким чином. У першій хвилі позбувалися найбільш ображених радянською владою з-поміж депортованих селян і колишніх в'язнів концтаборів. Як правило, це були зухвало обкрадені (розкуркулені) державою громадяни, а також ті, хто воював проти неї у Громадянську війну та у національних визвольних змаганнях чи тільки був включений за мобілізацією у ворожу армію, насамперед у петлюрівську. Такими були *майже* всі розстріляні та позбавлені волі букивчани.

Арешти страчених у Буках 1937 року відбувалися впродовж п'яти місяців у такій послідовності:

М.А. Мазяр – 18 липня
М.А. Якимов – 18 липня
В.І. Мазяр – 27 вересня
М.Ю. Вдовиченко – 13 жовтня
П.Ю. Вдовиченко – 23 грудня

---

[1] Слюсар В. М. Соціальне насилля: зміст і форми реалізації у трансформаційних процесах. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.* 2016. Випуск 1 (82).

Потім саджали й стріляли тих, хто виказував підозри та співчував жертвам терору, а то й випадкових людей, на кого вказували змучені арештанти тюрподів (тюремних підвалів). Основна маса таких потрапляла під слідство 1938 року, коли вичерпувалися ліміти явних «ворогів народу». Власне, саме це часто рятувало їхні життя і справу припиняли. Прикладами цього є букивчани Бондарчук Павло Якович та Мазяр Йосип Адамович. Обидва були арештовані 2 липня 1938 року, а звільнені 3 червня 1939 року.

Тільки затим вибірково звільняли, саджали та розстрілювали тих, хто запускав репресивний процес і допускав при цьому серйозні порушення: фальшування, садистську жорстокість, обман, крадіжки.

Дивує, що досі Колективізація, Голодомор і Великий терор розглядаються багатьма істориками як окремі спецоперації. Натомість вони об'єднані однією операцією, яка мала кілька етапів. Мета цієї операції – остаточно покріпачити село.

На першому етапі (1927-1931) була спроба на скору руку організувати колгоспи та негайно розпочати викачку ресурсів із села. Коли вона очікувано завершилась фіаско (колгоспна система розросталася повільно та руйнувалася через спротив і саботаж), комуністи вдалися до найбільш жорсткого примусу.

На другому етапі (1931-1933) одноосібників обклали такими податками, щоби виникли підстави конфісковувати їхнє господарство за борги (станом на 1937 рік одноосібних господарств залишилось 2,8%[1]). Це закономірно призвело до голоду. Колишніх куркулів і середняків або депортували, або засудили за різноманітні злочини. Наголошую, засудження селян у 1932-1933 роках було *масовим* і поступалося Великому терору лише відсутністю сплеску розстрільних справ. Але тут був нюанс. Мало хто із засуджених відбув повний термін ув'язнення.

---

[1] Доповідь секретаря обкому партії на І обласній конференції КП(б)У // Державний архів Житомирської області. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 43–44.

На третьому етапі (1937-1938) тих, хто попередньо потрапив до концтаборів, переважно переполовинили приблизно у рівній пропорції. Одна частина колишніх засуджених була розстріляна, інша знову була засуджена і тепер не випускалася до повного відбуття терміну ув'язнення (10 та 25 років). Відтепер село вважалося покріпаченим. Дарма що вважати його повністю радянським ще не можна було. Це переконливо довів колабораціонізм і сплеск націоналізму під час німецько-радянської війни.

Я розповім про того, хто йшов *у першій репресивній хвилі Великого терору.* Він не мав шансу на порятунок. Ну, майже не мав. Були, певно, якісь шпарини, але він ними не скористався.

Мазяр Михайло Андрійович був приречений тому, що торік повернувся з радянського концтабору, де мав «перевиховатися»[1].

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 28.

Дмитровский
Исправительно-Трудовой
Лагерь
Южный район
22 июля 1936 г.
№ 209305

СПРАВКА

Дана гр.[ажданину] МАЗЯРУ Михаилу Андреевичу, рождения 1896 года, уроженцу села Буки Житомирского р-на Киевской области, осужденному Нар[одным]судом Трояновского района Киевской области.

28 апреля 1933 года по ст. ст. 75 ч. II 97 УК к заключению в ИТЛ [исправительно-трудовой лагерь] на восемь лет и поражением прав на три года — ссылка 5 лет в том, что он Постановлением заседания комиссии частной амнистии ЦИК УССР от 26.VI.1936 Протокол № 305 от неотбытого срока лишения свободы и из Дмитриевского лагеря НКВД СССР освобожден 22 июля 1936 г. и поражения прав, высылки и судимости сняты.

На проезд выдано требование ф. № 5 за № 6568II до ст. Житомир Юго-Западных ж/д.

Видом на жительство служить не может. При утере не возобновляется.

Зам. начальника района Дмитлага НКВД СССР /Заикай/

Зам. Нач. уч.-распред. отделения /Кулагин/

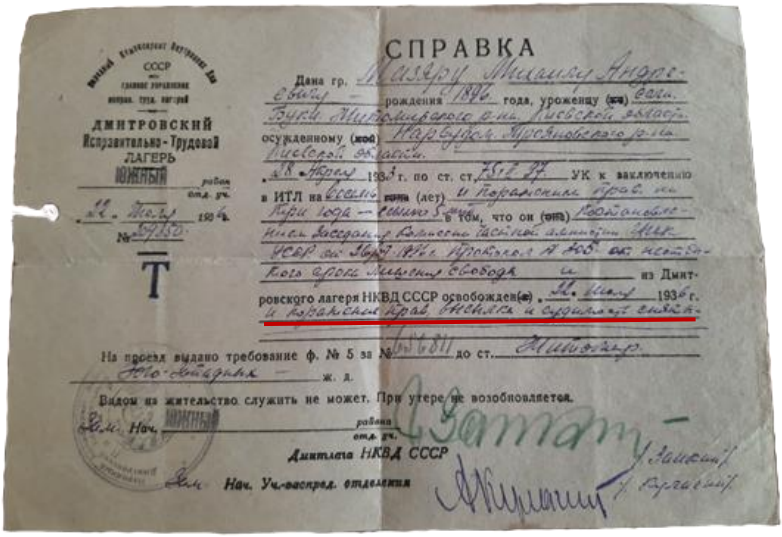

СПРАВКА

Дана гр. Мазяру Михаилу Андреевичу рождения 1896 года, уроженцу (ке) сел. Буки Миколаевского р-на Киевской области осужденному (кой) Нарвудом Трояновского р-на Киевской области.

28 Апреля 1933 г. по ст. ст. 75 и 97 УК к заключению в ИТЛ на восемь (лет) и поражением прав на три года — сеньмо 5 мес. в том, что он (она) постановлением заседания Комиссии частной амнистии ЦИК УССР от 28/VII 1936 г. Протокол № 305 от неотбытого срока лишения свободы и из Дмитровского лагеря НКВД СССР освобожден(а) 22 Июля 1936 г. и поражения прав, высылки и судимости снят.

На проезд выдано требование ф. № 5 за № 656811 до ст. Житомир Юго-Западных ж. д.

Видом на жительство служить не может. При утере не возобновляется.

Зам. Нач. ЮЖНЫЙ работа отд. уч.

Дмитлага НКВД СССР

Зам. Нач. Уч.-распред. отделения

Заказ

Дмитровский Исправительно-Трудовой Лагерь ЮЖНЫЙ

Т

58

Довідка про звільнення з Дмитрівського концтабору та погашення засудження М.А. Мазяра

На зворотному боці довідки з концентраційного табору записано: «Взятий на облік в Букивській сільраді. 27.VII. 1936 р. Голова с/р Бордаченко».

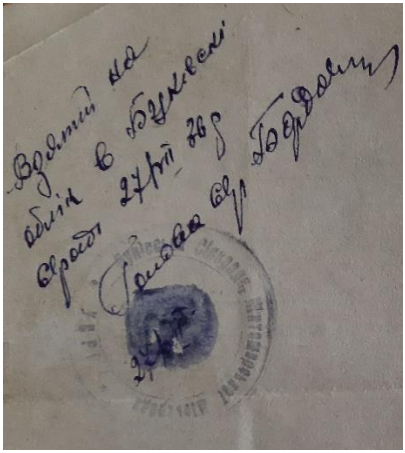

Після звільнення з Дмитрівського концтабору **М.А. Мазяр** дістався рідного села за чотири доби залізничною дорогою через Житомир.

До Житомира він повернеться за рік. Щоби бути вбитим на вулиці Паризької комуни (Ніколаєвській). Але тоді, влітку 1936 року, він не здогадувався, що, попри дострокове звільнення, *приречений.* Його відпустили, щоби таким випадком вкотре залякати односельців і розколоти село між послужливими активістами та рештою букивчан.

Нового життя розпочати він не встигне. І запам'ятається односельцям хіба що образами через майнові втрати після розкуркулення та конфіскацію залишків майна. До колгоспу **М.А. Мазяр** не повернеться, а піде працювати різноробом до Тригірського лісгоспу (лісництва). У цей час він мешкатиме з багатодітною родиною у родичів.

Доля **М.А. Мазяра**, як і доля сотень тисяч інших радянських громадян, була вирішена 2 липня 1937 року. Політбюро ЦК ВКП (б) прийняло рішення № 54/91, яке надсилалося секретарям обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік[1]:

> Помічено, що більша частина колишніх куркулів і кримінальників, висланих свого часу з різних областей у північні та сибірські райони, а потім після закінчення строку висилки, що повернулися у свої області, є головними призвідниками всякого роду антирадянських і диверсійних злочинів, як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті й у деяких галузях промисловості.

---

[1] Секретарям обкомов, крайкомов и ЦК Нацкомпартий (3 июля 1937 года) // Решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П51/94 от 2 июля 1937 года. URL: http://surl.li/yojd.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій і всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС узяти на облік всіх куркулів, що повернулися на батьківщину, і кримінальників для того, щоби найбільш ворожі з них були негайно арештовані й були розстріляні у порядку адміністративного проведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи були би переписані й вислані в райони за вказівкою НКВС.

ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк представити у ЦК склад трійок, а також кількість тих, що підлягають розстрілу, так само як і кількість тих, що підлягають засланню.

Як бачите, про репресії комуністів ні пари з вуст. Мета резолюції однозначна – добити тих, хто не сконав під час Депортації, Голодомору та ув'язнення, але міг становити небезпеку для радянської влади. Це спеціальна операція з *криміналізації свободи*. Якби ці особи добували термін ув'язнення до кінця (5-8 років), то, напевне, залишилися живими у концтаборах. Зрозуміло, за умови, що витримали би надмірні фізичні навантаження. Натомість їх *масово* випускали.

Прикметно, що всіх страчених букивчан розстріляли за те, за що раніше дали кілька років табору, потім щонайменше трьох із них достроково випустили. Раніше встановленого терміну звільнили навіть **Вдовиченка Петра Юхимовича**, якого наприкінці серпня 1935 року чекістське керівництво не радило випускати з концтабору:

Досрочное освобождение – нежелательно[1].

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10899. Арк. 19.

Якщо вірити голові Букивської сільради В.А. Бордаченку, **П.Ю. Вдовиченко** повернувся у Буки напередодні 1936 року та відзначився... зривом посівної кампанії[1]. Тобто система його не виправила. Але в цьому не було потреби. Таких планували знищити.

Назагал вийшло так, що всі п'ятеро букивчан були звільнені з концтаборів упродовж кількох років: **М.Ю. Вдовиченко** – 1933 року, **П.Ю. Вдовиченко** та **В.І. Мазяр** – 1935 року, **М.А. Мазяр** та **М.А. Якимов** – 1936 року. Повернулися після остаточної «перемоги» колгоспної системи, повністю або частково втративши господарство та житло. Це, ясно, спровокувало їхнє гостре невдоволення діями радянської влади й об'єктивувалося у контрреволюційній риториці. Однак до протиправних дій не вдавалися і до кримінальної відповідальності не притягалися.

Кілька найбільш смачних цитат з їхніх кримінальних справ варті оприлюднення. За свідченнями І.А. Тимченка та Х.Г. Розенблат, ще напередодні першого засудження у розпал Голодомору **П.Ю. Вдовиченко** нібито говорив у селі:

> Не могу никому подчиняться и советской власти подчинятся не буду. Как это так, чтобы отняли собственность у людей, разве это правильно. Никогда не примирюсь с этим.
>
> Мое сердце не может переносить, что сейчас делается, чтобы надо мной стояли с нагайкой[2].
>
> Пусть придут к нам за хлебом или за картошкой, то мы топором голову порубаем...

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 7, 15.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10899. Арк. 12.

Вы у меня все забрали, но подождите, это вам так даром не пройдет, мы вам еще покажем[1].

Після коротких відвідин радянського концтабору його настрій не поліпшився та життєві цінності не змінилися. Він продовжував антирадянську агітацію у форматі сільського стендапу. Так, за свідченням П.Я. Бондарчука, **Петро Юхимович** обіцяв односельцям чітку програму дій у випадку свого приходу до влади:

Я дождусь еще того времени, когда начнут уничтожать активистов и коммунистов за их издевательство над украинским народом. Жаль, что я их рубил, но мало...

...я дождусь еще того время[ени], что с активистов будут делать котлеты и этими котлетами кормить коммунистов и жидов[2].

Його молодший брат **Вдовиченко Микола Юхимович** так само не соромився в оцінках внутрішньої політики радянської влади. За свідченням І.А. Тимченка, він так передбачав нерайдужне майбутнє колгоспів:

Колхозы – это ярмо для народа, коммунисты их грабят так, как петлюровцы грабили евреев. Но, ничего, скоро уже поляки уничтожат советскую власть и разгонят колхозы. Тогда крестьяне поживут хорошо[3].

---

[1] Там само. Арк. 13 зв.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 24.

[3] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 13 зв.

Ця промова так сподобалася чекістам, що в обвинувальному висновку вони не тільки її цитували, але й додали трохи від себе. У чекістській редакції поляки стануть господарями України, і тоді, мовляв, селяни побачать, як гарно жити *без комуністів*[1].

А яким влучним у висловлюваннях був **Мазяр Володимир Іванович**! За свідченням комірника колгоспу В.А. Бондаренка, той щедро сипав перед букивчанами такими соковитими перлами:

> Сейчас все коммунисты бандиты, они нас, крестьян, грабят, мы еще с ними рассчитаемся, они будут висеть еще в моей клуне, которую у меня отобрали.
>
> Долго вы еще будете ссать у нас кровь, скоро на всех вас придет погибель[2].

Така складність процедури ліквідації «неблагонадійних» громадян – спочатку посадили, затим достроково випустили і тільки після цього стратили, – пояснюється спробою приховати масове неповернення селян із концтаборів. Адже виходило так, що покарання, за яке їх заслали у північні табори, не відповідало ступеню провини (загибелі). Якби всі п'ятеро не повернулися після 2-5 років заслання, це викликало би небажану реакцію селян. Натомість їх не просто повернули, але й раніше встановленого терміну. Натомість тепер, 1937 року, ставало незрозуміло, за що людей *конкретно* забрали та яка їхня доля. Разом із тим, свідки могли здогадуватись, що арештували односельців за нестриманість в оцінці радянської влади («за довгого язика») та, можливо, розстріляли. Тож інформація доносилася з чуток.

---

[1] Там само. Арк. 18.

[2] Дело по обвинению Мазяра Владимира Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 6653. Арк. 7.

«Розминатися» чекісти почали ще весною 1937 року. Зокрема, Г.А. ТИМОШЕНКО – виконавець найвищої міри покарання – так згадує власний дебют:

> В 1937 г., весной, меня вызвал Шатов и велел назавтра расстрелять человек 50[1].

Ось таке буденне завдання ставиться чекістам у державі, де заради свободи та справедливості двадцять років тому до влади прийшли робітники і селяни. Липневі накази тільки *посилювали* розпочате. 30 липня 1937 року вийшов секретний Наказ НКВС № 00447 «Про операції з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів». Він легітимізував розстріл 681 692 осіб, як за двадцять років порахує комісія з реабілітації жертв репресій. Приблизно така ж кількість радянських громадян отримає різні терміни ув'язнення.

Йдеться про півторарічний період арештів і засудження до найвищої міри покарання (середина літа 1937 року – осінь 1938 року, хоча чекістів страчуватимуть до самого початку німецько-радянської війни). Якщо з 1918 по 1936 роки на території Житомирської області було винесено 190 смертних вироків, то 1937 року – 7 755 (у 40 разів більше, ніж за весь попередній період), а 1938 року – 11 067 (у 58 разів більше)[2]. Вперше число страчених *у рази* перевищуватиме число позбавлених волі. Додайте 115 тисяч загиблих під час «слідства» по всій країні – і цілеспрямований характер операції не викликатиме жодних сумнівів.

---

[1] Протокол судебного заседания Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И. Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко, М. З. Глузмана, Л. У. Кондрацкого, М. М. Соснова, В. И. Гирина, Д. В. Левченко и Ш. В. Винокурова. *Эхо большого террора.* Т. 2. Москва, 2018. С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. Арк. 71–157. URL: http://istmat.info/node/61083.

[2] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 52.

На момент виходу Наказу НКВС № 00447 **М.А. Мазяр** уже *два тижні* перебуватиме у Житомирській тюрмі, чекатиме «неупередженого» слідства та «справедливого» суду. Адже він підпадав під резолюцію Політбюро від 2 липня 1937 року.

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
Оперативный приказ
от 30 июля 1937 года № 00447
об операции по репрессированию бывших
кулаков, уголовников и др.[угих]
антисоветских элементов

30 июля 1937 года. Гор. Москва

Материалами следствия по делам антисоветских формирований устанавливается, что в деревне осело значительное количество бывших кулаков, ранее репрессированных, скрывшихся от репрессий, бежавших из лагерей, ссылки и трудпоселков. Осело много, в прошлом репрессированных церковников и сектантов, бывших активных участников антисоветских вооруженных выступлений. Остались почти нетронутыми в деревне значительные кадры антисоветских политических партий (эсеров, грузмеков, дашнаков, муссаватистов, иттихадистов и др.[угих]), а также кадры бывших активных участников бандитских восстаний, белых, карателей, репатриантов и т.п.

Часть перечисленных выше элементов, уйдя из деревни в города, проникла на предприятия промышленности, транспорт и на строительства.

Кроме того, в деревне и городе до сих пор еще гнездятся значительные кадры уголовных преступников – скотоконокрадов, воров-рецидивистов, грабителей и др.[угих] отбывавших наказание, бежавших из мест заключения и скрывающихся от репрессий. Недостаточность борьбы с этими уголовными контингентами создала для них условия безнаказанности, способствующие их преступной деятельности.

Как установлено, все эти антисоветские элементы являются главными зачинщиками всякого рода антисоветских и диверсионных преступлений, как в колхозах и совхозах, так и на транспорте, и в некоторых областях промышленности.

Перед органами государственной безопасности стоит задача – самым беспощадным образом разгромить всю эту банду антисоветских элементов, защитить трудящийся советский народ от их контрреволюционных происков и, наконец, раз и навсегда покончить с их подлой подрывной работой против основ советского государства.

В соответствии с этим ПРИКАЗЫВАЮ – с 5 августа 1937 года во всех республиках, краях и областях начать операцию по репрессированию бывших кулаков, активных антисоветских элементов и уголовников.

В Узбекской, Туркменской, Таджикской и Киргизской ССР операцию начать с 10 августа с.г., а в Дальневосточном и Красноярском краях и Восточно-Сибирской области – с 15-го августа с.г.

Хто конкретно підлягав репресіям?

1. Бывшие кулаки, вернувшиеся после отбытия наказания и продолжающие вести активную антисоветскую подрывную деятельность.

2. Бывшие кулаки, бежавшие из лагерей или труд[овых]поселков, а также кулаки, скрывшиеся от раскулачивания, которые ведут антисоветскую деятельность.

3. Бывшие кулаки и социально опасные элементы, состоявшие в повстанческих, фашистских, террористических и бандитских формированиях, отбывшие наказание, скрывшиеся от репрессий или бежавшие из мест заключения и возобновившие свою антисоветскую преступную деятельность. <...>

9. Репрессии подлежат все перечисленные выше контингенты, находящиеся в данный момент в деревне – в колхозах, совхозах, сельскохозяйственных предприятиях и в городе – на промышленных и торговых предприятиях, транспорте, в советских учреждениях и на строительстве.

Великий терор спрямовано проти громадян, які не змогли інтегруватися у радянську систему. Добивали незгодних. Яка міра покарання передбачалася?

1. Все репрессируемые кулаки, уголовники и др.[угие] антисоветские элементы разбиваются на две категории:

а) к первой категории относятся все наиболее враждебные из перечисленных выше элементов. Они подлежат немедленному аресту и, по рассмотрении их дел на тройках – РАССТРЕЛУ.

б) ко второй категории относятся все остальные менее активные, но все же враждебные элементы. Они подлежат аресту и заключению в лагеря на срок от 8 до 10 лет, а наиболее злостные и социально опасные из них, заключению на те же сроки в тюрьмы по определению тройки.

2. Согласно представленным учетным данным Наркомами республиканских НКВД и начальниками краевых и областных управлений НКВД утверждается следующее количество подлежащих репрессии [...]

У Київській області, до якої відносився Житомирський округ, планували розстріляти 2 000 осіб і ще 3 500 осіб ув'язнити. По Україні, відповідно, 8 000 та 20 800 осіб[1]. Місцеве керівництво поспішало просити Москву збільшити ліміти за 1-ю категорією. Наприкінці листопада 1937 року Житомирське Обласне Управління НКВС сповістило Київ: ліміт на розстріл 800 осіб вичерпано, а за 2-ю категорією – наполовину. Однак під слідством перебувало ще 1 103 особи. Начальник УНКВС Л.Т. ЯКУШЕВ шляхом нехитрих підрахунків доводив, що оскільки всі заарештовані є активними антирадянщиками, невдовзі ліміт буде перевищено на 454 особи. Тож проситиме київське керівництво поклопотатись перед Москвою й особисто перед наркомом М.І. Єжовим про можливість збільшити ліміт для Житомирської області за 1-й категорією на 500 осіб[2]. Виходячи з результатів Великого терору, Л.Т. ЯКУШЕВУ та його наступнику Г.М. ВЯТКІНУ перевищувати ліміт дозволяли неодноразово.

[1] Рафальська Т. Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.) : монографія. Житомир, 2012. С. 79.

[2] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 102–103.

У Житомирській області у період з 1937 по 1938 роки розстріляли 18 822, а позбавили волі строком від 1 до 25 років – 5 035 осіб[1]. Кількість розстрільних справ неухильно зростала, а кількість осіб, які позбавлені волі, зменшувалась. З 1 червня 1937 року по 10 січня 1938 року у Житомирській області було засуджено 10 192 особи: 7 234 особи йшли за 1-ю категорією, тобто були розстріляні. Майже половина засуджених були куркулями: з 4 325 осіб за 1-ю категорією пройшли 1 825 осіб, а за 2-ю категорією – 2 500 осіб[2].

Щоправда, паралельно зростала кількість тих, до кого кримінальна справа припинялася, й арештовані після кількох місяців ув'язнення звільнялися. Можливо, це була додаткова форма примусу до «співпраці» з владою. Та й різке згортання Великого терору як операції змушувало припиняти слідство щодо тих, хто вже був арештований.

В результаті головним державним обвинувачем СРСР А.Я. Вишинським була складена доповідна записка про жорстокі злочини, які вчинялися працівниками Управління НКВС Житомирської області:

> Произведенным предварительным расследованием установлено, что в период действий при Житомирском областном управлении НКВД Особой тройкой по распоряжению быв.[ывшего] Начальника областного УНКВД Вяткина было расстреляно 2 110 человек на основании никем неподписанных протоколов заседаний тройки.

---

[1] Там само. С. 52, 54.

[2] № 105. 10 січня 1938, [Київ]. Цифрові зведення 8-го відділу УДБ НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Житомирській області з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1092, 1094.

Расследованием установлено, что в Житомирском областном управлении НКВД широко применялась фабрикация подложных протоколов, а также допускались систематические избиения арестованных, в результате которых имел место ряд смертных случаев[1].

Так «головокружение от успехов» Г.М. ВЯТКІНА та його підлеглих дійшло до Москви. Довелося ентузіаста «чистки» розстріляти, а наприкінці століття відмовити його родичам у реабілітації «невинного діда»[2].

Звідки я дізнався про кримінальну та архівно-слідчу (реабілітаційну) справу свого прадіда? За яку ниточку потягнув? Первинну інформацію взяв із багатотомного видання, яке вийшло у кожній області України: *Реабілітовані історією. Житомирська область. Книга четверта. Житомир : «Полісся», 2011. 788 с. (Реабілітовані історією).*

Мазяр Михайло Андрійович, 1896 р. н., с. Буки Троянівської вол. Житомирського пов. Волинської губ. Українець, малописьменний, робітник лісництва. Проживав у с. Буки Житомирської міськради Житомирського окр. Київської обл. Заарештований 16 липня 1937 р. Обвинувачувався в а.-р. агітації. За постановою трійки при УНКВС по Київській обл. від 11 вересня 1937 р. – розстріляний 27 вересня 1937 р. у м. Житомир. Реабілітований у 1960 р.

Фрагмент сторінки 429.

---

[1] Докладная записка прокурора СССР А. Я. Вышинского И. В. Сталину и В. М. Молотову о массовых расстрелах и убийствах подследственных работниками УНКВД Житомирской области. 16 декабря 1938 г. // Государственный архив РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 118. Л. 19–20.

[2] Вяткин, Григорий Матвеевич. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/acfcv.

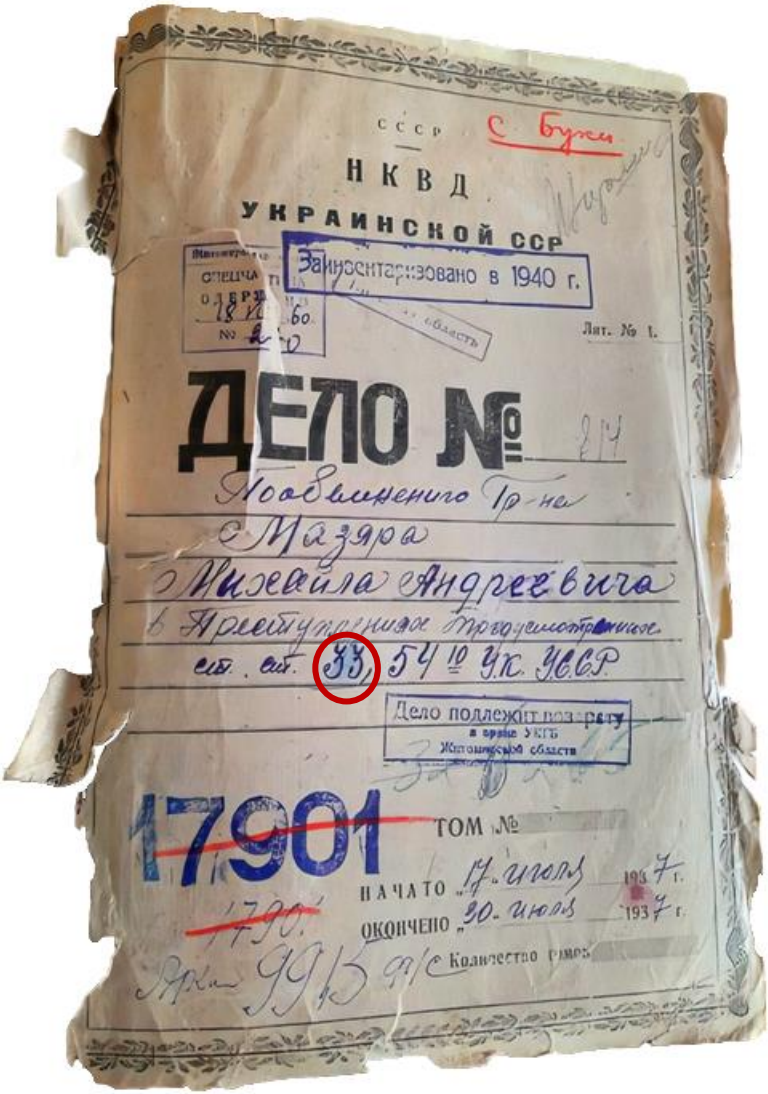
СССР

НКВД

УКРАИНСКОЙ ССР

Заинвентаризовано в 1940 г.

Лит. № 1.

ДЕЛО № 814

Пообвиненого Гр-на

Мазяра

Михайла Андреевича

в Преступлениях предусмотренных

ст. ст. 33, 54 10 УК. УССР

Дело подлежит возврату в архив УКГБ Житомирской области

17901

ТОМ №

НАЧАТО 17 июля 1937 г.

ОКОНЧЕНО 30 июля 1937 г.

Количество рамок

Титульна сторінка кримінальної справи
Мазяра Михайла Андрійовича

Мазяр Михайло Андрійович був звинувачений за статтями ~~33~~ та 54 Кримінального кодексу УРСР (1927 і 1934 років), що передбачала відповідальність за «контрреволюційну діяльність» та «зраду Батьківщини». Це законодавчий аналог сумнозвісної статті 58 Кримінального кодексу РРФСР (1926 року).

Стаття 54/10 КК УРСР – антирадянська пропаганда та агітація – обіцяла позбавлення волі на строк не менш як шість місяців аж до розстрілу або оголошення ворогом трудящих із конфіскацією майна та позбавленням громадянства. Цю статтю часто застосовували за верхньою межею відповідальності.

Такі обвинувачення становили більшість. Осіб інших національностей – переважно поляків, німців, чехів та євреїв – намагалися притягати до кримінальної відповідальності за шпигунство на користь Польщі, Німеччини, Румунії та навіть Японії. За *куркульською лінією* терору кримінальну справу **М.А. Мазяра** можна вважати *типовою*.

Чому стаття 33 була закреслена? Уважний читач зверне увагу, що й на обкладинці кримінальної справи **М.А. Якимова** ця стаття перекреслена синім олівцем. Це не випадковість. Закреслення прямо вказує на зміну установки щодо притягнення людей до кримінальної відповідальності. Причому зміни відбулися різко. Вочевидь, ще у липні вони були актуальними, а у вересні 1937 року стаття 33 КК УРСР стала недоречною. Чому? Моє припущення: тому що стаття 33 виразно вказувала на критерій відбору жертв державного терору, тобто на *«осіб, які вчинили суспільно-небезпечні дії або які були небезпечними через свій зв'язок зі злочинним оточенням чи у зв'язку зі своєю минулою злочинною діяльністю»*[1]. Зрозуміло, що **М.А. Мазяр** та **М.А. Якимов** не становили суспільної небезпеки і не мали зв'язку зі злочинцями, але вони мали «кримінальне» минуле.

---

[1] Берзін П. С. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2017. № 1 (8). С. 280.

Кримінальне минуле як перевірка на вошивість 1932-1933 років – саме та установка, яка обґрунтовувалась у рішеннях Політбюро (2 липня 1937 року) та у наказі НКВС (30 липня 1937 року). Стаття 33 КК УРСР розкривала лицемірство з достроковим зняттям судимості та пояснювала логіку дій радянської влади. Тепер люди могли передбачати наступні арешти і діяти на випередження.

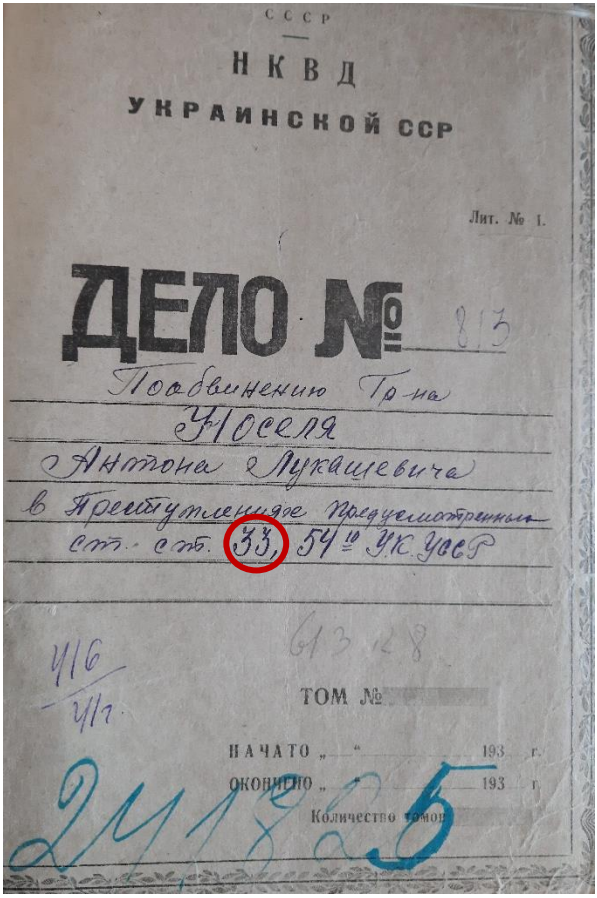
СССР

НКВД

УКРАИНСКОЙ ССР

Лит. № 1.

ДЕЛО № 813

Пообвинению Гр-на

Носеля

Антона Лукашевича

в Преступлениях предусмотренных

ст. ст. 33, 54 10 УК УССР

613 к 8

416/4/г

ТОМ №

НАЧАТО „ “ 193 г.

ОКОНЧЕНО „ “ 193 г.

Количество томов

241825

Титульна сторінка кримінальної справи Носаля Антона Лукича, де стаття 33 не викреслена

Можливо та з високою долею вірогідності, нюанс із закресленою статтею 33 був тим водорозділом між засудженням до найвищої міри покарання та 10 роками позбавлення волі. Наочним прикладом цього є справа букивчанина А.Л. Носаля[1]. В Антона Лукича стаття 33 так само вписана на палітурці кримінальної справи, але – не закреслена. Збіг? Він направду отримав 10 років, які відсидів у Свердловській області від дзвінка до дзвінка. У його обвинувальному висновку та рішенні трійки не було винятково політичної статті, була й суто кримінальна. Йому закидали «шкідництво». Це дозволило змістити увагу судової трійки з політичного звинувачення на кримінальне. Відповідно, це ставило під сумнів 1-у категорію його соціальної небезпеки. Він пішов за 2-ю категорією. Це зберегло йому життя і за тридцять років дозволило добиватися реабілітації.

Істотною перевагою вивчення кримінальної справи **М.А. Мазяра** є той факт, що вона стала однією з *перших*. Відтак до її складання внутрішні органи підходили більш сумлінно. Вона «найгрубіша» серед букивських справ, позаяк містить *усі* складові, які вимагалися чекістською інструкцією. Натомість справи такого штибу 1938 року ставали «тоншими». З них подекуди випадали допити арештованих. Справи зухвало фальшувалися, коли їх об'єднували у підпільні антирадянські організації. Якщо бачите два десятки справ, в яких фігурує або однакове прізвище, або один день арешту – це безпомильна ознака чергового викриття вигаданих підпільників.

Справа **М.А. Мазяра** дає можливість зафіксувати *всі* етапи кримінального переслідування у повному та розгорнутому вигляді й на підставі цього робити більш зважені висновки.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212.

Одразу слід зауважити, що кримінальна справа мого прадіда, власне, як і більшість справ такого штибу, складена не у хронологічній послідовності, а за *порядком надходження документів* (працювали кілька слідчих). Хронологія збережена лише частково. Додатково на послідовність зшиття документів впливав рівень їхньої *важливості* для обвинувального висновку та судової трійки. Тож останні свідчення можуть йти на початку, а початкові – опинитися наприкінці справи. Зазвичай саме на перших за порядком, але хронологічного останніх свідченнях базувалися обвинувальний висновок і рішення судової трійки.

З метою підвищення рівня об'єктивності висновків необхідно порівнювати справу **М.А. Мазяра** з іншою кримінальною справою. Таким чином вдасться розгледіти натяки на закономірність окремих явищ і процесів, а в інших випадках висловити припущення про збіг обставин.

Яка кримінальна справа згодиться для порівняння? «Контрольна» справа повинна писатися у Житомирському Обласному Управлінні тими самими співробітниками НКВС (чи не буде вона трафаретною?). Бажано, щоби «контрольний» арештований був із того ж населеного пункту. Тоді вдасться оцінити зміст свідчень односельців (чи не збігаються вони повністю?), проаналізувати послідовність слідчих дій і зміст обвинувачення. Разом із тим, арештовані не повинні бути пов'язані одним кримінальним епізодом, не бути «подільниками» й не перетинатися на очних ставках.

Така зразкова справа знайшлася! Це згадуваний вище **Якимов Михайло Антонович**, 1891 р.н., уродженець та мешканець с. Буки, куркуль. 1932 року він так само потрапив до концтабору, але за крадіжку «соціалістичного майна» (під час голоду). Повторно був заарештований 18 липня 1937 року (того ж дня, що й **М.А. Мазяр**). За формальними ознаками їхні кримінальні справи були близнюками.

За початковою нумерацією кримінальна справа **М.А. Якимова** має номер 809. Справа **М.А. Мазяра** – 814. Близькість номерів вказує на те, що вони одночасно перебували в оперативній розробці Окружного карного розшуку, Прокуратури округу й Окружного Управління НКВС. Як таке могло статися, буде показано нижче. Зараз важливо зафіксувати той факт, що серед страчених букивчан **М.А. Мазяр** та **М.А. Якимов** повернулися пізніше – 1936 року. Значить після концтабору вони насолоджувалися свободою найменше. Але й тут є важлива деталь, яка може стати ключем до розуміння логіки відкриття кримінальних справ. За номером справи **М.А. Якимов** випереджає **М.А. Мазяра**, хоча за алфавітом мало бути навпаки, поготів арештовували їх в один день.

Моє коротке пояснення цього факту таке: **М.А. Якимов** повернувся пізніше – 13 грудня 1936 року, а **М.А. Мазяр** – 22 червня 1936 року. Згодом **М.А. Якимова** розстріляють раніше. Складається враження, ніби репресивна машина почала відмотувати плівку у зворотному напрямку. А відтак належить розібратися, *хто крутив той дивний проєктор*.

Сталося так, що моя архівна розвідка набула майже ідеальних умов дослідження. Це було забезпечено тим, що разом з арештованими Михайлами був згадуваний вище Носаль Антон Лукич, якого не розстріляли. Він становив *виняток*. Вивчення його кримінальної справи дозволить побачити не тільки спільне між ними, але й відмінне, а значить спробувати встановити системну ознаку «злодія», яка могла залишити його жити, дарма що у концтаборі.

Зрозуміло, що мої висновки будуть не зовсім коректними, точніше, не такими універсальними, щоб їх екстраполювати на загал. Моя мета – вказати на системну ознаку державного злочину, яка може отримати різну форму. Я хочу зафіксувати закономірність, яка вказує на свавілля у діях працівників Управління НКВС, а відтак на зумисне порушення державою *власного* кримінального законодавства.

Перед початком архівної розвідки читачу належить бодай у загальних рисах ознайомитися зі структурою репресивної машини (рис. 1). Зізнатися, я досі не певен у правильному розумінні окремих нюансів.

Слід відштовхуватися від того, які документи були обов'язковими у кримінальній справі[1]:

- ордер на арешт;
- протокол обшуку з вилученими компрометувальними матеріалами, якщо такі знайдуться;
- анкета арештованого;
- агентурно-обліковий матеріал (довідки з місця роботи та проживання, свідчення щонайменше трьох осіб);
- протокол допиту арештованого;
- стислий обвинувальний висновок.

Арешт підозрюваного від самого початку передбачав певну міру його покарання. Задача працівників Управління НКВС, прокуратури та судової трійки полягала у тому, щоби зібрати документи й максимально легітимізувати слідчі дії, процес винесення вироку та його виконання. Легітимність забезпечувалась формальним дотриманням приписів, циркулярів і наказів.

Кримінальна справа представлена таким чином, ніби від початку зініціювалася відділенням робочо-селянської міліції (РСМ). Стандартна легенда того часу була такою: надійшло *агентурне повідомлення* про антирадянську та/чи кримінальну діяльність підозрюваного. У нашому випадку йдеться про Житомирське Окружне (Обласне) відділення карного розшуку робочо-селянської міліції. Розшуківці пильним оком ідентифікували соціально небезпечного індивіда. Оперативні дані передавалися до Прокуратури, зокрема до Прокуратури Житомирського округу (області).

---

[1] Золотарьов В., Бажан О. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер). *Краєзнавство.* 2017. № 1/2. С. 221–222.

З 1935 року до 22 вересня 1937 року за територіальним устроєм існував Житомирський округ[1], а не район чи область. Тож всі установи правоохоронної системи були *окружними*. У документах кримінальної справи **М.А. Мазяра** зазначається саме така територіальна одиниця. Ця обставина обумовить місце судочинства. Зокрема, його судитиме Київська обласна трійка, а не Житомирська. Однак страта відбуватиметься вже після утворення області в Управлінні НКВС Житомирської області.

Рис. 1. Структура репресивної машини

Розшуківці починають справу і швидко передають слідчу естафету чекістам. Гадаю, такий підхід було задіяно, щоби передчасно не наполохати майбутніх жертв масової операції. Та й ішли куркулі в одній категорії з кримінальниками.

---

[1] Кондратюк Р. Ю., Кострица М. Ю. Етапи формування територіального устрою Житомирщини : від Київської держави до незалежності України. *Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: науковий збірник.* Т. 1. Житомир, 2007. С. 12–13.

Такий зачин справи вказує на бажання представити її як кримінальну, а не *політичну розправу*. Звідси початкова установка на статтю 33 КК УРСР. Але потім партійні функціонери зметикували й зосередилися на контрреволюційній агітації (стаття 54-10). Це було зроблено не в останню чергу для прискорення руху справ. Бо коли проаналізуємо зміст справ, помітимо, що їхня суть зводилася до цитування підозрюваних, а не викриття реальних кримінальних злочинів. Таких у переважній більшості випадків не було.

Кримінальний епізод передбачає, що слідчі будуть шукати докази. Усі п'ять букивських справ, за якими страчено людей, не мали доказів. Обшуки у жодного із затриманих нічого не дали. Дарма що підстави для кримінального переслідування були. Зокрема, брати **Вдовиченки** (**Петро** та **Микола**) нібито відзначилися єврейськими погромами, і були начебто свідки того, що вони продавали у селі награбоване, але цей пункт звинувачення у висновку не став основним. Він був тлом переслідування.

Відмова від статті 33 Карного Кодексу УРСР значно спрощувала роботу слідчих органів, але послаблювала доказову кримінальну базу. Іншими словами, *обираючи між доказовістю та швидкістю, радянська правоохоронна система обрала швидкість*.

Висловлю крамольне припущення, але воно є напрочуд важливим. Провина радянської влади полягає у тому, що вона збуджувала справи без реального злочину і віддавала перевагу швидкості формування кримінальних справ. Влада прагнула не встановлювати істину, а позбутися незручних громадян, серед яких траплялися кримінальники. Втім, якби слідство проводилося ретельно, а не формально, то у радянської влади був би привід *законно* притягати до *кримінальної* відповідальності значний прошарок населення. Адже у часи Громадянської війни було важко не здійснити злочин. Цьому сприяв груповий характер злочинних дій. Однак прикметно, що кримінальників розстрілювали значно менше, ніж політичних «злочинців».

Єврейський погром у Житомирі – чи не найбільш виразний приклад розв'язання національних питань. Він давав підстави притягати до відповідальності за статтями, що інкримінували замах на вбивство, заподіяння важких тілесних ушкоджень, грабунок, переховування та збут награбованого. Але цей тривіальний спектр кримінальних дій виносився за дужки *політичного злочину*, який у порівнянні з кримінальними епізодами виглядав геть невинним. Він направду не містив складу злочину. Бо люди лишень реалізовували природне право на вільне висловлення думки. Це стало *основним* пунктом звинувачення.

Повернемося до структури каральної системи. Прокурор недовго вивчав матеріали кримінальної справи і давав схвальну резолюцію на арешт. Він без зволікань задовольняв підозри карного розшуку. Арешт, обшук і первинний допит здійснювали працівники карного розшуку, а не чекісти. Затим арештованого конвоювали до комендатури НКВС, зокрема до Житомирського Окружного Управління НКВС.

На час слідства підозрюваного доправляли до тюрми (колишнього допру). 1937-1938 року через тісну взаємодію Управління НКВС і тюрми вони ставали фактично однією установою, над діяльністю якої наглядала Окружна Прокуратура. У місцевій комендатурі НКВС арештованого допитували та складали анкету, але, траплялося, що у тюрподі (тюремному підвалі) той перебував достатньо довго.

Принагідно зауважимо, що поняття «тюрма» повертається до офіційного користування замість поняття «ізолятор» саме кривавого 1937 року[1]. На думку М.І. Єжова, раніше ізолятори були «будинками відпочинку». Цьому, ясно, належало покласти край.

---

[1] Нариси історії Житомирщини першої половини XX століття : колективна монографія / за заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир, 2017. С. 163.

Після складання співробітником Управління НКВС обвинувального висновку кримінальна справа у формі альбому (довідки) відправлялася для судочинства у трійку. Судові трійки організовувалися в обласних управліннях НКВС. До їхнього складу входили голова Управління НКВС, обласний прокурор і член обкому. Був також секретар, який підкладав суддям потрібні папірці й упорядковував рішення. Судді переглядали справи та спільно вирішували долю засудженого. На справах ставили певну літеру. Літера «Р» означала найвищу міру покарання – *розстріл*. Часто літери малював хтось один (голова, його помічник або секретар), а решта ставилася до відома і погоджувала вже прийняте кимсь одним рішення.

У випадку **М.А. Мазяра** судова трійка розташовувалась у Київському Обласному Управлінні НКВС. З 22 вересня 1937 року після утворення Житомирської області судова трійка була організована у Житомирі. Її почергово очолювали начальники Управління НКВС Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН), Л.Т. ЯКУШЕВ (БАБКІН) та Г.М. ВЯТКІН. Всі з часом будуть заарештовані, але до найвищої міри покарання засудять тільки Г.М. ВЯТКІНА.

Виконання вироку судової трійки покладалося на Окружне (Обласне) Управління НКВС. Страта здійснювалася спеціальними бригадами співробітників НКВС вночі у приміщенні внутрішньої тюрми (комендатури). Це були спеціальні кімнати, камери, погреби чи гаражі, звідки було зручно вивозити тіла страчених.

Розстрільні бригади через специфіку роботи не були постійними. До виконання вироків залучали мало не всіх чекістів. Вочевидь, це робилося з метою замастити у державному злочині всіх. Це забезпечувало чи прискорювало той перехід через власну совість, який робив працівників НКВС лояльними до неоднозначних наказів держави. Відтепер не можна було сказати: «В Управлінні щоночі стріляють людей», бо й сам брав у тому безпосередню участь. *Зовнішня етична проблема ставала внутрішньою, особистою.*

Втім, співробітники НКВС і без участі у розстрілах ставали винними у злочинах держави. Адже власноруч прямо чи непрямо забезпечували масові репресії. Хтось ініціював безпідставні арешти; хтось здійснював допити та їхнє фальшування; хтось розкрадав речі арештованих; хтось вдавався до тортур, щоб отримати необхідні свідчення; хтось складав (направду штампував) обвинувальні акти; хтось привозив арештованих на розстріл; хтось відвозив таємно ховати трупи. Таких «хтось» було все Управління НКВС, включно із секретарями. Абсолютно всі ставали співучасниками і були добре обізнані з жахами комендатури і тюрми.

...Тіло страченого до світанку вивозилося з комендатури для таємного поховання у спеціально облаштованих місцях (ліс, поле, кладовище). Це була одна велика операція, яка складалася з двох частин: страта і поховання.

АРЕШТ

У п'ятницю, після обіду, 16 липня 1937 року, прокурор Житомирського округу ОРЛОВ у поті чола вже два тижні інспірував стандартні кримінальні справи. Робота була нудною. Схема зводилася до підозри у вчинені злочину за статтею 33 КК УРСР.

Цього дня у Москві розпочалася п'ятиденна нарада керівників усіх управлінь НКВС. Можливо, там перебував одіозний начальник Житомирського Окружного Управління НКВС Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН). На нараді нарком М.І. Єжов повідомив підлеглим про початок масових репресій і наступного дня отримав орден В.І. Леніна з формулюванням *«За выдающиеся успехи в деле руководства органами НКВД по выполнению правительственных заданий»*[1]. Масову операцію планували розпочати 5 серпня і завершити за чотири місяці. Однак операція триватиме понад 15 місяців і, зрештою, «з'їсть» самого наркома. Маленький мавр зробить криваву справу, тож може бути розстріляний (4 лютого 1940 року). За свідченнями, йдучи на розстріл, М.І. Єжов співатиме «Інтернаціонал».

У листі до вождя 23 листопада 1938 року «кривавий карлик» не без гордості напише:

---

[1] О награждении товарища Н. И. Ежова Орденом Ленина. *Правда.* 1937. 18 июля. (196 (7162)).

> Несмотря на все эти большие недостатки и промахи в моей работе, должен сказать, что при повседневном руководстве ЦК НКВД погромил врагов здорово[1].

Втім, на день наради керівників управлінь НКВС масова операція *вже йшла повним ходом.* Окружний прокурор ОРЛОВ безпосередньо займався її формальним забезпеченням.

В єжовській інструкції пропонувалося слідство проводити «у прискорених темпах і спрощеній формі». Тож ОРЛОВ поспішав і в суть кримінальних справ не вдавався. Постанови про арешт куркулів одна за одною лягали у теку. До 4 вересня арештовуватимуть переважно осіб за 1-ю категорією (найвища міра покарання). Тож прокурор ОРЛОВ формував список приречених.

...Черга дійшла до **М.А. Мазяра**, який перебував за 30 км від його кабінету. Звично не маючи конкретних фактів, а тільки вказівку сталінської резолюції, ОРЛОВ звертається до «кримінального» минулого **М.А. Мазяра** і друкує Постанову про його арешт.

---

[1] Кречетников Л. Конец «кровавого карлика» Николая Ежова. *BBC News.* 2014. 9 апр.

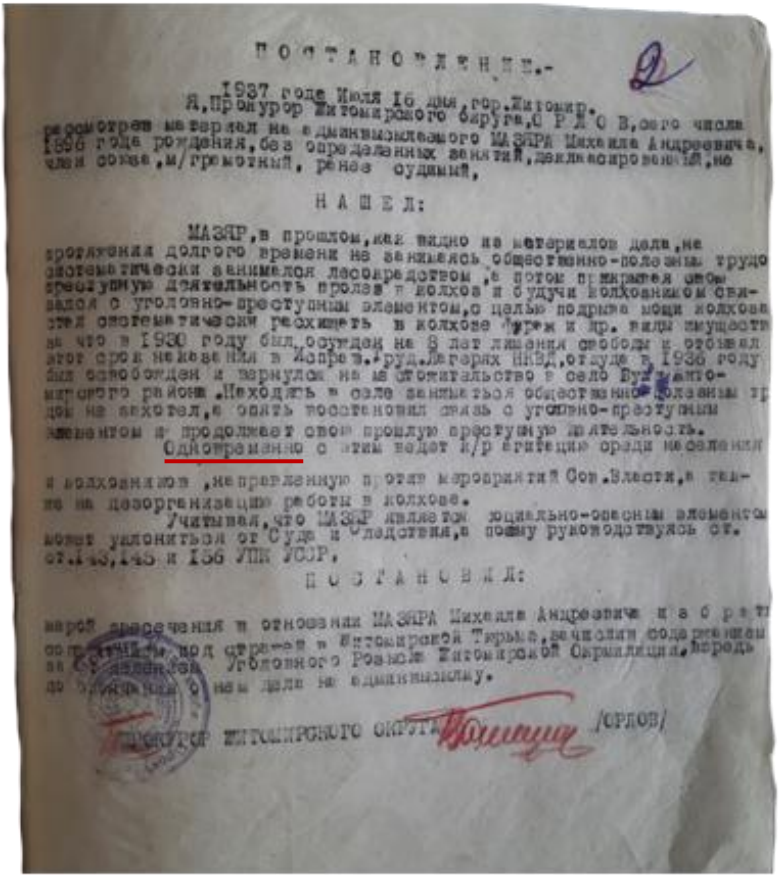

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е.-

1937 года Июля 16 дня, гор.Житомир.

Я, прокурор Житомирского округа, С Р Л О В, рассмотрев материал на единоличника МАЗЯРА Михаила Андреевича, 1896 года рождения, без определенных занятий, раскулаченного, из семьи, м/грамотный, ранее судимый,

Н А Ш Е Л:

МАЗЯР, в прошлом, как видно из материалов дела, не длительного времени не занимаясь общественно-полезным трудом систематически занимался лесоразведением, с этим прикрывая свою преступную деятельность вредителя в колхозе и будучи колхозником связался с уголовно-преступным элементом, с целью подрыва мощи колхозов стал систематически разрушать в колхозе [illegible] и др. виды имущества за что в 1930 году был осужден на 8 лет лишения свободы и отбывал этот срок заключения в Ямпрем.-труд.лагерях НКВД, откуда в 1936 году был освобожден и вернулся на местожительство в село Бу[illegible] [illegible]ского района. Находясь в селе занимаясь общественно-полезным трудом не захотел, и опять восстановил связь с уголовно-преступным элементом и продолжает свою прошлую преступную деятельность.

Одновременно с этим ведет к/р агитацию среди населения и колхозников, направленную против мероприятий Сов.Власти, а также на дезорганизацию работы в колхозе.

Учитывая, что МАЗЯР является социально-опасным элементом может уклониться от Суда и Следствия, в виду руководствуясь ст. ст.143, 145 и 156 УПК УССР.

П О С Т А Н О В И Л:

мерой пресечения в отношении МАЗЯРА Михаила Андреевича и арестовать содержать под стражей в Житомирской Тюрьме, зачислив содержанием за счет заключенных Уголовного Розыска Житомирской Милиции, передать до окончания по нему дела на единоличника.

ПРОКУРОР ЖИТОМИРСКОГО ОКРУГА /ОРЛОВ/

Постанова окружного прокурора Орлова
про арешт М.А. Мазяра

Текст Постанови про арешт[1] надрукований мало не на папіросному папері. Чому прокурор друкував документи на прозорому папері (те саме з Постановою на арешт **М.А. Якимова**), сказати складно. Припускаю, через необхідність зробити багато копій.

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 2.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1937 года Июля 16 дня, гор. Житомир

Я, прокурор Житомирского округа, ОРЛОВ, сего числа, рассмотрев материал на админ[истративно]высылаемого МАЗЯРА Михаила Андреевича, 1896 года рождения, без определенных занятий, деклассированный, не член союза, м[ало]/грамотный, ранее судимый,

НАШЕЛ:

МАЗЯР, в прошлом, как видно из материалов дела, на протяжении долгого времени не занимаясь общественно-полезным трудом, систематически занимался лесокрадством, а потом, прикрывая свою преступную деятельность, пролез в колхоз и, будучи колхозником, связался с уголовно-преступным элементом с целью подрыва мощи колхоза, стал систематически расхищать в колхозе фураж и другие виды имуществ, за что в 1930 году был осужден на 8 лет лишения свободы и отбывал этот срок наказания в Испр.[авительных] Труд.[овых] Лагерях НКВД, откуда в 1936 году был освобожден и вернулся на местожительство в село Буки Житомирского района. Находясь в селе, заниматься общественно полезным трудом не захотел, а опять восстановил связь с уголовно-преступным элементом и продолжает свою прошлую преступную деятельность.

Одновременно с этим ведет к/р [контрреволюционную] агитацию среди населения и колхозников, направленную против Сов.[етской] Власти, а также на дезорганизацию работы в колхозе.

Учитывая, что МАЗЯР является социально-опасным элементом и может уклониться от Суда и Следствия, и почему руководствуясь ст. 143, 145 и 156 УПК УССР,

ПОСТАНОВИЛ:

мерой пресечения в отношении МАЗЯРА Михаила Андреевича избрать содержание под стражей в Житомирской Тюрьме, зачислив содержанием за Отделением Уголовного Розыска Житомирской Окр[ужной]милиции впредь до окончания в нем дела на админ[истративную]высылку.

Прокурор
Житомирского
округа

/ОРЛОВ/

Зробимо кілька уточнень щодо змісту Постанови окружного прокурора.

По-перше, селяни у колгоспи не «пролазили», а їх туди заганяли ціною голодної смерті (у цьому можна переконатися, прочитавши біографію розстріляних букивчан). Для селянина колгосп був апріорі невигідним, поготів для куркуля, який втрачав землю, засоби виробництва, господарство та худобу.

По-друге, **М.А. Мазяра** було засуджено не 1930 року, а 1933. Після заслання йому повернули громадянські права та погасили судимість.

По-третє, повернувшись із заслання, **М.А. Мазяр** не ухилявся від суспільно-корисної праці, а почав працювати різноробом у Тригірському лісгоспі. Ця інформація у кримінальній справі з боку обвинувачення чомусь не фігуруватиме. **М.А. Мазяр** постає неробою, що живе з дрібних крадіжок.

По-четверте, не вказується, з яким конкретно «кримінально-злочинним елементом» він відновив зв'язки. Ця лінія слідства не отримає розвитку.

Прокурор ОРЛОВ не переобтяжився пошуком та перевіркою фактів і дотриманням логіки висновків. Його задача – *формально запустити процес кримінального переслідування*. Мовляв, держава все перевірила і в діях карного розшуку порушень не знайшла. Реально розбиратися у суті справи не було сенсу.

Тільки після непереконливої спроби причепити **М.А. Мазяра** до злочину, за який той поніс покарання, йому інкримінують контрреволюційну агітацію й дезорганізацію роботи колгоспу, в якому, наголошую, після повернення із заслання він не працював. «Контрреволюційні» дії тут *іще* факультативні. Вони з'являються на кримінальному тлі («одновременно»). Кримінального злочину *ще* не зафіксовано, а «кримінальна преамбула» *вже* створює його негативний соціально-політичний образ. Відповідно до сталінської резолюції, об'єктивні підстави *повинні знайтися*.

Але що стало відправною точкою для написання Постанови? Наклеп котрогось з односельців? Це питання про коріння радянської системи, причому не тільки у селі. Відповідь повинна пояснити, як здійнялася хвиля репресій на місцях, хто їх запускав, якими установками керувався. Якщо гортати кримінальну справу без лупи, не роздирати прошивку, щоби розгледіти ту чи іншу дату, нічого не втямиш. Справа ніби виникає нізвідки, зароджується у прокуреному прокурорському кабінеті, її ініціює людина, яка підозрюваного в очі не бачила. Жоден свідок не викликає підозри в особистій зацікавленості «посадити» **М.А. Мазяра**. Всі вони ніби *вимушені* переповідати те, що скажуть слідчі.

Зізнатися, я сам кілька років не міг того збагнути та перебував в омані хронологічної послідовності аркушів кримінальної справи. Неточності у хронології я пояснював недбалістю заклопотаного слідчого, який її зшивав і робив опис. Аж потім здогадався перевірити дату одного документа.

Цей документ – характеристика, складена Букивською сільрадою *13 липня 1937 року*[1]. Вона з'являється на світ божий за три дні до прокурорської Постанови і повинна йти *першою* у справі. Однак на сканованому документі не видно точної дати. Її треба побачити, доклавши чимало фізичної сили, що я й зробив за кілька років.

Можна припустити, що виконання рішення Політбюро ЦК ВКП (б) № 54/91 від 2 липня 1937 року було покладено на місцеві органи влади. Сільради складали списки тих, хто підпадав під дію рішення. Ось воно! *Постанова писалася на основі характеристики.*

ХАРАКТЕРИСТИКА

Гр.[омадянин] с. Буків Мазяр Михайло Андріїв, народження 1896 року, народився у селі Буках. До часу колективізації займався крадіжками лісу. Вступивши в колгосп, розкрадав колгоспний фураж, будучи конюхом, за що його було засуджено на 8 років і відбував кару в конц.[ентраційних] лагирях.

Повернувшись, гр.[омадянин] Мазяр в колгоспі не працює, агітує проти міроприємств рад.[янської] власти та колгоспного ладу, державних зобов'язань не виконує, держить зв'язок з уголовно чуждими елементами, займається і займався хуліганством, часто пиячить і розкрадає колгоспну собственность як сіно, жито в снопах.

/Голова с/р [Зайцев]

Секретар [Ященко]

[1] Там само. Арк. 9, 9 зв.

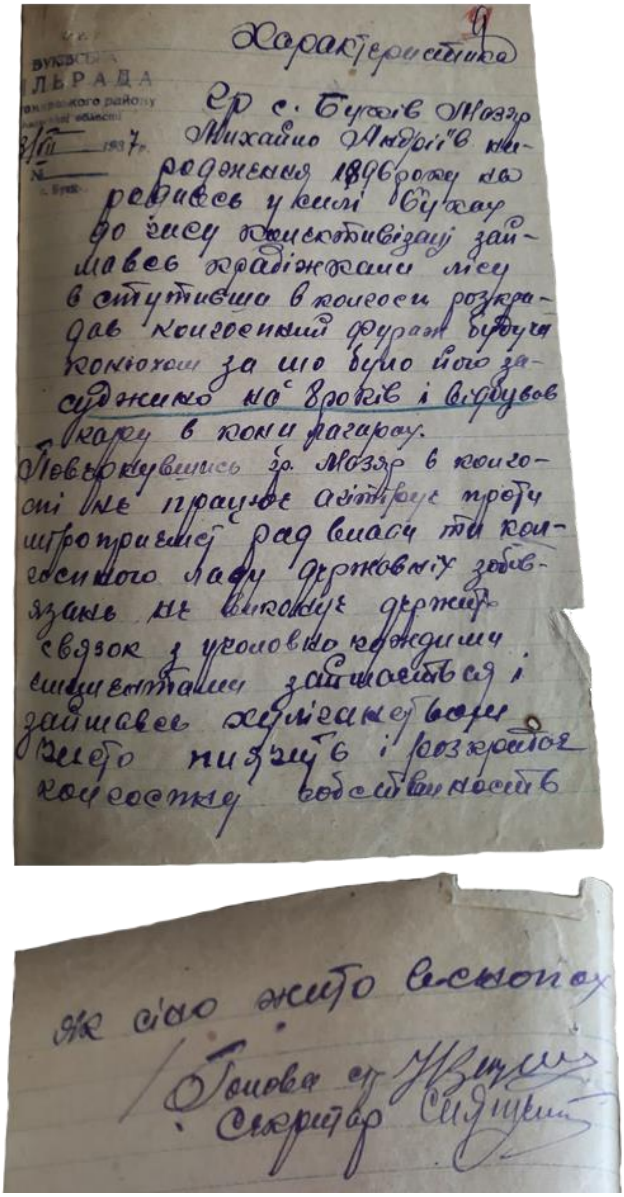

Характеристика

Гр. с. Буків Мазяр Михайло Андрієв народження 1896 року народився у селі Буках до часу колективізації займався крадіжками лісу в ступивши в колгосп розкрадав колгоспний фураж будучи конюхом за що було його засуджено на 8 років і відбував кару в кони лагерах.

Повернувшись гр. Мазяр в колгоспі не працює агітирує проти мероприємств рад влади та колгоспного ладу державних зобов'язань не виконує держпоставок з уголовно кождими елементами займається і займався хуліганством часто пиячить і розкрадає колгоспну собственность

як сіно жито в снопах

Голова с/р [illegible]
Секретар [illegible]

Характеристика Букивської сільради
на М.А. Мазяра від 13 липня 1937 року

Не певен, що Букивська сільрада могла врятувати колишнього в'язня концтабору **М.А. Мазяра**, не виявивши достатньої пильності. Гадаю, надійшов усний чи письмовий наказ скласти відповідні списки осіб і «викривальні» характеристики на них. Сільрада виконувала *терміновий державний наказ* особливої важливості та секретності. Звідси визріває стандартний список звинувачень: не працює у колгоспі, агітує проти влади, хуліганить, пиячить, розкрадає колгоспне майно. Так і хочеться спитати: *чого ж досі його не затримали за кримінальною статтею*? Голодомор тому й став можливим, що радянська влада не дозволила селянам не тільки заробляти чи приховувати зароблене (не сплачувати драконівські податки), але й у найбільш скрутний час не дозволила красти. Невже після такого страшного уроку у 1936-1937 роках на крадіжки колгоспного майна дивилися крізь пальці? Зрозуміло, ні. Саме тому карний розшук відкриває кримінальні справи за статтею 33 КК УРСР.

Отож ключового значення у розгортанні Великого терору на місцевому рівні набуває постать *голови сільради*. Хто був головою Букивської сільради 1937 року? Такий собі Бордаченко Василь Антонович, 1903 року народження. Він не народився у Буках, а був далеким варягом із села Попівка Смілянського району Черкаської області. Це означає, що В.А. Бордаченко не був пов'язаний родинними зв'язками чи приятельськими стосунками з місцевими чоловіками, а відтак міг «сумлінно» виконувати «незручні» накази рідної партії. Вочевидь, його призначили боротися із саботажем одноосібників та навести «порядок» у колгоспній роботі. На цій посаді він працюватиме з 1936 по 1938 рік[1]. Інформації про його репресування мені не вдалося знайти, хоча це не означає, що його не могли репресувати під завісу Великого терору без подальшої реабілітації.

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 43.

Принагідно зазначимо, що така практика комплектування партійних кадрів і заразом функціонерів у селах існувала навіть у перші повоєнні роки[1]. Це вкотре вказує на те, що радянська система господарювання була неприродною й трималася на штучному втручанні держави. Посада голови сільради розглядалася селянами як щось чужорідне, що загрожувало природній стратифікації громади[2]. А коли таким призначали чужинця, то поготів сприймалося вороже. Але по-іншому збудувати радянську систему у селі було неможливо. Для прикладу у тих же Буках двоє голів колгоспу М.У. Ящук та О.О. Мазяр притягалися до кримінальної відповідальності, а одного було засудженого до 10 років позбавлення волі. Вони елементарно не могли повністю протистояти громаді, в якій зросли. Тож змушені були йти на ті чи інші порушення, які, зокрема, рятували людей від голодної смерті. З цих причин вони не могли так легко піти на виконання державних злочинів проти конкретних односельців. У них вистачало наснаги лише доєднатися до цього процесу як свідки та посадовці (надавали негативні характеристики і довідки), але не бути ініціаторами. Ініціаторами здебільшого ставали чужинці, яких ставили головами сільрад. Тож сільради не тільки не рятували селян від кримінального переслідування, а й шукали для цього приводи. Під час масових операцій сільрада ставала оперативним пунктом міліції та чекістів. Вона орієнтувала каральну систему, тицяючи пальцем голови сільради на ту чи іншу жертву.

---

[1] Стародубець Г. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944-1946 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40.

[2] Стародубець Г. Між «молотом» і «наковалнею»: голови сільрад західних областей України в умовах збройного протистояння 1944-1946 років. *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)»* / За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець. Житомир, 2016.

Одразу зроблю роз'яснення щодо найімовірнішої причини з'яви В.А. Бордаченка у Буках. Радянська влада наївно розраховувала, що гаслами й установками на рівність та справедливість зможе зробити село прихильним до більшовиків. Так не сталося. Й абсолютно закономірно. Адже соціальне розшарування на селі мало свою специфіку. Революція ж була *пролетарською*. Її смисл полягав у тому, щоби дати доступ робочим до засобів виробництва і, відповідно, до використання продукції. Натомість селяни без революції володіли як засобами виробництва, так і вільно користалися виробленою продукцією. Мало того, на відміну від робочих, вони самі споживали власну продукцію! Іншими словами, селянам не було діла до більшовицького перевороту. Їхні принципи були для них не тільки чужими, але й невигідними. Селяни перебували в умовах вільної економіки, яку не було жодної потреби регулювати.

За таких соціально-економічних умов сільська рада та колгосп – штучні та надлишкові інституції. Поготів для малограмотного селянства. Більш стійкі до більшовицької пропаганди, селяни фактично не виявляли політичної цікавості. На поверхню вилізали хіба що нероби, невдахи, безгосподарники, які бажали отримати владу та матеріальні блага без докладання щоденної фізичної сили. Але й таких було небагато. Бідняки здебільшого «спали», себто виявляли пасивність у справі позбавлення себе від гніту куркулів та панів. І пояснюється це просто – дрімучою неграмотністю та... безгосподарністю (повертаю читача до змісту розмови куркуля та В.І. Леніна). У такій ситуації покладатися на місцеві кадри було необачно. Як наслідок, діяльність сільрад попервах була неефективною.

1925 року по всій країні здійснювалися *перевибори* всіх рад і суспільних організацій. Куркулі позбавлялися (!) права голосу. Але навіть за такої несприятливої обставини вони здійснювали потужний вплив на громаду, намагаючись перетягти на свій бік так званих середняків.

Зокрема, у Житомирському районі фіксувалися випадки спроби куркулів утворити власну «фракцію», яка вимагала дати право голосу куркулям[1]. А вже наступного року житомирські куркулі попереджали «незаможників» (бідняків) не займати їхні землі, позаяк невдовзі «прийдуть поляки» (себто буде війна) і тоді їм про все нагадають[2].

Ось як самі чекісти характеризували настрої у селах довкола Житомира:

> В с. Березовцы Радомысльского района выявлена группировка кулаков, готовящаяся к перевыборам сельсовета. Беднота пассивна. Кулаки совместно с середняками намечают кандидатуры в сельсовет. Некоторые из кулаков заявляют: «Бедняки-незаможники уже заснули, а когда предсельсовета будет наш, тогда мы с ними поработаем».
>
> В с. Старая Александровка Пулинского района избранный сельизбирком, за исключением председателя, находится под влиянием кулаков. Некоторые из бедняков высказываются, что, если группа активных кулаков не будет лишена голоса, исход предстоящих перевыборов будет на стороне кулачества[3].

Голодомор, за задумом більшовиків, мав укріпити систему сільрад і колгоспів. З цією метою «активних куркулів» масово саджали до концтаборів, а місцеві кадри стрімко наповнювали «варягами».

---

[1] Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2. 1923-1929 / Под ред. А. Береловича, В. Данилова, В. Данилова. Москва, 2000. С. 386.

[2] Там само. С. 451–452.

[3] Там само. С. 494.

Одним із прямих обов'язків В.А. Бордаченка було ставити на облік прибулих із заслання (що ми бачимо на прикладі **М.А. Мазяра**[1]). Відтепер він *наглядає* за колишніми засудженими. Вони в нього на гачку. Він про них *сигналізує*. Ось чому кримінальна справа на **М.А. Якимова** передує справі **М.А. Мазяра** за номером (№ 809 та № 814, відповідно). **М.А. Якимов** повернувся до села на пів року пізніше, а значить його довідка про звільнення з концтабору і тека, до якої пильний голова сільради заносив компрометувальну інформацію, лежала зверху. Тобто на початку масової операції чекістів відлік кримінальним справам пішов у зворотному порядку.

Пізніше справи вже могли не відповідати строгому зворотному порядку, адже голова сільради мав почати їх вивчати більш ретельно, щоби задовольняти апетити чекістів за 1-ю та 2-ю категоріями. Але в середині липня 1937 року, коли він тільки отримав із Житомира наказ негайно надати необхідну інформацію щодо контингенту селян, який підпадав під сталінську резолюцію, природно першими «під руку» потрапили ті, хто останніми повернулися з концтабору.

Голова сільради чудово розумів наслідки характеристики та своєї персональної участі в її складанні. Саме тому прагне лишатися у тіні. Наказ із Житомира він, вочевидь, отримав у понеділок і, ймовірно, з переліком прізвищ. День покумекав. Й у вівторок, 13 липня, на характеристиках підпис ставлять його заступник М.В. Зайцева та секретар С.М. Ященко. Ці двоє братимуть участь у допитах й обшуках. Натомість В.А. Бордаченко уникатиме допитів до останнього. Ми не бачимо його серед свідків ні у справі **М.А. Мазяра**, ні у справі **М.А. Якимова**, ні у справі **В.І. Мазяра**. Як свідок він постане перед нами аж у грудні 1937 року на допитах у справах братів **Петра** та **Миколи Вдовиченків**.

---

[1] *Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 28 зв.*

У справі **М.А. Мазяра** В.А. Бордаченко визирне тільки 2 вересня 1937 року, коли за два дні до затвердження обвинувального акту виникла потреба отримати більш розлогу характеристику із сільради. Вочевидь, додатковим чинником активності у цей час стануть його свідчення проти *особистого ворога* – А.Л. Носаля. Той, бачте, мав нахабство критикувати голову сільради за пияцтво[1].

У діяльності В.А. Бордаченка буде один виняток із правила. Це – конфлікт з А.Л. Носалем. У його кримінальній справі все буде не так, як у розстріляних Михайлів. Якщо справи **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова** можна легко сплутати, то кримінальна справа А.Л. Носаля геть інша, хоча її номер 813. Тож при укладанні реєстру «ворогів народу» вона передувала навіть справі **М.А. Мазяра** (№ 814).

Чому так сталося? Адже Антона Лукича звільнили ще 1934 року! Це порушує вгадану мною технологію організації терору. Гадаю, у вказану закономірність втручається так званий людський фактор: неприязні стосунки голови сільради з означеним суб'єктом. В.А. Бордаченко прагнув спекатися колгоспного ветеринара *поза чергою*. Антон Лукич мав бути останнім засудженим до страти, але він несподівано проникає у число перших – і, як не парадоксально, саме це врятувало йому життя! Надмірне бажання голови сільради відправити недруга на той світ було таким сильним, що це отримало протилежний ефект. Втім, парадоксу чи гуманізму з боку чекістів у цьому «порятунку» не було. Якщо решті швидко викреслили статтю 33 КК УРСР із первинного обвинувачення, то А.Л. Носалю її залишили. В обвинуваченні він пішов як *шкідник*. Його перевели з категорії політичних злочинців до категорії кримінальних.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 64.

Спроба притиснути А.Л. Носаля до стіни неспростовними доказами призвела до того, що докази його кримінальної діяльності почали *реально* вивчати, замість того, щоби «шити» політичну статтю. Сьогодні я більше, ніж певен, що якби В.А. Бордаченко дізнався про справжній критерій відбору арештованих для страти, він діяв би значно простіше, себто пасивніше. Але він вчасно не збагнув, що своїми наполегливими діями врятував життя персональному ворогу і, певно, потім картав себе.

В.А. Бордаченко не знав і на той момент не міг знати про фатальний поділ підозрюваних на дві категорії. За дев'ять днів до того, як він напише характеристику на **М.А. Мазяра**, всім начальникам УНКВС буде розіслано наказ наркома М.І. Єжова за № 11926 щодо куркульської та кримінальної лінії масових репресій. Цей наказ диференціював майбутніх жертв Великого терору за двома категоріями і передбачав їм міру покарання.

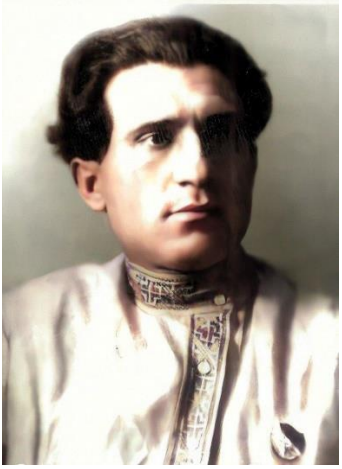

Ізраїль Мойсейович
Леплевський

Новоспечений нарком внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевський того ж дня, 4 липня 1937 року, наказав підлеглим в областях розпочати підготовку до проведення куркульської операції. При цьому українським наркомом наголошувалося на тому, щоби справжня мета щодо осіб, які йшли за 1-ю категорією, на *районному рівні* не розголошувалась. Іншими словами, навіть Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) як начальник Житомирського Окружного відділу УНКВС, скоріш за все, не знав про такий нюанс і був поінформований пізніше. Що вже казати за якогось там голову сільради!

Проте це не знімає з голови сільради відповідальності. Він рядовий виконавець, який забезпечує виконання наказу. Проте він не був поінформований в її секретні деталі. Але так завжди буває, коли йдеться про масштабні дії. Виконавці нижчої ланки працюють наосліп. Основних причин дві. По-перше, щоби не відбувся передчасний витік інформації, що може зірвати операцію. По-друге, запобігати неадекватним діям виконавців нижчої ланки. Хтозна-які стосунки у голови сільради з «ворогами народу»! Може, вони вже й кумами стали. Хоча останнє, як покаже історія родинних стосунків окремих букивчан (ветеринара А.Л. Носаля та голови колгоспу О.О. Мазяра), не рятувало від виконання «делікатних» наказів партії.

У цій ситуації голова сільради В.А. Бордаченко виконував роль послужливої секретарки, яка спробувала непомітно просунути у купі документів на підпис папірець з власним проханням. Голова сільради лишень здогадувався про те, що перші арештовані постраждають найбільше. Звідси квапливість щодо А.Л. Носаля. І в цьому він мав рацію. Адже направду існував «Оперативний план щодо вилучення куркулів і кримінальників за 1-ою категорією», який передбачав страту найбільш «озлоблених» громадян. А.Л. Носаль мав стати «озлобленим».

Відмітимо, що куркулі йдуть в одному списку з кримінальниками. Так стається тому, що чітко диференціювати ці категорії громадян було неможливо. Радянська держава проводила таку внутрішню політику, що *значна кількість куркулів після розкуркулення автоматично опинилася серед злодіїв*. Разом із тим, помилково вважати, що між куркулями та кримінальниками чекісти ставили знак тотожності. Позаяк для радянської влади куркулі становили більшу небезпеку. Вони були носіями ворожої ідеології з непорушним принципом права на приватну власність. Це робило куркулів антиподами комуністів. Натомість кримінальники класово були ближчими, їх ще сподівалися «перевиховати».

10 липня 1937 року було взято на облік 23 936 українських куркулів і кримінальників. Чи потрапили до їхнього числа букивські куркулі, наразі сказати не можна. Адже відкритим лишається питання, хто запускав цей реєстр: чи з Житомира надійшов конкретний запит на **М.А. Мазяра**, **М.А. Якимова** та А.Л. Носаля, чи голова Букивської сільради В.А. Бордаченко сам укладав список, виходячи з власних міркувань про їхню «соціальну небезпеку»?

Особисто я схиляюсь до міксу двох варіантів. Якщо виходити з позиції державної безпеки, першими на страту мали піти брати **Петро** та **Микола Вдовиченки** як більш небезпечні суб'єкти. Обидва беззаперечно мали бойовий досвід, обом інкримінували терористичні дії. Натомість їх стратять останніми. Гадаю, якби обирав винятково В.А. Бордаченко, то обов'язково першими зазначив їх. Натомість у число перших потрапляє **М.А. Мазяр**, який на тлі решти є тільки базікалом, та **М.А. Якимов**, який теж був не найбільш активним антирадянщиком. З цього я роблю висновок, що з Житомира прислали запит на двох (**М.А. Мазяр** та **М.А. Якимов**), які найпізніше вийшли з концтабору, а В.А. Бордаченко прикріпив до них «свою» кандидатуру на страту (А.Л. Носаля). Можливо, йому запропонували таку опцію, адже головам сільрад оплачували таку «активність». Припускаю, що В.А. Бордаченко був не проти написати характеристику на когось з братів **Вдовиченків**. Але існував жорсткий ліміт. Можна було взяти ще тільки одного. Зайвих слідчі брати не хотіли, бо для них це була додаткова робота. Натомість арешт лише одного з братів – **Петра** чи **Миколи** – становив небезпеку. Інший міг помститися за брата. Тож голова сільради резонно вирішив зачекати більш слушної нагоди, коли будуть забирати чергову групу букивчан. Однак такої нагоди йому не подарували. Тому спочатку в середині жовтні 1937 року арештовують **Миколу Вдовиченка**, а в грудні черга дійшла до **Петра**. Чому була така послідовність, стане зрозуміло пізніше.

Якщо моє припущення вірне, букивські куркулі не потрапили до первинного реєстру. Можливо, В.А. Бордаченко вагався від щастя, або наказ надійшов із запізненням. Хай там як, а свої тридцять срібників він отримав. П'ятьом тисячам активістів держава сплачувала за участь в операції до 7 карбованців[1].

Отже, В.А. Бордаченко був поставлений у село Буки «смотрящим». Відтак стане основним джерелом доносів у форматі офіційних характеристик сільради. А тому не розкриває себе раніше часу. Він діє за спиною у заступника – корінного букивчанина. 40-річний Зайцев Микола Вікторович фактично був підставлений під удар односельців. Він не тільки вимушений підписати доленосну характеристику, але й свідчить проти **М.А. Мазяра**.

Ми стикаємося з парадоксом: у перших трьох розстрільних справах свідчення дає не голова сільради, а його заступник. Звісно, це можна пояснити тим, що В.А. Бордаченко є варягом. Він не міг, як решта букивчан, сказати слідчому: «**Мазяра Михайла Андрійовича** я знаю з малих років як односельця» (І.О. Бойчук, С.А. Гамоцький, М.В. Зайцев). Однак логіка такого пояснення не витримує критики. Адже В.А. Бордаченко виступив свідком у справах братів **Вдовиченків**.

Щоби збагнути закономірність слідчого процесу, треба показати у зведеній таблиці хронологію подій 1937 року в селі Буки (табл. 1). Інколи суха таблична інформація дозволяє зрозуміти більше, ніж десять сторінок високохудожнього тексту. Це саме той випадок. Привертає увагу, що у наступних справах кількість свідків і допитів дещо зменшується. 1938 року їх ставатиме ще менше.

---

[1] Нариси історії Житомирщини першої половини XX століття : колективна монографія / за заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир, 2017. С. 169.

Таблиця 1

Хронологія арештів і допитів страчених букивчан

Арештований	Дата події	Свідки у справі (дата допиту)
Мазяр Михайло Андрійович	арешт 18.07.37 суд 11.09.37 страта 27.09.37	Ященко Степан Михайлович (18.07.37) Бойчук Іван Омелянович (18.07.37; 02.09.37) Бондаренко Василь Антонович (01.09.37; 09.09.37) Гамоцький Степан Опанасович (02.09.37) Зайцев Микола Вікторович ([дата не вказана]; 09.09.37) *кількість свідків:* 5 *кількість допитів:* 8
Якимов Михайло Антонович	арешт 18.07.37 суд 04.09.37 страта 21.09.37	Ященко Степан Михайлович (18.07.37) Носаль Антон Лукич (21.07.37) Зайцев Микола Вікторович (01.09.37) Бондаренко Василь Антонович (02.09.37) Гамоцький Степан Опанасович (02.09.37) *кількість свідків:* 5 *кількість допитів:* 5
Мазяр Володимир Іванович	арешт 27.09.37 суд 28.09.37 страта 10.10.37	Гамоцький Степан Опанасович (25.09.37) Бондаренко Василь Антонович (26.09.37) Зайцев Микола Вікторович (27.09.37) *кількість свідків:* 3 *кількість допитів:* 3

Арештований	Дата події	Свідки у справі (дата допиту)
Вдовиченко Микола Юхимович	арешт 13.10.37 суд 5-6. 12.37 страта (дата не вказана)	Лерник Петро Олександрович (03.12.37) Тимченко Іван Аврамович (03.12.37) Бордаченко Василь Антонович (03.12.37) Ящук Михайло Устимович (03.12.37)
		кількість свідків: 4 *кількість допитів:* 4
Вдовиченко Петро Юхимович	арешт 23.12.37 суд 27.12.37 страта 06.01.38	Бондаренко Василь Антонович (07.12.37) Тимченко Іван Аврамович (24.12.37) Бондарчук Павлов Якович (24.12.37) Бордаченко Василь Антонович (25.12.37)
		кількість свідків: 4 *кількість допитів:* 4

Долучимо сюди кримінальну справу колгоспного ветеринара Носаля Антона Лукича. Вона необхідна для порівняння зі справами **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова**. Антон Лукич буде ініціювати власну реабілітаційну справу, а тому виступатиме як унікальний свідок подій 1937 року. У його архівно-слідчій справі свідки будуть значно відвертішими.

Дата події	Свідки у справі (дата допиту)
арешт 18.07.37 суд 11.09.37	Бондаренко Василь Антонович (19.07.37; очна ставка 08.09.37) Зайцев Микола Вікторович (01.09.37) Гамоцький Степан Опанасович (02.09.37; очна ставка 08.09.37) Бордаченко Василь Антонович (02.09.37)

Таблиця дозволяє оцінити активність активістів, даруйте за каламбур. Наприклад, М.В. Зайцев допитується слідчими у перших трьох справах, але одним з останніх. У перших двох справах із самого початку свідчення дає 21-річний секретар сільради С.М. Ященко (прямо у день арешту **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова**). Про що це може говорити? Вочевидь, про те, що ні голова сільради, ні його заступник не бажали зайве ризикувати.

Прикметно, що шифруватися намагається навіть юний секретар. С.М. Ященко паралельно фігурує як Ящук[1]. Наприкінці книги матимемо нагоду більш детально оцінити підписи секретаря сільради і побачимо, що вони істотно різняться. Це дасть підстави вважати, що його свідчення могли бути вигаданими і, відповідно, підписів він не ставив. Голова сільради В.А. Бордаченко і, можливо, його заступник М.В. Зайцев «підставляли» недосвідченого колегу. Причому й у підписах характеристик. Хоча останнє могло бути пов'язане зі спробою приховати інформацію, яка містилася у характеристиках. Бо, чого доброго, хлопець міг розпатякатися, і село довідалося би, хто стане наступною жертвою й могло вчинити самосуд над активістами.

Розкрити цю непогано замасковану операцію дозволяє справа А.Л. Носаля. В ній немає свідчень секретаря сільради. Це можна пояснити тим, що Антон Лукич ішов за окремою рознарядкою – персонально від В.А. Бордаченка. А відтак голова сільради намагався повністю приховати свою роль, а значить роль сільради у переслідуваннях А.Л. Носаля. Пропоную читачу, дарма що на око, оцінити підписи секретаря С.М. Ященка. Другий – справжній. Перший, третій та четвертий – істотно різняться.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 21; Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 19.

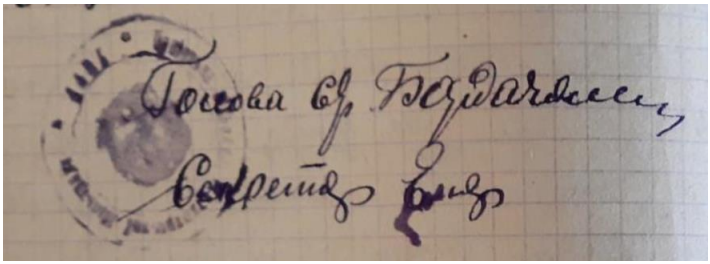

Підписи В.А. Бордаченка та С.М. Ященка
на розлогій характеристиці А.Л. Носаля[1]

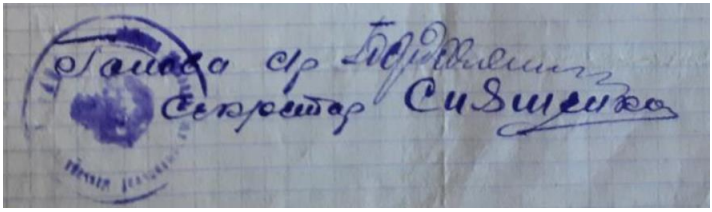

Підписи В.А. Бордаченка та С.М. Ященка
на майновій довідці А.Л. Носаля[2]

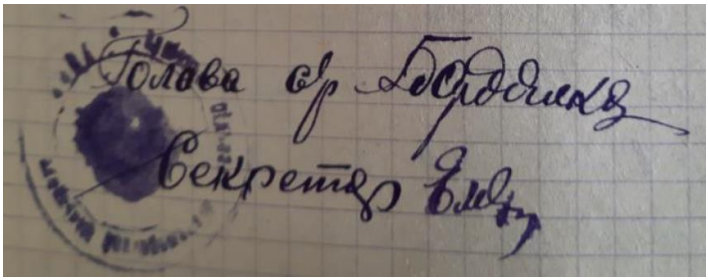

Підписи В.А. Бордаченка та С.М. Ященка
на розлогій характеристиці М.А. Мазяра[3]

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 3 зв.
[2] Там само. Арк. 4.
[3] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 7 зв.

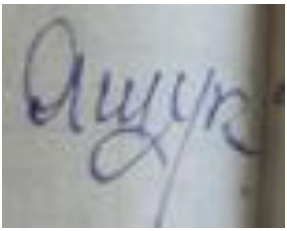

Підпис С.М. Ященка на протоколі допиту у кримінальній справі М.А. Мазяра[1]

На підробку підпису вказує те, що справжній підпис С.М. Ященка збігатиметься тільки з підписом на майновій довідці А.Л. Носаля. Майнову довідку не було сенсу приховувати: вона не містила конфіденційної інформації і була стандартною для тих часів. Тож голова сільради дозволив секретарю поставити власний підпис, не збагнувши, що її можна порівняти з уже підробленими підписами секретаря. Хоча цілком можливий варіант того, що сам С.М. Ященко усвідомлено спотворював власний підпис, аби стати Ящуком. Але у цьому не було особливого сенсу, позаяк у протоколі допиту вказувалося місце роботи свідка. Секретаря сільради «ховали» від стороннього ока тільки зміненим прізвищем. Мовляв, якщо станеться витік інформації з міліції, то тільки прізвища. А який там Ящук давав покази, здогадуйтеся самі. А так хлопець чого доброго збунтується – ніяких підписів не ставив! Тоді всі доріжки приведуть до фальсифікатора В.А. Бордаченка.

Отже, фіксуємо такий рівень секретності масової операції НКВС, який змушує голову сільради приховувати її від власного секретаря. Посвяченим у неї, бодай частково, міг бути тільки його заступник М.В. Зайцев. Вочевидь, саме це й додало В.А. Бордаченку впевненості у можливості непомітно пропхнути поза чергою у розстрільні списки колгоспного ветеринара А.Л. Носаля.

---

[1] Там само. Арк. 21 зв.

Втім, існував ще один нюанс, який стосувався секретаря Ященка Степана Михайловича. Є підстави вважати, що Ящук – це його справжнє прізвище, а Ященко, відповідно, деформоване прізвище, яке з'являється у допитах. Мало того, секретар сільради не просто молодий кар'єрист, а син колишнього голови колгоспу Ящука Михайла Устимовича. Про цю особу буде достатньо сказано нижче, а зараз тільки зауважимо, що під час Голодомору той перебував під слідством. З-поміж стандартних шкідницьких епізодів йому закидали, що він приймав до колгоспу колишніх куркулів (поширене звинувачення).

Якщо Степан Михайлович є сином Михайла Устимовича, оформлюється делікатна ситуація. Свого часу колишній голова колгоспу не «вбив» голодом куркулів, зокрема **М.А. Мазяра**. Саме він дозволив «ворогам народу» «пролізти» у колгосп до першої судимості. Тепер схожа місія покладалася на голову сільради, в якого секретарем був син колишнього голови колгоспу. Можна припустити, що В.А. Бордаченко взяв його до себе «по блату». Це щонайменше вказує на авторитет Михайла Устимовича та на приятельські стосунки з В.А. Бордаченком. Однак постає питання: чим були обумовлені такі стосунки? Може, Михайла Устимовича зробили агентом ОДПУ, і тоді довіра до його сина пояснюється виконанням таємних завдань влади? А, може, це направду були неофіційні приятельські стосунки? Тоді Степан Михайлович ставав небажаним свідком під час реалізації масової операції НКВС. Мало того, він ставав небезпечним через приятельські стосунки його батька з куркулями, яких міг попереджати про небезпеку. Тоді стає зрозумілим, чому В.А. Бордаченко вимушений підробляти підписи секретаря сільради під багатьма документами.

Особисто я схиляюсь до другої версії, але не здивуюсь, коли з'ясується протилежне. У тій ситуації відмовитися від таємної співпраці з ОДПУ було смертельно небезпечно.

Прикметно інше. У числі свідків чомусь немає *голови колгоспу* Мазяра Олександра Олександровича. Теоретично він міг бути залучений до кримінальної справи іншого **Мазяра (Володимира Івановича)**. Але справу того завершили у такі рекордні терміни, що чекісти не встигли взяти характеристику з колгоспу. У справах **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова** голова колгоспу обмежиться характеристиками підозрюваних.

Припускаю, що місцеві функціонери вирішили зачекати на реакцію букивчан щодо арешту односельців **М.А. Мазяра**, **М.А. Якимова** та А.Л. Носаля. Носаль Антон Лукич був найстаршим із трьох арештованих 18 липня 1937 року. Йому трохи більше пощастило: 9 вересня він отримав 10 років позбавлення волі. Місцеві активісти слушно побоювалися, адже у селі лишалися ті, хто міг заподіяти їм фізичної шкоди, а то й уколошкати. Йдеться про братів **Вдовиченків**. Кожен із них мав крутий норов і військовий досвід у петлюрівській армії. **Микола Юхимович** був сотником[1], а **Петро Юхимович** – «бончужним»[2].

Заступник голови сільради М.В. Зайцев відкрито свідчитиме вже тоді, коли відмовитися від цього стало неможливим. Покази мав дати хтось із політичного керівництва села. Адже не можна було весь час прикриватися 21-річним секретарем С.М. Ященком, до того ж, імовірніше, з фальшивими підписами останнього. М.В. Зайцев теж не хотів одного дня бути зарізаним за клунею. Тож в останніх двох випадках свідчення проти братів **Вдовиченків** даватиме сам голова сільради В.А. Бордаченко. На той час голова колгоспу О.О. Мазяр перебуватиме під слідством й устигне отримати 10 років позбавлення волі.

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 11.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 24.

Голова сільради, звісно, ризикував, але ризик себе виправдовував: він жадав покінчити з А.Л. Носалем як найбільш язикатим опонентом у селі. Після цього він міг без надмірних побоювань у грудні 1937 року свідчити проти братів **Вдовиченків**. Це була кульмінаційна точка у знищенні місцевих «ворогів народу».

У справі **Вдовиченка Петра Юхимовича** є унікальний для всіх букивських справ документ – доповідна записка на ім'я начальника обласного НКВС[1]. Вона концентровано містить інформацію про «бандитське» минуле **Петра Юхимовича**. Зазначається, що той був добровольцем в армії Петлюри, гайдамаком, брав участь в єврейських погромах і тероризував мирне населення. Останнє В.А. Бордаченко проілюстрував випадком, коли **Петро Юхимович** набрався нахабства заїхати на коні у хату Андрійчука Андрія Олександровича та порубати шаблею полицю (яка у такому вигляді зберігалася до 1937 року). Але більш важливою є дата написання доповідної записки – 3 грудня 1937 року. Саме цього дня він давав покази проти молодшого брата **Миколи Вдовиченка**, який ще з 13 жовтня перебував у Житомирській тюрмі. Проте свідчити проти **Миколи**, поки на свободі перебуває **Петро**, було вкрай ризиковано. Тож В.А. Бордаченко резонно вирішив написати донос і прискорити арешт старшого брата. За двадцять днів прогнозовано арештують **Петра Вдовиченка**.

Тож з високою часткою вірогідності можна припустити, що *найперший* поштовх репресіям у селі Буки надав голова сільради В.А. Бордаченко. Чи з власної волі він користався моментом, чи його змусили вдатися до такого кроку, питання відкрите. Не викликає сумніву його надмірне поривання до викриття «ворогів народу». Він не тільки їх шукав (**М.А. Мазяр**, **М.А. Якимов**), але задовольняв сверблячку особистої неприязні (А.Л. Носаль). А покази проти братів **Вдовиченків** стали моментом істини.

---

[1] Там само. Арк. 17.

Ситуація з **М.А. Якимовим** ідентична. Прокурор ОРЛОВ не ухилявся від схеми: підозрюваний був засуджений 1932 року за розкрадання «соціалістичного майна», отримав 5 років таборів, достроково повернувся 1936 року, працювати у колгоспі не став, здійснив крадіжку картоплі з колгоспного підвалу через злам дверей, проводив антирадянську агітацію, розкладав роботу колгоспників, за що неодноразово виключався з колгоспу, а також співчував Л.Д. Троцькому, виступав проти підписки на позику зміцнення оборони Радянського Союзу, підтримував зв'язки з невідомими особами, які бували у його квартирі.

Постанова про арешт **М.А. Якимова**[1] схожа за стилістикою та змістом. Відмінність у тому, що вона була підписана 19 липня, а Постанова про арешт **М.А. Мазяра** – 16 липня, хоча арешт обох відбудеться 18 липня. ОРЛОВ послуговувався оперативною інформацією Окружного відділення карного розшуку чи безпосередньо голови Букивської сільради. Але в одному випадку *ініціює* арешт підозрюваного **М.А. Мазяра**, а в іншому по суті *підтверджує* арешт заарештованого **М.А. Якимова**[2]. Ось такий слідчо-процесуальний казус!

Ця бюрократична загадка, ймовірно, має банальну розгадку. Розшуківці Д.А. ГРОЗНИЙ і ДРАЧУК першою жертвою Великого терору у Буках обрали саме **М.А. Якимова**, на якого В.А. Бордаченко першим настрочив характеристику. Його справа йшла під номером 809. Потім були інші четверо нещасних. **М.А. Мазяр** виявився 814-им. Але коли прокурору ОРЛОВУ передавали довідки, їх забулися перекласти відповідно до початку нумерації. Тож тепер довідка на **М.А. Мазяра** (№ 814) опинилася зверху, а якимівська (№ 809) – знизу.

---

[1] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 2.

[2] Там само. Арк. 1, 3.

Таким чином, Постанова на арешт **М.А. Мазяра** писалася у п'ятницю *після обіду*. А на Постанову **М.А. Якимова** елементарно забракло часу.

Прокурор ОРЛОВ докурив цигарку, утомлено позіхнув, потер червоні очі та пішов додому. У суботу та неділю він відпочивав. Можливо, сходив із дружиною на звукове кіно «Человек невидимка» або «Справжній товариш», а то й став випадковим свідком поховання лекторки педагогічного інституту Бругер Клавдії Іллівни[1]. Постанова на арешт **М.А. Якимова** писатиметься у понеділок, 19 липня, коли той буде арештований і добу перебуватиме у Житомирській тюрмі.

Скоріш за все, винятково через такі бюрократичні обставини **М.А. Якимов** і **М.А. Мазяр** періодично випереджали одне одного на шляху до смерті. Зрештою, цей сумний забіг із неприємністю для себе виграв одноосібник чоботар **М.А. Якимов**.

ІІО

Що прокурор написав у справі третього фігуранта – А.Л. Носаля? Відповідь буде короткою та вичерпною: *ні-чо-го!* Такої Постанови у підшитих документах немає. Невже її загубили чи про неї забувся слідчий, який оформлював справу арештованого? Такого, звісно, бути не може. Адже з прокурорської Постанови подібні справи якраз починаються. А тут взагалі відсутня! Чому? Вкотре висловлю, можливо, хибне припущення.

Носаля Антона Лукича звільнили порівняно давно, ще 1934 року. Натомість репресивна машина починала з тих, хто звільнився останнім, озлобленість яких була свіжішою. Цілком імовірно, що Антон Лукич міг узагалі не встигнути отримати ордер на арешт, адже перед ним вибудувалась довжелезна черга з-поміж тих, кого звільняли у 1937, 1936 і 1935 роках. Тож ключове питання повинно ставитися так: як сталося, що А.Л. Носаля арештували *ще* 18 липня?

---

[1] *Радянська Волинь*. 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)). С. 4.

Антон Лукич НОСАЛЬ

Так могло статися через виняткову зацікавленість персоною А.Л. Носаля з боку голови сільради В.А. Бордаченка. Особиста неприязнь стала моментом істини, позаяк викриває головного винуватця трагедії. В.А. Бордаченко вирішив будь-що пропхнути Антона Лукича у число перших жертв Великого терору. Тим самим прямо порушував рекомендації щодо відбору жертв радянського режиму.

Гадаю, події розгорталися таким чином. В.А. Бордаченко відправив до окружного карного розшуку матеріали на трьох осіб. Двоє з них відповідали вимогам, які до них висувалися (**М.А. Мазяр, М.А. Якимов**). Третій був доданий особисто головою сільради як бажана жертва (А.Л. Носаль). І тут, певно, стався незбіг між списками потенційних «ворогів народу», які були в окружного прокурора та в карному розшуку. І це вкотре доводить абсолютно злочинний і свавільний характер чекістської операції: *людину могли арештовувати без Постанови прокурора.*

Поспіх В.А. Бордаченка зіграв на користь Антона Лукича: чекісти, а потім судова трійка не наважилися його пускати за 1-ю категорією без прокурорської Постанови. Навіщо підставлятися під перевірку з таким серйозним процесуальним порушенням? Тож А.Л. Носаля хутко переписали до 2-ї категорії.

Факти, яких бракувало у справі **М.А. Мазяра**, не забарилися з'явитися. Міліція приймала участь у терорі на рівні з прокурорами та чекістами[1]. Тож наступного дня уповноважений карного розшуку ДРАЧУК отримує від «агентурного» компрометувальну інформацію та негайно реагує. «Агентурним», ясно, був В.А. Бордаченко. Як бачимо, навіть у внутрішній документації агентів намагалися шифрувати. Вони фігурують не як посадові особи, а як безіменні агенти.

Постанову про пошук «компрометувальних матеріалів» із метою арешту, підписав начальник карного розшуку лейтенант міліції Д.А. ГРОЗНИЙ[2].

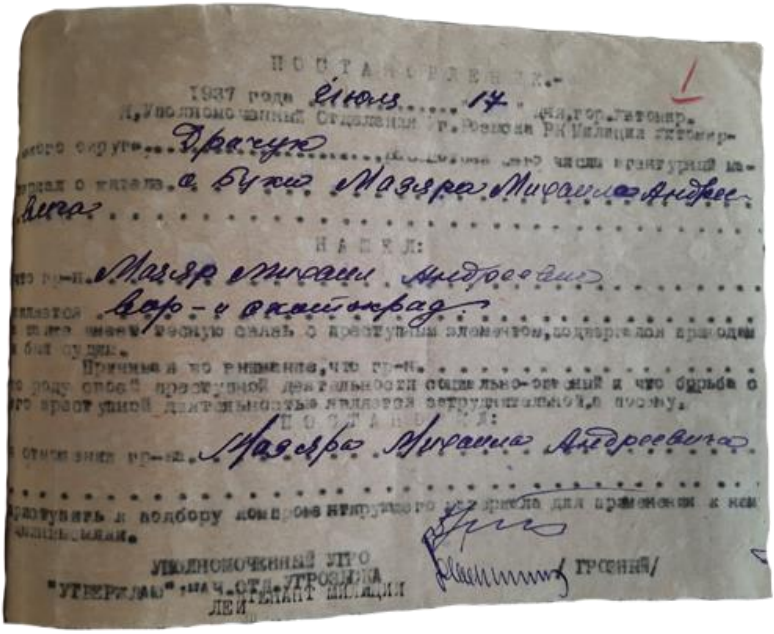
ПОСТАНОВЛЕНИЕ.-
1937 года июля 17 дня, гор. Житомир.
Я, Уполномоченный Отделения Уг. Розыска РК Милиции Житомирского округа Драчук
[illegible] о жителе с. Буки Мазяра Михаила Андреевича
НАШЕЛ:
что гр-н Мазяр Михаил Андреевич
является вор-и скотокрад
[illegible] тесную связь с преступным элементом, подвергался приводам [illegible] суда.
Принимая во внимание, что гр-н [illegible] роду своей преступной деятельности социально-опасный и что борьба с [illegible] преступной деятельностью является затруднительной, в посеву,
ПОСТАНОВИЛ:
в отношении гр-на Мазяра Михаила Андреевича
[illegible] к подбору компрометирующего материала для применения к нам [illegible]
УПОЛНОМОЧЕННЫЙ УГРО
"УТВЕРЖДАЮ" НАЧ. ОТД. УГРОЗЫСКА
ЛЕЙТЕНАНТ МИЛИЦИИ
ГРОЗНИЙ/

Постанова начальника відділення карного розшуку Д.А. Грозного про арешт М.А. Мазяра

---

[1] Протоколи зборів первинної партійної організації Житомирського РК міліції (1937 р.). Оп. 1. Спр. 4. Арк. 27.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 1.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1937 года Июля 17 дня, гор. Житомир

Я, уполномоченный отделения уг. [оловного] розыска РК [рабоче-крестьянской] милиции Житомирского округа Драчук сего числа агентурный написал о жителе с. Буки Мазяра Михаила Андреевича.

НАШЕЛ:

что гражданин Мазяр Михаил Андреевич является вор и скотокрад и также имеет тесную связь с преступным элементом, подвергался аресту и был осужден.

Принимая во внимание, что гражданин по роду своей деятельности социально опасный и что борьба с его преступной деятельностью является затруднительной, то поэтому

ПОСТАНОВИЛ:

в отношении гр-на Мазяра Михаила Андреевича приступить к подбору компрометирующего материала для применения к нему админ[истративной]высылки.

Уполномоченный
УГРО [Драчук]

«Утверждаю»
Нач. Отд.
угрозыска
лейтенант милиции Грозный

113

У бланк вписані дані про склад *імовірного* злочину («скотокрад»). Тож не слід звертати увагу на «соціальну небезпеку» й «утруднюючі умови» боротьби з його злочинною діяльністю. Щоби не вписав у бланк ДРАЧУК, *усе* зумовлюватиме небезпеку **М.А. Мазяра** та значні труднощі у його знешкодженні.

Важливим є зміст звинувачення: *йдеться про суто кримінальний злочин*. Саме тому існувала первинна орієнтація слідства на статтю 33. Жодної політичної діяльності за **М.А. Мазяром** поки не фіксувалося. Ніби немає прокурорської Постанови щодо його контрреволюційної активності. Але, може, ДРАЧУК та Д.А. ГРОЗНИЙ не читали Постанови ОРЛОВА й отримали усне розпорядження про арешт? Гадаю, відповідь така: карний розшук розслідує кримінальні злочини, тож на них заточений. Якби він ішов за статтею 33 як карний злочинець, то залишився живий.

Провина **М.А. Мазяра** полягала у поверненні з концтабору. Для радянської влади його потенційна небезпека, попри офіційні запевнення у документі[1], нікуди не зникає. Хтось вирішує, що він повинен бути розстріляний, і з нього *знімають тавро карного* злочинця. Він підлягає ліквідації ще *до* скоєння злочину. Так би мовити, з профілактичною метою. Але він не знає про це і вважає свій арешт черговою формою державного свавілля чи провокацією, що не може становити серйозної небезпеки.

Разом із **М.А. Якимовим** та А.Л. Носалем він стає першим у Буках, кого арештовують «ні за що». Як не дивно, усіх трьох не пов'язують між собою у підпільній контрреволюційній діяльності, не організовують очних ставок. Надто трудомістка й затягнута процедура. Трохи пізніше, коли буде утворена Житомирська область, місцеві чекісти почнуть «створювати» такі групи навіть з-поміж незнайомих між собою людей.

А поки що всі троє у супроводі ДРАЧУКА були перевезені до Житомирського Окружного Управління НКВС, а потім – до Житомирської тюрми. Згодом справа **М.А. Якимова** пішла з тижневим випередженням: Постанова судової трійки Київського Обласного Управління НКВС вийде 4 вересня, а страта відбудеться 21 вересня. А.Л. Носаля засудять 9 вересня 1937 року та відправлять у концтабір на 10 років.

---

[1] Там само. Арк. 28.

Дивність справи А.Л. Носаля полягає ще й у тому, що в ній бракує протоколу затримання, підписаного ДРАЧУКОМ і начальником карного розшуку Д.А. ГРОЗНИМ. Іншими словами, не було документів, згідно з якими було зафіксовано арешт. Це вкотре наштовхує на думку, що Антона Лукича арештували спонтанно, похапцем. За вказівкою місцевого активу, а конкретно голови сільради («Є тут у нас ще один контрреволюційний елемент»). Можливо, після бесіди ДРАЧУКА з «агентурним». В.А. Бордаченко навіть не встигне підготувати попередню характеристику-довідку про А.Л. Носаля. Така характеристика з'явиться аж у вересні 1937 року[1], коли запросять характеристику на **М.А. Мазяра**.

Натомість ордер на арешт № 25[2] А.Л. Носаля все ж наявний. Це може вказувати на те, що ордери на всіх трьох могли підписуватися Д.А. ГРОЗНИМ із запізненням, вже у понеділок. Зрештою, навіщо начальнику карного розшуку працювати на вихідних? Прокурор, приміром, на вихідних робочими справами не переймався. А чим гірший начальник карного розшуку? Це ще більше укріплює у думці, що Антона Лукича «взяли» 18 липня 1937 року за наполегливою «рекомендацією» В.А. Бордаченка, а потім додали ордер на арешт, який оформляли «заднім числом». Такі порушення були звичними у тій м'ясорубці[3].

Мої припущення щодо спонтанності арешту підкріплюються тим, що у справі А.Л. Носаля задокументований факт, якого немає у жодній іншій кримінальній справі. Це рапорт начальнику карного розшуку про хабар, який Антон Лукич наважився запропонувати чесному та непідкупному інспектору СВІДЕРСЬКОМУ, який його супроводжував.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 3.

[2] Там само. Арк. 1.

[3] Рафальська Т. Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.) : монографія. Житомир, 2012. С. 87.

> Доношу, что арестован.[ный] ад.[министративной] выс.[ылкой] Носаль в то время, как я его вел 21.VII в 12 час. на допрос, предложил мне, чтобы я его освободил, обещая мне дать 500 руб. [...] для приобщения в дело как компрометирующий материал[1].

Чи міг Антон Лукич пропонувати хабар інспектору карного розшуку? Чи може це був вигаданий епізод, мета якого шантажем «розговорити» ветеринара? Я схиляюся до того, що хабар направду був.

Вся подальша поведінка арештованого вказує на те, що колгоспний ветеринар не перед чим не зупинявся, щоби вийти на свободу. Таку надмірну активність він демонстрував ще під час першого засудження. Про це він згадає на допиті 20 лютого 1965 року. Зокрема, 1932 року з місця позбавлення волі він постійно писатиме клопотання про своє незаконне засудження, і це, на його думку, вплинуло на дострокове звільнення (замість 8 років відсидів 2 роки)[2]. Власне, значна частина кримінальної справи А.Л. Носаля – це клопотання про перегляд справи 1937 року. Він почав їх писати майже одразу після засудження, ще 1938 року, і не вгавав до повного відбуття терміну ув'язнення. Можна знайти його скарги на незаконне засудження вже *після звільнення* 1949 року[3].

Питання в іншому: навіщо пропонувати хабар інспектору? Як СВІДЕРСЬКИЙ міг його звільнити, коли той уже перебував у тюрмі? Невже грамотний і досвідчений Антон Лукич, якого колгосп вивчив на ветеринара, не міг збагнути, що інспектор СВІДЕРСЬКИЙ не найбільший керівник, щоби вирішити таке серйозне питання?

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 6.
[2] Там само. Арк. 63 зв.
[3] Там само. Арк. 58.

Звісно, можна припустити, що А.Л. Носаль розраховував на те, що інспектор «поділиться» з керівництвом і таким чином сприятиме його звільненню. Але мені здається, що 21 липня 1937 року Антон Лукич ще не міг знати про смертельну небезпеку, яка йому загрожувала, а відтак не діяв у відчаї. Хабар пропонував тому, що у СВІДЕРСЬКОГО та ДРАЧУКА не було прокурорської Постанови про його арешт (сумніваюсь, що вона могла загубитися). Скоріш за все, А.Л. Носаль був упевнений, що його арешт був свавільним. Він навіть Постанови прокурора міг не бачити. Відповідно, свободу можна було отримати значно простіше, адже СВІДЕРСЬКОМУ не треба було звітуватися про нього. Потім ми побачимо, що А.Л. Носаль не тільки хабар запропонував, але й використав інший спосіб звільнитися. Він погодився давати покази проти **М.А. Якимова**. Хоча це, скоріше за все, стало прямим наслідком отриманої компрометації, якою СВІДЕРСЬКИЙ вирішив негайно скористатися.

У неділю, 18 липня, оперуповноважений ДРАЧУК отримує ордер на арешт **М.А. Мазяра**[1] (а, може, й без ордеру) – і гайда у Буки! Не обійшлося без обшуку квартири[2]. Аналогічний ордер був виписаний на **М.А. Якимова** і також відбувся обшук[3]. Обшукали заразом квартиру А.Л. Носаля[4].

Мені тривалий час не давала спокою ця «квартира». У селі – квартира? Невже містяни не знають, що у селі – власні хати, а не квартири? Чому не хата, з'ясується в останніх допитах свідків.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 3.

[2] Там само. Арк. 4.

[3] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 3, 4.

[4] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 2.

За даними київської метеостанції, того дня було неспекотно (23-28°С), мінлива хмарність висококупчастих і купчастих форм[1]. Працювати слідчим було приємно, адже у такий спосіб вони разом з іспанським послом[2] висловлювали вітання М.І. Єжову у зв'язку з врученням йому ордена В.І. Леніна.

Це стало таким великим святом, що наркома внутрішніх справ трудящі вітатимуть у пресі ще кілька днів. А за чотири місяці колектив працівників Управління НКВС Житомирської області намітив його кандидатом у депутати Ради Союзу:

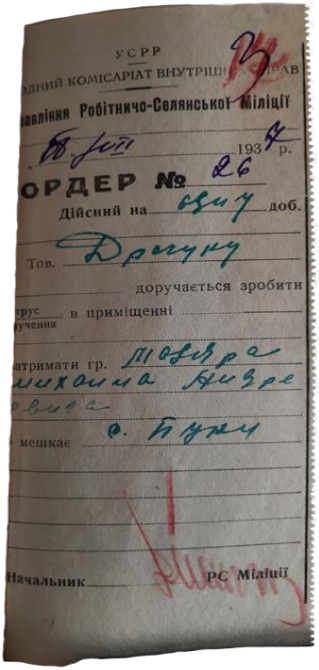
УСРР
...ДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШ... ...РАВ
...авління Робітничо-Селянської Міліції
...193 7 р.
ОРДЕР № 26
Дійсний на ... доб.
Тов. ...
доручається зробити
...трус ...учення в приміщенні
...атримати гр. Мазяра
...михаила Андре...
...вича
...мешкає с. Пуки
Начальник ... РС Міліції

Ордер на арешт М.А. Мазяра

> Збори звернулися з просьбою до товариша Єжова дати свою згоду балотуватися по Житомирській виборчій окрузі[3].

«Оригінальну» ідею житомирських чекістів «кривавий карлик» залишив без відповіді. Мабуть, погидував. Микола Іванович пішов депутатом від Молотовської виборчої округи Києва.

---

[1] Погода. *Радянська Волинь.* 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)). С. 4.

[2] Про нагородження товариша М. І. Єжова орденом Леніна. Поздоровлення іспанського посла СРСР. *Радянська Волинь.* 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)). С. 1.

[3] Колектив співробітників обласного Управління НКВС намітив кандидатом у депутати Ради Союзу Миколу Івановича Єжова. *Червоне Полісся.* 1937. 10 лист. (№ 2). С. 3.

Слідчо-розшукові дії виконують ДРАЧУК і СВІДЕРСЬКИЙ. Вони ще натхненні, бо не знають про гидливе ігнорування з боку наркома М.І. Єжова. Перший затримував підозрюваних, другий – обшукував квартири. ДРАЧУК поїхав із заарештованими спочатку до сусіднього села Денеші, де відбувалися допити окремих свідків[1], потім – до Житомирського Окружного відділу НКВС. Після цього арештованих доправлять до Житомирської тюрми, де ДРАЧУК оформить перший допит **М.А. Мазяра** (20 липня). Натомість СВІДЕРСЬКИЙ проводитиме обшуки і допитуватиме місцевих активістів. З цього можна припустити, що першим номером у слідчому тандемі розшуківців був ДРАЧУК.

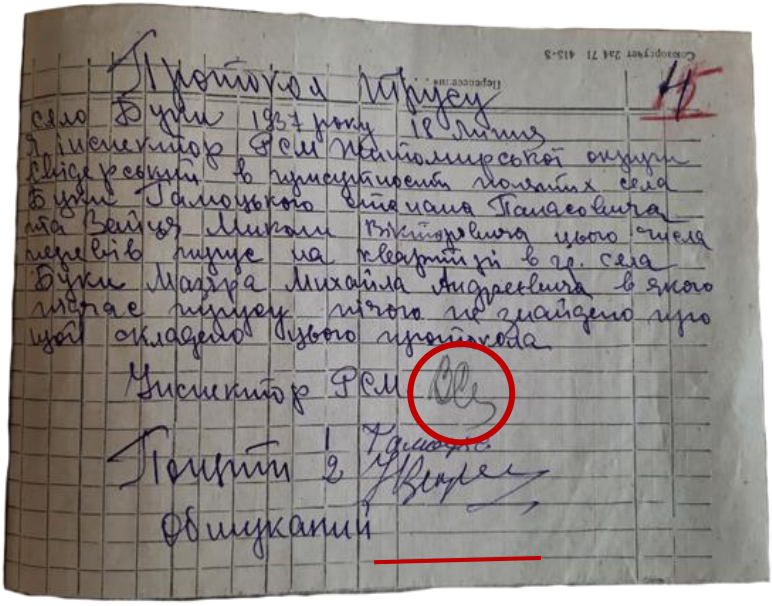
Протокол трусу
село Буки 1937 року 18 липня
я інспектор РСМ Житомирської округи
Свідерський в присутності понятих села
Буки Гамоцького Степана Панасовича
та Зайця Миколи Вікторовича цього числа
перевів трус на квартирі в гр. села
Буки Мазяра Михайла Андреєвича в якого
підчас трусу нічого не знайдено про
щой складено цього протокола
Інспектор РСМ
Поняти 1 Гамоцький
2 [illegible]
Обшуканий

Протокол обшуку квартири М.А. Мазяра, який відбувся 18 липня 1937 року

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 68.

У присутності свідків – старости пожежної дружини С.О. Гамоцького та заступника голови сільради М.В. Зайцева – знайти у квартирах **М.А. Мазяра**, **М.А. Якимова** та А.Л. Носаля нічого не вдалося. Ні зброї, ні контрреволюційної літератури, ні вкрадених речей, ні самогонного апарату, ні фальшивих документів і грошей, ні готівки у великих розмірах, ні порнографічних картинок, як у колишнього наркома внутрішніх справ Г.Г. Ягоди. Деталі обшуку не вказуються. Але спираючись на матеріали справи **П.Ю. Вдовиченка**[1], можна сказати, що шукали не тільки в хаті, а й на горищі та у скринях.

Прикметно, що в усіх трьох протоколах обшуків заступник голови сільради фігурує під зміненим прізвищем – Заєць[2]. Мабуть, щоби трохи заспокоїти його тривожну душу. Три обшуки все-таки!

Більшу цікавість становить протокол проведених обшуків. Він виявився дивно підписаним. Інспектор СВІДЕРСЬКИЙ підписався *олівцем*, свідки С.О. Гамоцький та М.В. Зайцев – *чорнилами*, а обшукані – **М.А. Мазяр**, **М.А. Якимов** та А.Л. Носаль – взагалі *не підписалися*. Можна припустити, що протокол складався та підписувався без обшуканих (про їхній підпис забулися). Себто обшук відбувався зі значними процесуальними порушеннями, дарма що нічого не знайшли. Натомість СВІДЕРСЬКИЙ, який мав протоколювати обшук, вочевидь, отримав його окремо, не маючи доступу до чорнильної ручки і підписався олівцем із міліцейського планшету. Це значить, що протокол обшуку писався не ним і без нього.

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 5.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 4; Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 2; Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 4.

Жоден слідчий із-поміж працівників карного розшуку та НКВС так і не запропонував арештованим підписатися під протоколом обшуку. Це може вказувати на те, що справи були розсипані. Слідчі не мали змоги бачити таких прогалин у процесі розслідування.

Протокол обшуку писався чорнилами не у квартирі арештованих, а, скоріше за все, у сільраді свідками і точно не рукою СВІДЕРСЬКОГО. На доказ цього можна порівняти з протоколом допиту свідка М.В. ЗАЙЦЕВА, де представлено інший почерк. Зрозуміло, що у сільраді знайти компрометувальні матеріали на заарештованих було неможливо. Гадаю, не дуже й шукали. Без голови сільради В.А. БОРДАЧЕНКА було трохи лячно. Адже терор тільки розгортався. Ніхто не тямив, що, власне, відбувається.

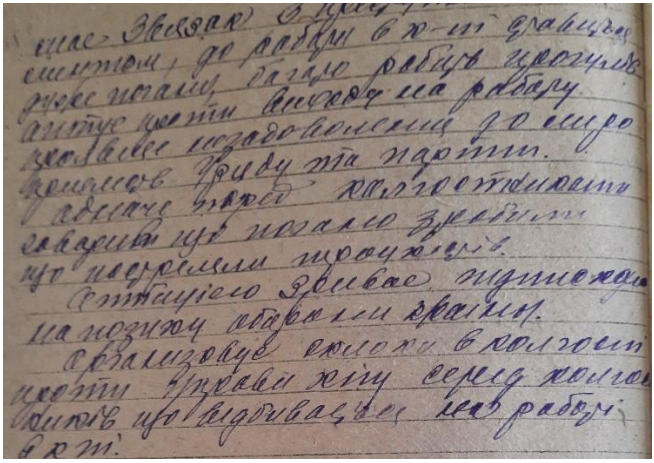

ФРАГМЕНТ ПРОТОКОЛ ДОПИТУ СВІДКА М.В. ЗАЙЦЕВА

Втім, відмінності у почерку можна пояснити тим, що котрийсь із протоколів писала секретарка комендатури. До їхніх послуг вдавалися співробітники, які не мали достатнього рівня освіти, а то й узагалі не вміли читати і писати. Були, виявляється, й такі. З одним унікумом ми невдовзі познайомимося.

На мою думку, ця бюрократична «помилка» має таке пояснення. Інспектора СВІДЕРСЬКОГО могло не бути у Буках у неділю, 18 липня. Тому обшук за вказівкою оперуповноваженого ДРАЧУКА самостійно проводили місцеві активісти, точніше, склали протокол, нібито провівши обшук (звідси, певно, самомаскування заступника голови сільради). Вони власноруч склали протокол (почерк не належить ні ДРАЧУКУ, ні СВІДЕРСЬКОМУ), а віддали його наступного дня, коли інспектор СВІДЕРСЬКИЙ чекав їх із допитами у Денешах. Звідси можуть рости ноги інших фальсифікацій із документами. Наприклад, із показами та фальшивими підписами секретаря сільради С.М. Ященка та характеристикою голови колгоспу, про що буде сказано нижче.

Отже, першочергова задача ДРАЧУКА – *затримати* «політичних бандитів». А процесуальні дії були другорядними. У понеділок їх так-сяк виконає СВІДЕРСЬКИЙ, можливо, не заїжджаючи у Буки.

Протокол затримання[1] цілковито базується на Постанові прокурора ОРЛОВА та не містить ніякої іншої аргументації чи фактажу. Результати обшуку не могли на це істотно вплинути, а тільки погіршити становище арештованих. Втім, якщо обшук проводили активісти і нічого не знайшли, то на його результативність від самого початку не надто сподівалися. Навіть не стали фальшувати. Якби треба було, то, звісно, щось би долучили в якості компрометувальних матеріалів. А так – без нагальної потреби – і без речових доказів обійдемося. Обшук – формальний, на вдачу знайти петлюрівську гвинтівку чи гетьманську листівку.

Зрештою, справжня провина **М.А. Мазяра** та решти «політичних бандитів» не могла бути схована десь на горищі чи у скринях. Вона була постійно з ними. В їхніх головах і настроях, що об'єктивувалося у контрреволюційній та антиколгоспній агітації.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 5.

ПРОТОКОЛ ЗАДЕРЖАНИЯ

18 июля 1937 года, гор. Житомир

Я, Уполномоченный Отделения уг.[оловного] розыска РК [рабоче-крестьянской] Милиции Житомирского Округа Драчук сего числа задержал на основании постановления Окр.[ужного] прокурора от 16 июля 1937 года гр-на Мазяра Михаила Андреевича с. Буки Житомирского района, проживавшего село Буки Житомирского района, и заключил под стражу до окончания след[ственного]дела на админ[истративную]высылку.

Оперуполномоченный УГРО [Драчук]

«Утверждаю»
Начальник Отделения угрозыска лейтенант милиции Грозный

123

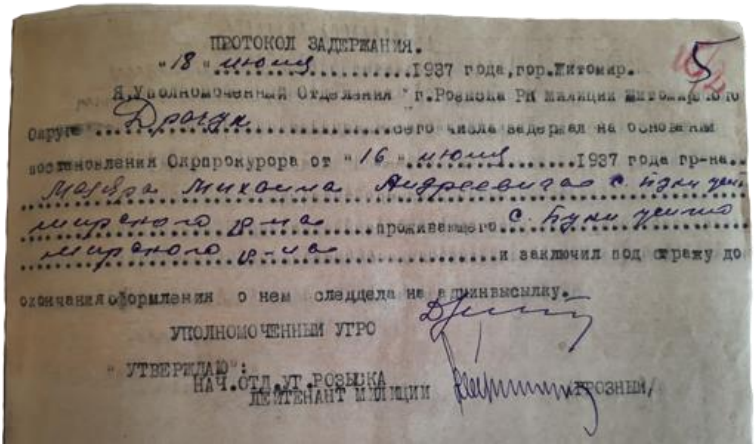

ПРОТОКОЛ ЗАДЕРЖАНИЯ.

«18» июля 1937 года, гор. Житомир.

Я, Уполномоченный Отделения уг. Розыска РК милиции Житомирского округа Драчук сего числа задержал на основании постановления Окрпрокурора от «16» июля 1937 года гр-на Мазяра Михаила Андреевича с. Буки Житомирского р-на проживавшего с. Буки Житомирского р-на и заключил под стражу до окончания оформления о нем следдела на админвысылку.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ УГРО

«УТВЕРЖДАЮ»:
НАЧ. ОТД. УГ. РОЗЫСКА
ЛЕЙТЕНАНТ МИЛИЦИИ /ГРОЗНЫЙ/

Протокол затримання М.А. Мазяра
від 18 липня 1937 року

18 липня 1937 року арештованих привезли до Житомира – «на Ніколаєвську»[1], як з острахом говорили тоді житомиряни. Цей народний топонім поки не могла витіснити нова екстравагантна назва вулиці – Паризької комуни. Проте арештанти могли ще не усвідомлювати небезпеки, яку таїла «Ніколаєвська, 11». Адже минулого разу – на початку 1930-х років – за значно більшу провину їх осудили на кілька років, та й потім достроково випустили. Цього ж разу ніби нічого страшного вони не утнули. У ветеринара Антона Лукича, щоправда, знову коні здохли, але не в його бригаді, а в бригаді Бондарчука Григорія Пилиповича, а того навіть не допитували. Та й минуло вже понад три місяці. Тож, певно, не за те взяли. А обидва Михайли навіть колгоспниками не були: один працював різноробом у лісгоспі, інший був одноосібником-чоботарем. Звісно, трохи напружувала ситуація, що взяли одразу трьох. Але й тут був аргумент на їхню користь: вони не були між собою пов'язані змовами чи підпільною діяльністю. Може, перевіряють колишніх засуджених чи хочуть, щоби ті «досиділи» своє?

Хтозна які думки роїлися в їхніх головах дорогою до Житомира. Зрештою, вони могли думати, що невдовзі помилка стане зрозумілою ДРАЧУКУ, їх перепросять та на знак вибачення запропонують культурну програму. А культурна програма могла бути цікавою, з огляду на липневий недільний вечір. У супроводі люб'язних чекістів букивчани спочатку пройшлися би тінистим бульваром (тоді вулицею Третього Інтернаціоналу), посиділи би на лавах у парку, покурили, а коли сутенітиме, насолодилися вечором вогню та сліпучим феєрверком на стадіоні «Динамо», який стояв на протилежному боці вулиці Паризької комуни (Ніколаєвської), де у приміщенні колишнього земельного банку розмістилася затишна комендатура Управління НКВС Житомирського округу.

---

[1] Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Книга 1. Житомир, 2007. С. 385.

Того дня мав відбутися футбольний матч. Коли ще вдасться вибратися та ще й задарма! Ну, звісно, на футбол! Але ДРАЧУК міг засмутити сільських уболівальників. Чекістське житомирське «Динамо» того року навіть після перекомплектування грало паршиво й частіше програвало. Тож аби не засмучуватися, ДРАЧУК запропонує замінити футбол танцями, стрільбою у тирі та переглядом звукового фільму. До Житомира саме привезли «Девушку с Камчатки», «Человека-неведимку» та «Справжнього товариша». Все це поруч, у парку розпусника та сифілітика (як вважали) барона де Шодуара. Але, може, букивські Михайли й Антон Лукич виявили б інші естетичні смаки та попросили ДРАЧУКА зводити їх у міський театр імені Т.Г. Шевченка, де того дня гастролював Московський державний єврейський театр «Госет»? Коли ще таке побачиш? Вдома розповіли би дружинам про своє культурне зростання. Сіли би коло начальника Управління НКВС Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА), обмінялися думками щодо розвитку єврейської творчості в Україні. Адже на ранкову виставу водевілю М. Гершензона «Гершеле Острополер» вони, певне, запізнилися (були ще в Денешах), проте цілком могли встигнути на вечірній сеанс п'єси М. Кульбака «Розбійник Бойтре»[1].

...Але не було ніякої культурної програми. Ні футболу, ні театру зі звуковим кіно. Для двох із них готували тир, де вони ставали мішенями, а третьому – тюремну шконку на десять років.

Наступного дня, у понеділок, до 12 години про групу арештованих букивчан телефоном повідомили 8-ий відділок УДБ НКВС[2]. До вівторка, 20 липня, паперові облікові матеріали були у Києві. Так вимагала чекістська процедура. Цього дня на Антона Лукича СВІДЕРСЬКИЙ складе ще й рапорт про хабар.

---

[1] Див.: *Радянська Волинь.* 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)). С. 4.

[2] Золотарьов В., Бажан О. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер). *Краєзнавство.* 2017. № 1/2. С. 222.

126

2-ге ЗВУКОВЕ КІНО

18 липня

Звукомовний фільм

ЧЕЛОВЕК НЕВИДИМКА

Наступна програма

Новий звукомовний фільм

СПРАВЖНІЙ ТОВАРИШ

МІСЬКТЕАТР ім. ШЕВЧЕНКА

ГАСТРОЛІ МОСКОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ

„ГОСЕТ“.

18 липня

РАНКОВА ВИСТАВА

(початок о 12-й годині)

водевіль М. ГЕРШЕНЗОНА—

„ГЕРШЕЛЕ ОСТРОПОЛЕР“,

УВЕЧЕРІ—

п'єса М. КУЛЬБАКА—

„РОЗБІЙНИК БОЙТРЕ“.

19 липня—п'єса ДАНІЄЛЯ

„ЧОТИРІ ДНІ“

ДИТЯЧЕ ЗВУКОВЕ КІНО

18 липня

Звукомовний фільм

ВРАТАРЬ

Наступна програма

Сокровища погибшего корабля

12-е ЗВУКОВЕ КІНО

18 липня

Звукомовний фільм

АНТЕК ПОЛІЦМЕЙСТЕР

з 19 липня

Прем'єра

Новий звукомовний фільм

з участю заслуж.арт. орденоноски

НАТИ ВАЧНАДЗЕ

АРСЕН

СТАДІОН „ДИНАМО“

18 липня—гуляння

ВЕЧІР ВОГНЮ

СЛІПУЧИЙ ФЕЄРВЕРК

ФУТБОЛ

В літньому театрі демонструється звуковий фільм

ДЕВУШКА С КАМЧАТКИ

НА ПЛОЩАДЦІ ТАНЦІ.

ПРАЦЮЄ ТИР.

Студенти (вчителі) 4-го курсу природничого відділу вечірнього педінституту висловлюють співчуття лекторові БРУГЕРУ Ю. Ю. з приводу передчасної смерті його дружини

БРУГЕР

Клавдії Ільїнічни

Вирізка з газети «Радянська Волинь»
від 18 липня 1937 року

Мої спроби дізнатися про долю спритних хлопців із карного розшуку ДРАЧУКА та СВІДЕРСЬКОГО зазнали невдачі. Я навіть не дізнався їхніх імен. Але дещо вдалося розвідати про долю їхнього начальника – лейтенанта міліції Д.А. ГРОЗНОГО, 1902 року народження. Його звали ДМИТРО АВТОНОМОВИЧ. Уродженець села Стримба Подільської губернії. Був начальником 2-го відділення карного розшуку. Член ВКП(б). Його заарештують 19 червня 1938 року за статтями 54-1б та 54-11. Справу припинить київський військовий прокурор 20 грудня 1938 року[1].

ДМИТРО АВТОНОМОВИЧ не уявляв, що за рік сам стане жертвою репресивної машини, яку запускав у липні 1937 року. Судячи з усього, його кримінальна справа не вціліла в архіві. Її відправили до ліквідаційної комісії УМВС України в Тернопільській області, де вона, певно, спочила у бозі.

У Галузевому Державному Архіві Міністерства Внутрішніх справ України зосталися тільки чотири клаптики паперу, що становлять алфавітну картку. З цієї картки стає відомо, що у внутрішніх органах він почав працювати 5 вересня 1923 року, а членом ВКП(б) став 1931 року. Вочевидь, під час війни 40-річний Д.А. ГРОЗНИЙ загинув (зник безвісти) у березні 1942 року. Тож у вересні 1944 року «уволен за невозможностью дальнейшего использования в органах НКВД». Хоча могло статися інше. Він міг потрапити до полону. А після такого не те, що в НКВС не міг працювати, але й на свободі перебувати не мав *радянського* права. Усі полонені прирівнювалися до зрадників Батьківщині та підлягали ретельній перевірці (фільтрації): за яких обставин потрапив до полону, як поводився у німецькому полоні, чи співпрацював із керівництвом концтабору. Та як би там не склалися обставини у ДМИТРА АВТОНОМОВИЧА, шлях до внутрішніх органів йому було остаточно закрито.

---

[1] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга друга. Житомир, 2008. С. 476.

Більшу цікавість становить епізод з його арештом влітку 1938 року. Це було зроблено за наказом начальника Управління НКВС Житомирської області Г.М. ВЯТКІНА. Під час слідства ДМИТРА АВТОНОМОВИЧА особисто катував начальник 5-го відділу НКВС Житомирської області Н.А. РЕМОВ-ПОБЕРЬОЗКІН[1]. А НАУМУ АНАТОЛІЙОВИЧУ під руку, як стало відомо, краще не потрапляти. Цей садист тоді забив на смерть щонайменше трьох осіб, як встановить слідство 1939 року.

Згодом Д.А. ГРОЗНИЙ міг втішатися тим, що його особистого ката розстріляють 29 листопада 1939 року[2]. Під час слідчих дій влітку 1939 року ДМИТРО АВТОНОМОВИЧ поїхав заліковувати рани до кавказького санаторію[3]. Тож не зміг виступити свідком у вище згаданій справі № 40, за якою судили інших співробітників Управління НКВС (до неї ми невдовзі повернимося). З цієї справи ми дізнаємося, що після припинення кримінального переслідування ДМИТРО АВТОНОМОВИЧ не тільки повернувся до улюбленої роботи, але й заступив на посаду начальника Житомирського обласного розшуку. Тобто одразу після репресування, попри незадовільний фізичний стан, він здійснив блискавичний кар'єрний стрибок. Хтозна чи вдалося би йому таке без арешту!

---

[1] Обвинительный акт по делу Н. А. Ремова-Поберёзкина, В. Я. Вольского, А. А. Гостинцева и Г. Д. Артемьева // Архівний підрозділ УМВС України у Житомирській області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6157. Т. 1. Арк. 61–89, 155–235.

[2] Приговор Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Н. А. Ремова-Поберёзкина, В. Я. Вольского, А. А. Гостинцева и Г. Д. Артемьева // Архівний підрозділ УМВС України у Житомирській області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6157. Т. 1. Арк. 548–552.

[3] Протокол судебного заседания Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И. Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко, М. З. Глузмана, Л. У. Кондрацкого, М. М. Соснова, В. И. Гирина, Д. В. Левченко и Ш. В. Винокурова. *Эхо большого террора.* Т. 2. Москва, 2018. С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. Арк. 71–157. URL: http://istmat.info/node/61083.

Отже, реабілітація жертв Великого терору відбувалася майже одразу після його завершення, коли ще не встановили провину всіх причетних до його розпалювання на місцях. Мало того, подекуди вони йшли на підвищення й отримували можливість відновлюватися у найкращих вітчизняних санаторіях.

Повернимося до справи **М.А. Мазяра**. Далі у його теці підшита характеристика від колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції). Вона була надана головою колгоспу у день арешту[1].

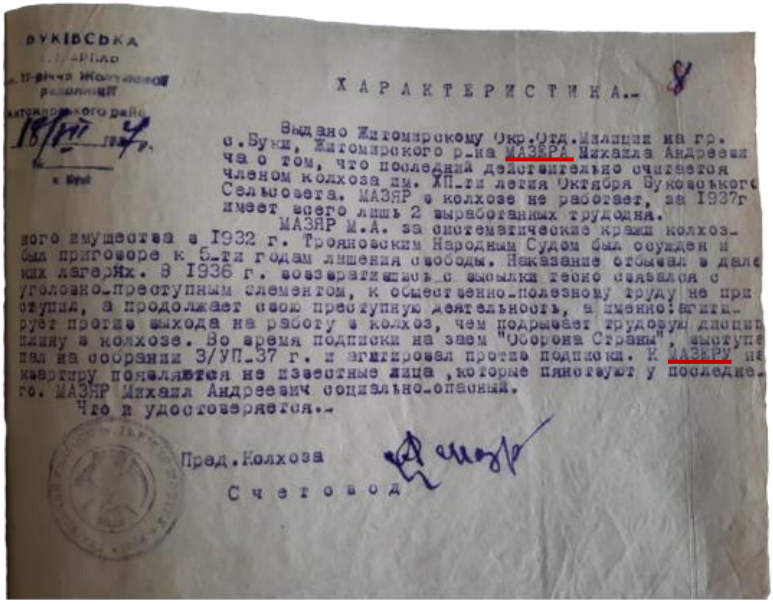

БУКІВСЬКА
АРТІЛЬ
ім. 12-річчя Жовтневої революції
житомирського району
18/VII 1937 р.
м. Буки

8

ХАРАКТЕРИСТИКА.-

Выдано Житомирскому Окр.Отд.Милиции на гр. с.Буки, Житомирского р-на МАЗЯРА Михаила Андреевича о том, что последний действительно считается членом колхоза им. XII-ти летия Октября Буковського Сельсовета. МАЗЯР в колхозе не работает, за 1937г имеет всего лишь 2 выработанных трудодня.

МАЗЯР М.А. за систематические кражи колхозного имущества в 1932 г. Трояновским Народным Судом был осужден и был приговоре к 5-ти годам лишения свободы. Наказание отбывал в далеких лагерях. В 1936 г. возвратившись с ссылки тесно связался с уголовно-преступным элементом, к общественно-полезному труду не приступил, а продолжает свою преступную деятельность, а именно: агитирует против выхода на работу в колхоз, чем подрывает трудовую дисциплину в колхозе. Во время подписки на заем "Оборона Страны", выступал на собрании 3/УП-37 г. и агитировал против подписки. К МАЗЯРУ на квартиру появляются не известные лица, которые пьянствуют у последнего. МАЗЯР Михаил Андреевич социально-опасный.

Что и удостоверяется.-

Пред.Колхоза

Счетовод

Характеристика Букивського колгоспу на М.А. Мазяра від 18 липня 1937 року

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 8.

ХАРАКТЕРИСТИКА

Выдано Житомирскому Окр.[ужному] Отд.[елению] Милиции на гр.[ажданина] с. Буки Житомирского района МАЗЕРА Михаила Андреевича о том, что последний действительно считается членом колхоза XII-летия Октября Буковского Сельсовета. МАЗЯР в колхозе не работает, за 1937 год имеет всего лишь 2 выработанных трудодня.

МАЗЯР М.А. за систематические кражи колхозного имущества в 1932 г. Трояновским Районным Судом был осужден и был приговорен к 5 годам лишения свободы. Наказание отбывал в Дмитровских лагерях. В 1936 г., возвратившись с высылки, тесно связался с уголовно-преступным элементом, к общественно-полезному труду не приступил, а продолжает свою преступную деятельность, а именно: агитирует против выхода на работу в колхоз, чем подрывает трудовую дисциплину в колхозе. Во время подписки на заем «Оборона Страны» выступал на собрании 3/VII_37 г. и агитировал против подписки. К МАЗЕРУ на квартиру появляются неизвестные люди, которые пьянствуют у последнего.

МАЗЯР Михаил Андреевич социально-опасный.

Что и удостоверяется.

Пред.[седатель] Колхоза [Мазяр]

Счетовод

Характеристика голови колгоспу найбільш дивна як за формою, так і за змістом. *По-перше*, вона єдина, яка була надрукована. *По-друге*, видана у неділю (до чого такий поспіх?). *По-третє*, складена російською мовою (обидві характеристики з сільради написані українською). *По-четверте*, її ніби мають підписати голова колгоспу та рахівник. Стоїть підпис тільки голови колгоспу Мазяра Олександра Олександровича, якого арештують 9 жовтня 1937 року[1]. Прикметно, що рахівником (бухгалтером), який не підписав характеристику, на той час був інший мій прадід Коберник Павло Наумович[2]. Вони ще не були сватами: їхнім дітям було 7 та 6 років відповідно.

Ось тут стане у нагоді справа **М.А. Якимова**. Досі між ними не було суттєвих відмінностей, крім дат. Але цей документ геть інший. Найбільш помітні відмінності між документами, які мали бути формально ідентичними, виявились такими. *По-перше*, сам документ названий інакше: не характеристика, а «справка-характеристика». *По-друге*, довідка-характеристика написана від руки. *По-третє*, мова документа – українська. *По-четверте*, її підписує не тільки голова колгоспу О.О. Мазяр, але й секретар[3].

Зміст характеристик також різниться. Голова колгоспу мав серйозний компромат на **М.А. Якимова**. Й одразу розпочав із того, що той неодноразово вилучався з колгоспу, а 1936 року зробив диверсію, внаслідок якої була знищена частина врожаю. Додав, що **М.А. Якимов** виступав проти роботи у колгоспі, трудоднів немає (так і зазначено – 0), був прихильником Л.Д. Троцького, ну і, звісно, виступав проти Позики зміцнення оборони СРСР.

---

[1] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга четверта. Житомир, 2011. С. 429.

[2] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 70.

[3] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 8.

Однак підпис характеристики викликає сумніви. Йдеться про закреслення напису після слова «голова». Спочатку було написано «с/р» (сільради), але потім написано «к-пу» (колгоспу). Це може непрямо вказувати на точку інспірування кримінальних справ – Букивську сільраду. Можливо, готував її секретар сільради М.С. Ященко, але через хвилювання чи недосвідченість допустив механічну помилку. Проте більш вірогідно, що писав сам голова сільради В.А. Бордаченко. Він зробив механічну та заразом фройдівську описку й полінувався переписувати документ.

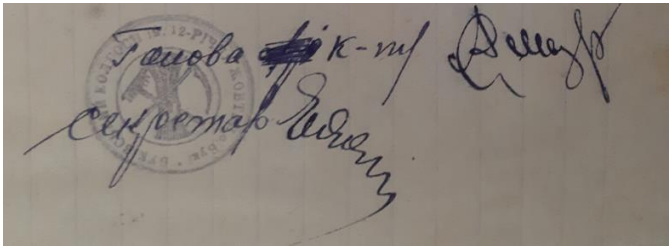

Підпис характеристики М.А. Якимова

Що стосується фігуранта іншої кримінальної справи А.Л. Носаля, то в нього, як ми пам'ятаємо, бракувало характеристики із сільради. Вочевидь, щоби геть відвести від себе підозри, В.А. Бордаченко наполіг, щоби перша негативна характеристика надійшла від голови колгоспу О.О. Мазяра (до слова, родича А.Л. Носаля[1]). Той, своєю чергою, мав підкоритися політичному керівництву села і підкорився (щоправда, така лояльність не вберегла його від арешту та засудження). Саме ця обставина остаточно дискредитує дії слідчих, зокрема інспектора СВІДЕРСЬКОГО. Адже тепер ми отримуємо зразок третьої характеристики з колгоспу, яка посутньо відрізняється від решти.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 69.

Позаяк справа А.Л. Носаля виникає спонтанно, голова колгоспу пише її власноруч! Звідси питання: чому О.О. Мазяр в одному випадку характеристику пише від руки (на А.Л. Носаля), а в іншому – друкує (на **М.А. Мазяра**)? Чому у першому випадку пише російською мовою, а в другому – українською? Чому у першому випадку «счетовод» не підписується, а в другому «рахівник» (мій прадід Павло Коберник) ставить підпис? Відповідь може бути тільки одна: характеристика на **М.А. Мазяра** була грубою *підробкою*.

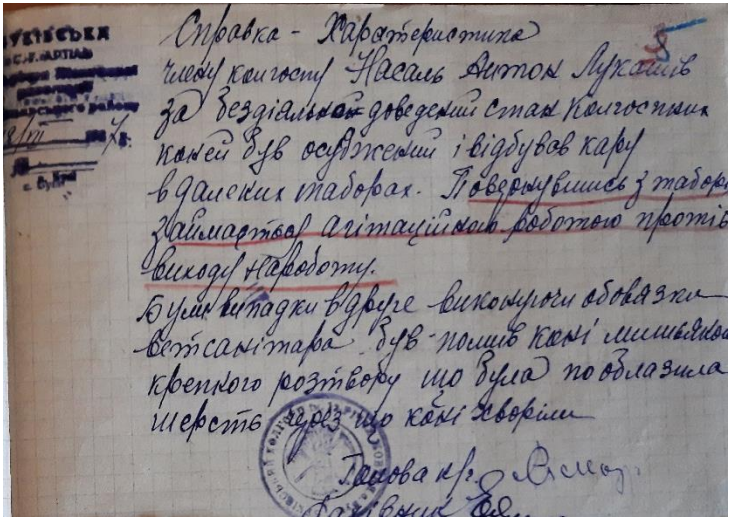

Довідка-характеристика з Букивської сільради на А.Л. Носаля від 18 липня 1937 року

Можливо, мета підробки – написати зразок для характеристик інших арештованих. Але, скидається, причина була у тому, що СВІДЕРСЬКИЙ не знав про необхідність арештувати А.Л. Носаля. На це вказує зміст характеристики: голова колгоспу пише тільки про випадок шкідництва Антона Лукича[1].

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 5.

Повернімося до характеристики **М.А. Мазяра**. Російська мова, стилістика та решта формальних ознак характеристики такі, що дають підстави припускати: *характеристику складали у кабінеті слідчого*. Звертає на себе увагу з'ява «невідомих людей». Даруйте, звідки у селі «невідомі люди»? Вже п'ять років діє паспортна система, яка не дозволяє вільно вештатися селами та відлучатися у місто. Навпаки, голова колгоспу мав встановити імена та прізвища «невідомих». А якби не треба було писати характеристики на вимогу, то правоохоронні органи не дізналися про них? Тобто голова колгоспу розписується у посадовій бездіяльності. Невже не тямив, що здійснює «явку з повинною»? Гадаю, розумів, але іншого виходу не було. Стояла задача підготувати компромат. Натомість компромат виявився геть казенним, надрукованим через копіювальний папір синього кольору.

Справжній подив становить те, що у характеристиці прізвище заарештованого у двох із чотирьох випадків надруковане з помилкою: «Маз*Е*р» (див. сканову довідку). Такої помилки у Буках допустити ніхто не міг, навіть із тавром малограмотного. Прізвище «Мазяр» тут одне з найбільш поширених. Для прикладу: за тією ж статтею 1933 року засуджувався Мазяр Василь Іванович (1892 р.н.), 1937 року стратили **Мазяра Володимира Івановича** (1898 р.н.), 1938 року під слідством перебував Мазяр Йосип Адамович (1893 р.н.)[1]. Під час німецько-радянської війни загинули 11 Мазярів із села Буки[2]. Зрештою, сам голова колгоспу – Мазяр, а не Маз*Е*р! Невже, маючи середню освіту і таку посаду, він не перечитав характеристику і не помітив помилку у прізвищі однопрізвищника чи, можливо, родича? Уявити, що він не знав, як пишеться його прізвище, неможливо.

---

[1] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 книгах. Книга четверта. Житомир, 2011. С. 428–429.*

[2] *Книга Пам'яті України. Житомирська область. Т. 4. Житомирський район. Житомир, 1995.*

Складається враження, що за друкарською машинкою сидів СВІДЕРСЬКИЙ. Втомлений та неуважний. Зауваживши лише на деяких даних голови колгоспу, він передрукував прокурорську Постанову російською мовою. Натомість голова колгоспу не посмів або перечитувати характеристику, або вказати на помилку у прізвищі. Йому, ошелешеному, було не до того.

За СВІДЕРСЬКИМ водилися фальсифікації документів. Прикметно, що його «творіння» буде покладене в основу справи. Результати допитів тільки урізноманітнюватимуть «творчість» інспектора.

Новий злочин **М.А. Мазяра** полягав у відмовлянні селян робити чергову позику державі. Свіженька державна позика була спрямована укріплювати оборону Радянського Союзу, про що вийшла відповідна Постанова ЦВК та СНК СРСР від 1 липня 1937 р. (СЗ СРСР 1937 г. № 40, ст. 165).

Варто роз'яснити суть «злочину» **М.А. Мазяра**. Зрив підписки на позику був передбачуваним явищем без агітаційної активності працівника лісгоспу. Адже «справедлива» держава не вперше у такий спосіб вирішувала проблеми поповнення мілітаристського бюджету. І вкотре мала труднощі.

Практика внутрішніх запозичень розпочалася ще 1922 року. Вже тоді довіра до позик була такою низькою, що облігації стрімко знецінювалися. Держава відреагувала примусовим утриманням вартості облігацій із заробітних плат. Це подавалося в обгортці «примусового накопичення». Сумніви громадян були небезпідставними. Станом на 1 квітня 1957 року держава заборгувала громадянам 260 мільярдів карбованців. Виплати за облігаціями, згідно з рішеннями XXIV з'їзду КПРС, почалися… 1974 року, коли більшість щасливих власників викинули їх, втратили чи загубили[1].

---

[1] Твердокова Е. Финансовая удавка. Добровольные займы в СССР. URL: http://surl.li/ywyg.

Отже, **М.А. Мазяр** зривав – якщо направду зривав! – позику державі, виплати за якою розпочалися через 37 років. Результатами цієї позики могли скористатися вже діти й онуки тих, хто робив її. Проте й без підступної просвітницької роботи **М.А. Мазяра** селяни усвідомлювали, що внутрішні позики – це нахабна брехня й обкрадання. Тільки 1957 року держава припинила їх брати у населення, щоправда, за умови відкладання часу виплат ще на 20 років.

Невиконання плану за позиками стало традиційною проблемою сільрад, тому потрапила до звинувачення. Кожен голова сільради охоче підпише таку характеристику, щоби «пояснити» причини провалу підписки. Виглядало так, ніби вони самі виявили пильність і сигналізували правоохоронним органам.

2 липня 1937 року змучене позиками населення сповістили про чергову позику. Газета «Радянська Волинь» на першій сторінці розмістила гасло: «Вся країна вітає випуск позики зміцнення оборони Радянського Союзу». Позика давалася на 20 років. Для отримання відсотків належало пережити Великий терор, Другу Світову війну та голод 1947 року. Одначе все пропонувалося з традиційним пафосом:

> Ідучи на зустріч численним пропозиціям трудящих...[1]

У цьому ж номері з'являється лицемірна рубрика «Трудящі Житомирщини з піднесенням передплачують позику зміцнення оборони». Суть майбутньої оборони цілком прозоро розкривається у статті «Одягнемо в броню нашу країну». Броні, направду, виготовили багато, але вся вона була спалена та захоплена за два спекотних літні місяці 1941 року.

А ось сонячна стаття «Велика радість»:

---

[1] Про випуск «Позики зміцнення оборони Радянського Союзу». *Радянська Волинь.* 1937. 2 лип. (№ 151 (3712)). С. 1.

Як тільки робітники комбінату «Червоний Профінтерн» дізналися про видання постанови про випуск позики оборони, вони негайно зібралися на мітинг, щоб висловити подяку уряду і всім підписатись на позику[1].

На цій же сторінці газети ошелешеним житомирянам повідомлялося про 252-х підписантів на позику. Власне, майже весь номер про радість від позики та готовність на неї підписатися.

Наступного дня радість не стишилася. Газета помістила гасло-мету: «Жодного трудящого без облігації позики оборони СРСР»[2]. І знову купа статей. У кожному наступному номері інформація про те, скільки житомирян накупляли облігацій. За три дні, 5 липня, у понеділок (!), громадяни встигли «позичити» державі 6 806 000 карбованців.

Старший кадровий робітник Коваль («Червоний Профінтерн») підписується на позику

[1] Велика радість. *Радянська Волинь.* 1937. 2 лип. (№ 151 (3712)). С. 1.
[2] *Радянська Волинь.* 1937. 3 лип. (№ 152 (3713)). С. 1.

Лейтенант-орденоносець тов. Крикун проводить передплату позики зміцнення оборони СРСР. Передплачує курсант Олег Вітвіцький

Люди передплачували на цілий місячний заробіток, сподіваючись, що фашисти у разі нападу отримають нищівну відсіч!

Радісне збудження було таким, що час було хвилюватися, чи всім вистачить тих облігацій. І як у такій атмосфері дефіциту облігацій, який невідворотно насувався, можна було успішно агітувати проти підписки?! Однак **М.А. Мазяру**, **М.А. Якимову** та А.Л. Носалю вдалося зірвали підписку у Буках.

Повернімось до підозр, висунутих **М.А. Мазяру**. СВІДЕРСЬКИЙ собі суперечить. Арештант за пів року має буцімто два трудодні. Тобто не отримає заробітної плати, з якої можуть стягнути кошти на облігації. То чого ж йому 3 липня виступати на зборах проти нової позики? Яке йому діло до підписки? У нього й так немає, що взяти! Він начебто живе з дрібних крадіжок, а не зарплати. Навпаки, **М.А. Мазяру** належало не виявляти антидержавної активності, аби не привертати до себе зайвої уваги.

Слідство не вдовольнили характеристики від голови сільради (13 липня) та голови колгоспу (18 липня). Тому 2 вересня 1937 року слідчим Житомирського Окружного Управління НКВС Г. ГОРГОШКОМ запрошена від Букивської сільради ще одна[1].

ДОВІДКА-ХАРАКТЕРИСТИКА

Цим Буківська сільрада свідчить, що гром.[адянин] села Буки Мазяр Михайло Андрійович по соц.[іальному] статусу походить сином куркуля. Батьки його мали землі 27 га, використовували найману працю. Сам Мазяр Михайло по соц.[іальному] статусу кулак. В 1932 р. був засуджений за розкрадання колгоспного майна та контрреволюційну агітацію проти Рад.[янської] Влади терміном на 8 років Д[митрівських]/таборів. Повернувся з місця ув'язнення в 1936 р. До корисної праці не приступив, зв'язавсь з класово чуждим елементом, почав активно проводити агітацію проти міроприємств Рад. Влади та колпу.

Будучи Старшим конюхом систематично крав колгоспний фураж, через що довів колгоспних коней до загибелі. Наслідком злочинного ставлення з боку Мазяра в той час загинуло в колгоспі коней 20 шт. 1937 р. в час реалізації Займа Оборони Мазяр займався агітацією проти займа оборони країни, наслідком чого компанія по розміщенню займа по сільраді зірвано.

Голова с/р [Бордаченко]

Секретар [Ященко]

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 7.

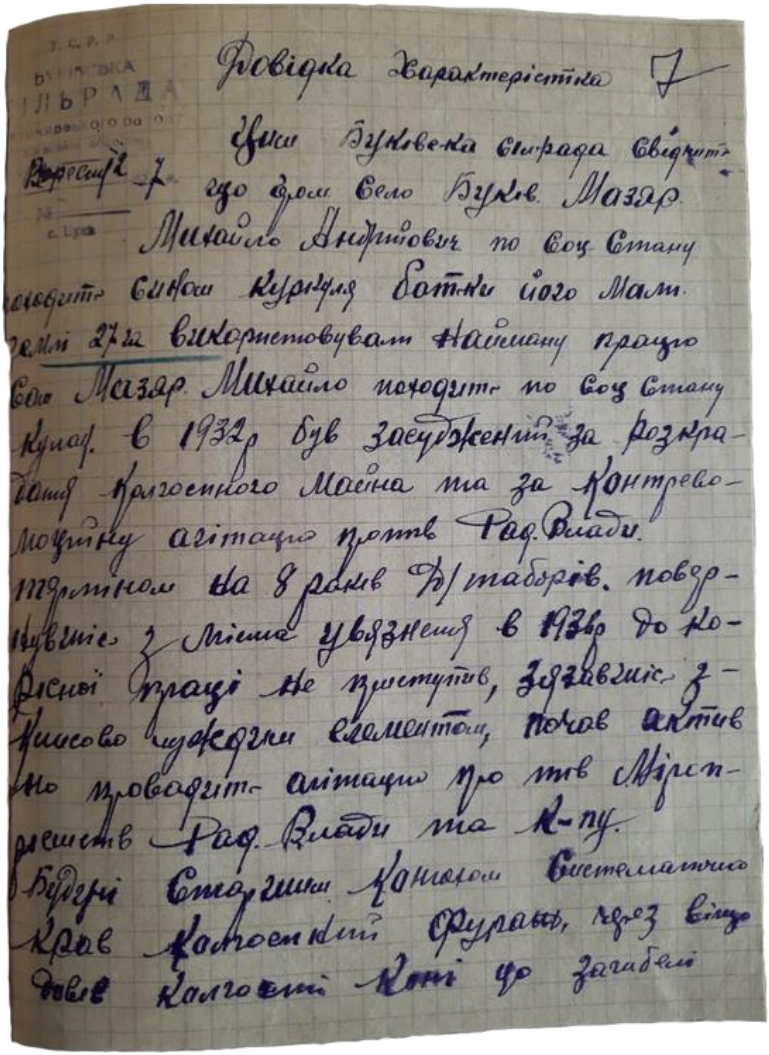

Довідка Характеристика 7

Цим Буківська сільрада свідчить що гром. село Буків. Мазяр Михайло Андрійович по соц. стану походить сином куркуля батьки його мали землі 27 га використовували найману працю. Сам Мазяр Михайло походить по соц. стану кулак. В 1932 р був засуджений за розкрадання колгоспного майна та за контрреволюційну агітацію проти Рад. Влади. Терміном на 8 років д/таборів. повернувшись з міста увязнення в 1936 р до корисної праці не приступив, зазавжди з-писово чужим елементом, почав активно проводить агітацію про тів міроприємств Рад. Влади та К-пу. Будучи старшим конюхом систематично крав колгоспний фурань, через віщо довів колгоспні коні до загибелі

Довідка-характеристика Букивської сільради на М.А. Мазяра від 2 вересня 1937 року

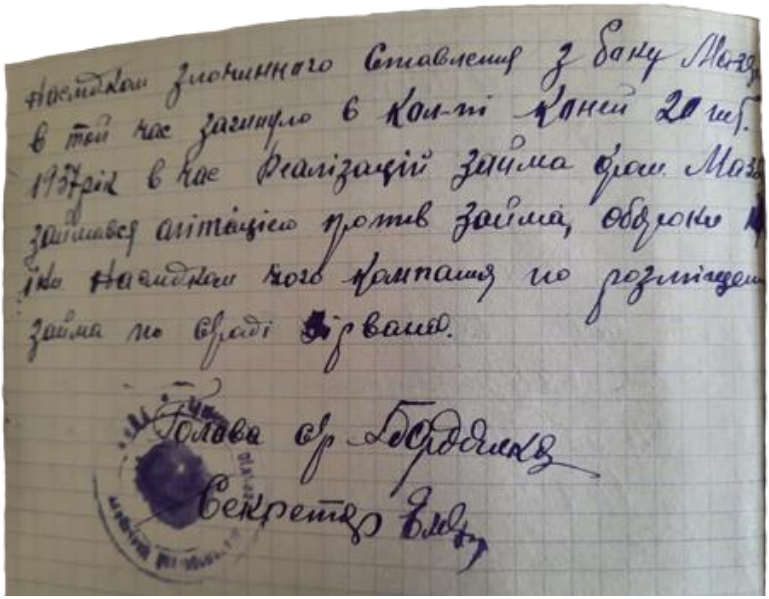

Довідка-характеристика Букивської сільради на М.А. Мазяра від 2 вересня 1937 року

Під довідкою-характеристикою з'являється підпис голови сільради А.В. Бордаченка. Конспіратор, зрештою, виходить на світло, оскільки у цей час розпочинається активна фаза репресій – і без нього не обійтися. За три місяці у Буках будуть виведені «на чисту воду» найбільші «вороги народу».

Коли ж А.В. Бордаченка спробують знайти у квітні 1960 року у зв'язку з архівно-слідчою справою **М.А. Мазяра**, з'ясується, що він вибув із села ще 1939 року «невідомо куди»[1]. Його шукатимуть у зв'язку з іншими архівно-слідчими справами – і всюди однакова відповідь[2].

---

[1] Там само. Арк. 55.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 43.

Безслідно зникнути у той час можна було тільки у двох напрямках: за призовом в армії (і фактично на війні: спочатку у «польському поході», а потім – у «зимовій війні» проти Фінляндії, як мій прадід Коберник Павло) або ж у буцегарні. Однак у списках невинно засуджених його немає. Можливо, його засудили за щось законно. Або ж сам А.В. Бордаченко вирішив не випробовувати долю і втік із села, щоби не повторити долю голови колгоспу О.О. Мазяра, якого у жовтні 1937 року засудили на 10 років позбавлення волі.

Більш імовірною видається версія, що голова сільради А.В. Бордаченко виконав свою місію, як агент внутрішніх органів розшифрувався і його відправили куди інде. Власне, ставало вкрай небезпечно залишатися у селі чужинцю, який брав коли пасивну (**М.А. Мазяр, М.А. Якимов**), а коли й активну (А.Л. Носаль, **М.Ю. Вдовиченко, П.Ю. Вдовиченко**) участь у репресивних діях проти букивчан.

1965 року під завісу активної фази реабілітації та повторних допитів свідків колишній секретар сільради, а тепер її голова С.М. Ященко показав: подейкували, що його колишній начальник А.В. Бордаченко невдовзі після тих подій *помер через хвороби*[1].

Загадкове зникнення голови сільради станеться за два роки, а поки зауважимо, що його довідка-характеристика виявилась більш детальною й точною, ніж прокурорська. **М.А. Мазяр** «став» класово чужим – сином куркуля, який володів 27 гектарами землі. Спливають подробиці першої судимості: старший конюх **М.А. Мазяр**, виявляється, крав колгоспний фураж, внаслідок чого загинуло 20 коней.

Таке шкідництво неабияк підривало обороноздатність держави, яка постійно укріплювалася у ворожому оточенні. Адже за потреби навіть у мірні часи колгоспні коні передавалися у розпорядження Червоної Армії.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 71.

Однак ми пам'ятаємо, що «злочин» **М.А. Мазяра** стався наприкінці 1932 року, коли від голоду гинули не тільки коні, але й люди. За офіційними даними під час Голодомору у Буках померли 23 особи, переважно від «дизентерії» та «болю у животі». З них – 16 дітей[1]. У сусідніх селах рахунок смертям ішов на сотні. Наприклад, у згадуваних Денешах, де містилася пошта та міліційний пункт попереднього затримання, від голоду померло понад 400 осіб.

На жаль, кримінальна справа **М.А. Мазяра** 1932-1933 року не збереглася. Однак в архівах наявні справи, які так чи інакше пояснюють, що тоді сталося. Опорною у цьому випадку може стати справа старшого конюха Мазяра Василя Івановича. Одного Мазяра змінив інший. Той украй охоче йшов на співпрацю з внутрішніми органами. На допиті принагідно згадав про свого попередника-шкідника **М.А. Мазяра**.

Василь Іванович МАЗЯР

[1] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область. Житомир, 2008. С. 371.

> В колгоспе и до моего пребывания тоже велась вредительская работа со стороны как правления колгоспа, а в частности, бывший конюх Мазяр Михаил Андреевич, бывший экспортник пролез в колгосп, благодаря чему пало много лошадей[1].

З'ясовується, що за часів роботи В.І. Мазяра здохли ще 7 коней, позаяк з осені 1932 року коні були надміру худими. Новий старший конюх визнав себе винним і просив вибачення у радянської влади[2].

Свідок В.І. Андрійчук висунув припущення, що коні здохли тому, що В.І. Мазяр постійно пиячив і належним чином не наглядав за тваринами. Свідки І.В. Захарчук та І.Ю. Вдовиченко уточнили, що той був колишнім петлюрівцем і воював неподалік Буків проти більшовиків, брав участь в єврейському погромі та привіз із собою поцуплені речі (шуба ніби досі перебувала у його гардеробі). Мало того, якось зі своїм шурином він убив грабіжника! 1931-1932 року В.І. Мазяр був розкуркулений за те, що не здав хліб, а потім переховувався на Донбасі. До колгоспу потрапив завдяки голові колгоспу М.У. Ящуку, який на той момент (1933 року) сам перебував під слідством[3].

Осудили В.І. Мазяра на три роки позбавлення волі[4], попри наявні свідчення в убивстві, свідоме перешкоджання хлібозаготівлі, бойовим діям проти радянської влади, наявності двоюрідного брата у Сполучених Штатах та участь в єврейському погромі зі збереженими речовими доказами у вигляді шуби. Сторона звинувачення просила п'ять років, але судова трійка вирішила обмежитися трьома. Можливо, подіяло каяття нового старшого конюха.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Василия Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10904. Арк. 5 зв.

[2] Там само. Арк. 6 зв.

[3] Там само. Арк. 7 зв, 8, 9 зв., 10, 11.

[4] Там само. Арк. 17.

Справа зі здохлими кіньми, вочевидь, була спільною для старшого конюха **М.А. Мазяра** та ветеринара А.Л. Носаля. Антона Лукича за різними свідченнями звинуватили в умисній загибелі чи то 8 коней (за його зізнанням на допиті[1]), чи то 23 коней (свідчення В.А. Бордаченка[2]), чи то приблизно 30 коней (за спогадами колишнього голови колгоспу О.О. Мазяра[3]). Один із ключових свідків у його кримінальній справі В.А. Бондаренко наступного дня після арешту (19 липня 1937 року) висловив геть іншу версію. Антону Лукичу, мовляв, колгосп доручив продати худих коней на ярмарку. Він продав 21 коня, але не купив жодного. Це призвело до зриву посівної кампанії[4] (нібито інших причин не було!). Зацікавленість В.А. Бондаренка у таких свідченнях була у тому, що він був злий на Антона Лукича за те, що той противився видачі йому колгоспної допомоги, адже той не бажав працювати[5]. Тож у цьому аспекті колгоспний комірник В.А. Бондаренко став природним союзником голови сільради В.А. Бордаченка. Вони обидва ненавиділи А.Л. Носаля.

Оскільки кримінальні справи ані А.Л. Носаля, ані **М.А. Мазяра** 1932-1933 років в архіві не збереглися, лишається тільки здогадуватися, що сталося з колгоспними кіньми: чи їх продали, чи вони направду здохли від голоду та супутніх хвороб. Очевидним є те, що цими «зниклими» кіньми колгосп був схильний пояснювати зрив збирання врожаю 1932 року (виконання плану хлібозаготівлі було здійснене на 78%[6]). Фактом є те, що коні гинули й надалі.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 9.

[2] Там само. Арк. 3.

[3] Там само. Арк. 69 зв.

[4] Там само. Арк. 16 зв.

[5] Там само. Арк. 64.

[6] Дело по обвинению Ящука Михаила Устимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10237. Арк. 77.

Ненавмисне свідчення – одне з найбільш цінних у будь-якій історичній розвідці. В.І. Мазяр назвав свого попередника *«експортником»*. У багатьох репресованих в анкетах стоїть тавро «хлібороба-експортника».

Якщо коротко, то експортник – це *«селянин, що обкладався спеціальним експортним податком для отримання державою додаткових коштів»*[1]. Але чому – експортник? Невже українські куркулі мали змогу щось експортувати за кордон? Звісно, ні. Це були, так би мовити, труднощі перекладу. Річ у тім, що селяни по-різному називали цей податок та людей, які через нього постраждали. Стрічається навіть такий варіант: «експертний податок»[2].

Направду податок називався *«експериментальним»*. Проте комітети бідноти, які його впроваджували на місцях, не могли подужати такого складного слова й «скоротили» як уміли. Суть цього податку була у тому, що заможних селян обкладали податками стільки разів, скільки хотіли. Податок і без того був значно вищий, ніж для решти селян, але після виплати податку його *знову* накладали на куркуля. Той мав його негайно сплатити[3]. У протилежному випадку його майно конфісковували як штраф за несплату податків. Для радянської влади схема безпрограшна.

Ось такий був експеримент над найбільш хазяйновитими селянами. Бідноті такі експерименти над панами були до вподоби. От тільки вимовити це слово вони не завжди могли. **М.А. Мазяр** опинився поміж осіб, які були залучені у нелюдські комуністичні експерименти. Так він став колгоспним конюхом.

---

[1] Качур В. Історія Дружківки в 30-ті роки XX століття. Дорога ціна прогресу. Київ, 2018. С. 44.

[2] Mace J. E., Heretz L. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine United States. Commission on the Ukraine Famine. Washington : Government Printing Office, 1990.

[3] Кривава сторінка історії Куп'янщини. Хутір Рінківка. *Наш рідний Куп'янськ*. URL: http://nashridkup.com.ua/?p=11849.

Відтворимо логіку дій засудженого, відповідно до напрочуд оригінального бачення сторони звинувачення. **М.А. Мазяр** відмовляється від 27 га землі з метою «пролізти» у колгосп, щоби стати *старшим конюхом* і красти колгоспний фураж. Радянська влада трохи із запізненням, але викрила підступний план колишнього куркуля та знешкодила зловмисника.

Аналогічна довідка існує на **М.А. Якимова**. Вона підписана тими самими А.В. Бордаченком та С.М. Ященком. Довідка інформує компетентні органи про те, що **М.А. Якимов** є сином куркуля, його батько мав 11,8 га землі; користався найманою працею, агітував проти радянської влади та підписки на позику зміцнення оборони СРСР[1].

Щодо А.Л. Носаля пильний А.В. Бордаченко «накатав» аж дві довідки. У другій довідці додатково описав майновий стан арештованого[2]. Можливо, забувся зробити це у попередній характеристиці, хоча й там відмітив 8,5 га землі та *«крепке кулацьке хозяйство»*[3] Антона Лукича.

[1] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 6.

[2] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 4.

[3] Там само. Арк. 3.

СЛІДСТВО

Не варто думати, що репресивна машина була геть свавільною, хапала першого ліпшого і тягла на розстріл. Чекісти тяжіли до легітимності й трималися процедури. Тому **М.А. Мазяра** не карають на підставі сільських чуток, дарма що старанно систематизованих головою сільради. Та й замастити провиною необхідно якомога більше людей (свідків), щоби вони стали співучасниками злочину.

У приміщенні Житомирського Окружного Управління НКВС 18 липня 1937 року була складена анкета підозрюваного[1].

Житомир. Окр. НКВД УССР

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

Фамилия: Мазяр

Имя, отчество: Михаил Андреевич

Дата рождения: год 1896

Место рождения: с. Буки Житомирского района

Профессия и специальность: не имеет

Место службы и должность или род занятий: без определенных занятий

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича / Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 10.

Паспорт: серия «БЖ» А 6I4230

Социальное происхождение: из крестьян-кулаков

Социальное положение:

а) до революции: кулак

б) после революции: кулак

Образование: малограмотный

Партийность: беспартийный

Национальность и гражданство: украинец

Категория воинского учета-запаса и где состоит на учете: в Военн.[ом] уч.[ёте] Сектора Горсовета

Каким репрессия подвергался при Сов[етской]власти: судимость, арест и др. в I933 году за вредительство в колхозе был осужден на 5 лет лишения свободы и 3 года поражения в правах

I49

Состав семьи: жена Елена Ефимовна, 36 лет, колхозница, сыновья: Петр I7 лет, Николай I2 лет, Александр 7 лет

Подпись арестованного

Кем и когда арестован: Окр.[ужным] НКВД I6/VII I937

Где содержится под стражей: в Житомирской тюрьме

I8 июля I937 г.

Подпись сотрудника, заполнившего анкету

Примечание: Анкета заполняется со слов арестованного и проверяется по документам.

Житомир Окр. НКВД УССР

ф. № 20/УСО
Лист № _____
к делу № _____
10

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

1. Фамилия Мазяр
2. Имя и отчество Михаил Андреевич
3. Дата рождения: число ____ месяц ____ год 1896
4. Место рождения с. Буки Житомирского района
5. Местожительство (адрес) с. Буки Житомирского р-на
6. Профессия и специальность не имеет
7. Место службы и должность или род занятий без определенных занятий
(укажите без сокращений, название предприятия или учреждения и характер производства)
8. Паспорт серия „БЛС" № 614230
(когда и каким органом выдан, номер и категория, где прописан)
9. Социальное происхождение из крестьян-кулаков
(род занятий родителей и их имущественное положение)
10. Социальное положение
(род занятий и имущественное положение арестованного)
а) до революции кулак
б) после революции кулак
11. Образование (общее и специальное) малограмотный

150

Анкета арештованого М.А. Мазяра,
складена 18 липня 1937 року

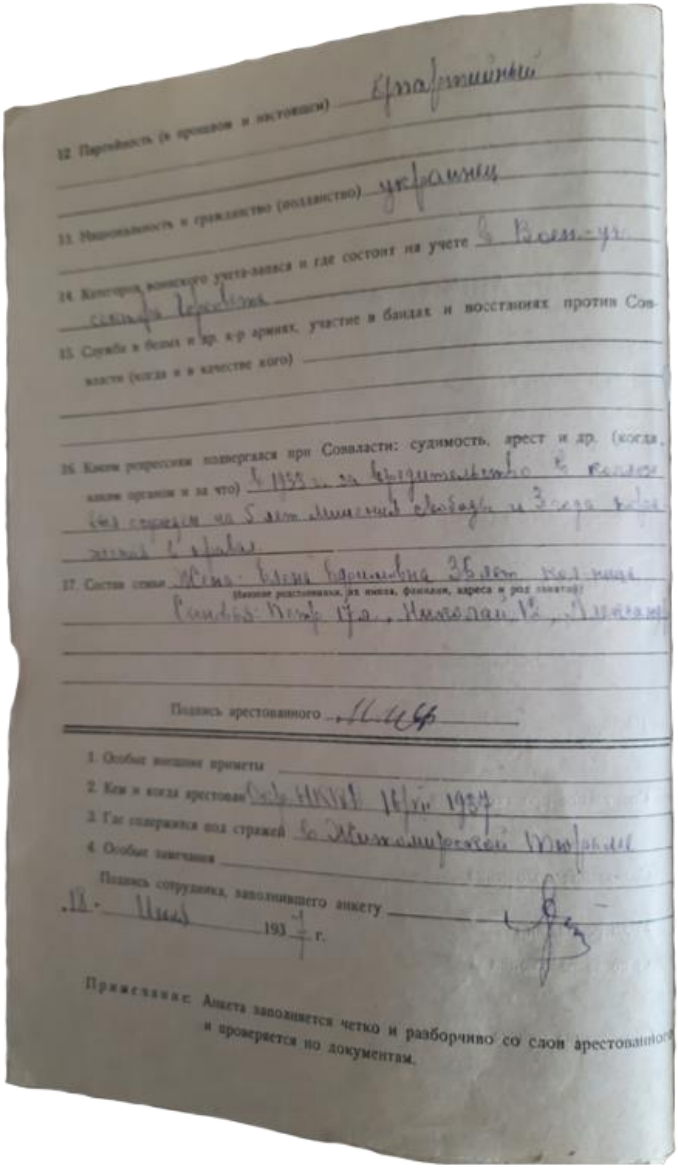

12. Партийность (в прошлом и настоящем) Беспартийный

13. Национальность и гражданство (подданство) украинец

14. Категория воинского учета-запаса и где состоит на учете в Воен.-уч. сектора Горсовета

15. Служба в белых и др. к-р армиях, участие в бандах и восстаниях против Совласти (когда и в качестве кого)

16. Каким репрессиям подвергался при Совласти: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что) в 1933 г. за вредительство в колхозе (ж) сожжен на 5 лет лишения свободы и 3 года [illegible] в [illegible]

17. Состав семьи Жена - Елена Баримовна 35 лет кол-ница
(Имение родственника, их имена, фамилии, адреса и род занятий)
Сыновья - Петр 17 л., Николай 12, [illegible]

Подпись арестованного [illegible]

1. Особые внешние приметы
2. Кем и когда арестован Окр. НКВД 18/VII 1937
3. Где содержится под стражей в Житомирской Тюрьме
4. Особые замечания

Подпись сотрудника, заполнившего анкету

18 - [illegible] 193 7 г.

Примечание: Анкета заполняется четко и разборчиво со слов арестованного и проверяется по документам.

I5I

Анкета арештованого М.А. Мазяра, складена 18 липня 1937 року

Тут бачимо помилки щодо місця роботи і дати арешту. Ця помилка згодом буде перенесена у довідник[1] і Національний банк репресованих[2]. Судячи з підпису, анкету заповнював співробітник Управління НКВС СОСНОВ МЄНАША МОШКОВИЧ. Таку неуважність М.М. СОСНОВУ пробачимо. Адже могла датися взнаки втома, до якої ми невдовзі повернемось.

Михайло Андрійович МАЗЯР (перша судимість, 1932 рік)

Оскільки це була неділя, слідчих дій не проводили. За два дні ДРАЧУК допитав арештованого[3] чи то в Управлінні НКВС (тоді **М.А. Мазяр** мав провести дві ночі у тюрподі), чи у Житомирській тюрмі. Суть допиту – пояснення та захисна промова арештованого. Оперуповноважений нічого уточнювати не став.

---

[1] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга четверта. Житомир, 2011. С. 429.

[2] Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Національний банк репресованих. Запис № 292416. URL: http://surl.li/ywzc.

[3] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 13.

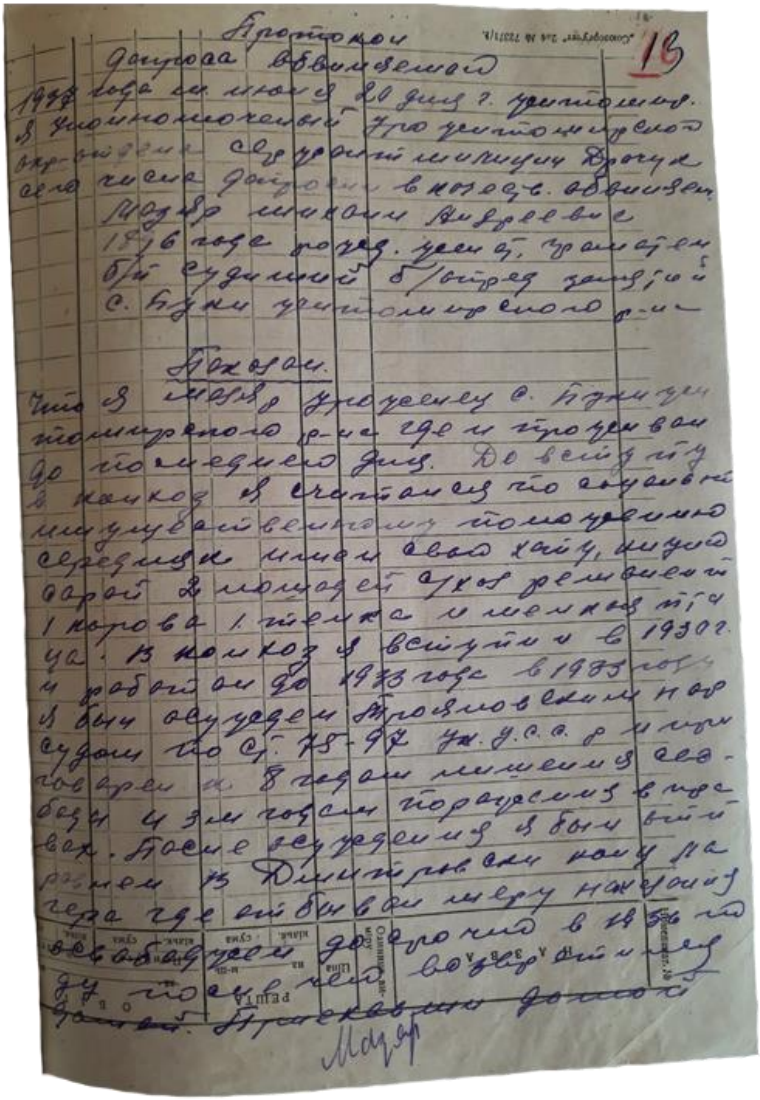

Протокол допиту М.А. Мазяра від 20 липня 1937 року, оформлений Драчуком

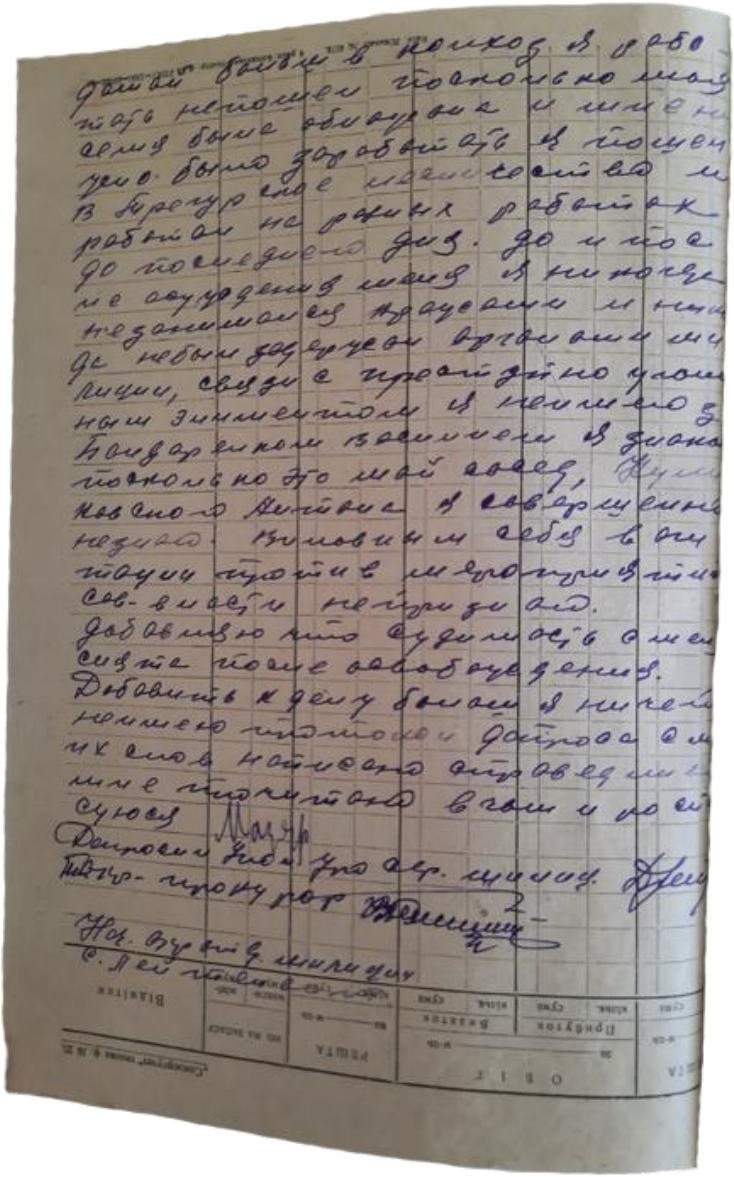

Протокол допиту М.А. Мазяра
від 20 липня 1937 року, оформлений Драчуком

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОБВИНЯЕМОГО

1937 г. м.[есяца] июля 20 дня г. Житомир

Я, уполномоченный УГРО Житомирского Окр.[ужного] отдел.[ения] лейтенант милиции Драчук сего числа допросил в качестве обвиняемого Мазяра Михаила Андреевича, 1896 года рождения, украинец, судимый, без определенных занятий, с. Буки Житомирского района.

ПОКАЗАЛ

что я, Мазяр, уроженец с. Буки Житомирского района, где и проживал до последнего дня. До вступления в колхоз я считался по социально-имущественному происхождению середняк. Имею свою хату, клуню, сарай, 2 лошадей, с[ельско]/хоз[яйственный] реманент, 1 корова, 1 теленка, мелкую птица. В колхоз я вступил в 1930 г. и работал до 1933 г. В 1933 году я был осужден Трояновским Нар.[одным] Судом по ст. 75-97 УК УССР и приговорен к восьми годам лишения свободы и трем годам поражения в правах. После осуждения я был отчислен из Дмитровского конц.[ентрационного] лагеря, где отбывал меру наказания, освобожден досрочно в 1936 году, после чего возвратился домой. Приехавши домой, больше в колхоз я работать не пошел. Поскольку моя семья была обширна и мне негде было заработать, я пошел в Троегурское лесничество и работал на разные работах до последнего дня. До и после осуждения меня я никогда не занимался кражами и никогда не был задержан органами милиции, связи с преступно-уголовным элементом я не имею. С Бондаренко Василием я знаком, поскольку это мой сосед. Куликовского Антона я совершенно не

знаю. Виновным себя в агитации против мероприятий Сов.[етской] власти не признаю. Добавляю, что судимость с меня снята после освобождения. Добавить к делу больше я ничего не имею.

Протокол допроса с моих слов мне зачитан, в чем и расписываюсь.

Допросил упол. Угро лейт. милиции

Окр. прокурор

Нач. окружной милиции старший лейтенант

Тема колишньої судимості так нахабно спекулювалася слідством, що **М.А. Мазяр** намагався розставити крапки над «і». Він отримав 8 років виправного трудового табору, з яких повинен відбути у засланні 5 років і 3 роки мав бути понижений у правах. Термін позбавлення волі відбував із 28 квітня 1933 року до 22 липня 1936 року. Але *«поражения прав, высылки и судимости сняты»*[1]. Які ще питання? Може, відправлять «досиджувати»?

У цьому допиті є один важливий нюанс. **М.А. Мазяр** виправдовується щодо зв'язку із Бондаренком Василем. Вочевидь, йдеться про раніше судимого В.А. Бондаренка. Той фігуруватиме у слідстві як «кримінальний елемент». Разом із тим, той постає як один із найбільш балакучих свідків. Він свідчитиме у чотирьох із п'яти розстрільних справ! Також даватиме свідчення у справі А.Л. Носаля. Більше нього свідчень 1937 року не давав ніхто.

---

[1] Там само. Арк. 28.

Ця обставина дає підстави припускати, що В.А. Бондаренко перебував у «тісних» стосунках із внутрішніми органами. Чи був він таємним інформатором і провокатором, наразі сказати важко. Помітна лише його надзвичайна активність як запопадливого свідка. Проте не менш важливим є той факт, чому **М.А. Мазяр** виправдовується за стосунки із сусідом-кримінальником В.А. Бондаренком. Тому що про це у перший же день сказав на допиті секретар сільради С.М. Ященко. Чому він про нього згадав? Тому що у довідці сільради вказувалося на зв'язок підозрюваного з кримінальними елементами. С.М. Ященко уточнив прізвища. Але тут цікаво інше. Нижче ми прочитаємо протокол допиту секретаря сільради. Він назве тільки прізвище Бондаренка, а Куліковського назве ще й на ім'я – Антон. **М.А. Мазяр** одразу зметикував, що йдеться про Василя Бондаренка, але про Антона Куліковського нічого не чув. Слідчий не стане шукати останнього, але вийде так, що до слідства буде залучений той самий балакучий В.А. Бондаренко.

У мене виникають підозри, що така комбінація була спеціально сконструйована головою сільради В.А. Бордаченком. Смисл у тому, щоби, по-перше, посилити доказову базу майже проти всіх «ворогів народу» (зв'язок куркулів із криміналом). По-друге, у такий спосіб В.А. Бордаченко отримував бодай якісь відомості про хід слідства: хто допитується, про що питають. В.А. Бондаренко – це вуха В.А. Бордаченка. Чому склався такий тандем, сказати важко. Можливо, мав місце компромат або голова сільради погрожував В.А. Бондаренку арештом.

У справі **М.А. Якимова** протокол такого допиту уповноваженим карного розшуку ДРАЧУКОМ чи інспектором РСМ СВІДЕРСЬКИМ взагалі відсутній. Тож той нічого пояснити та виправдатися не міг. Він стандартно допитуватиметься лише одного разу вже перед складанням обвинувального висновку. Допит свідків у його справі теж відбувався з деякими відмінностями. Але про це згодом.

Необхідно зробити невеличкий відступ. **М.А. Мазяр** перебував у Південному районі Дмитрівського виправного трудового табору, який будував канал Москва-Волга імені Й.В. Сталіна. Звідси, певно, плутані розмови у родині про Москву. Разом із двомастами тисячами засуджених **М.А. Мазяр** працював на забезпечення Москви питною водою та підняттям рівня води у річках Москва та Волга для судноплавства.

Невже три з половиною роки тяжкої праці замало для спокутування «провини» за 20 здохлих під час голоду коней? Зауважу, що у той час у Дмитрівському таборі засуджені регулярно помирали від виснаження та хвороб[1]:

1933 рік – 8 873 особи (16,1% від загальної кількості засуджених);

1934 рік – 6 041 особа (3,9%);

1935 рік – 4 349 осіб (2,3%);

1936 рік – 2 472 особи (1,4%).

Дмитрівський виправний трудовий табір не був курортом. Загальна кількість померлих становила щонайменше 22 842 особи. Значна кількість трупів витягувалася вночі з багнюки, в якій засуджені працювали з 7 години ранку до 17 години вечора. Біля кожного гідровузла каналу копали спеціальні рови, куди скидали тіла померлих[2].

---

[1] Петров Н. История ГУЛАГа-2. URL: http://surl.li/ywze.

[2] Барковский В. С. Тайны Москва-Волгостроя. Сборник рассказов по истории строительства канала им. Москвы. Москва, 2007. С. 22–23.

Робота засуджених Дмитрівського концтабору

Репресії кінця 1920-х і 1930-х років, з-поміж іншого, були спрямовані забезпечити дешевою робочою силою будівництва такого штибу. «Дмитровлаг» функціонував із 14 вересня 1932 року до 31 січня 1938 року. Це збігається з піковими «посадками». І цим можна пояснити причини дострокового погашення судимостей засуджених: будівництва щедро забезпечують свіжою робочою силою. Тобто ніякого гуманізму з боку радянської влади не було, а була виробнича доцільність. Який сенс годувати знеможеного працівника, до якого за кілька років начіплялося повно болячок, коли можна на його місце поставити нового, повного сил сільського хлопця? За такого режиму праці він все одно невдовзі помре, ще лікуй, ховай труп, вигадуй причину смерті. За таке премію не дадуть.

Припускаю, що мій прадід приїхав додому у кривавій сорочці. Бо іншої за таких умов праці бути не могло. На його місце поставили «свіжого раба». Але колишній засуджений не розуміє: відтепер він постійно перебуватиме на гачку і *першим* піде на радянську «гільйотину».

Масові засудження 1932-1933 років стали об'єктивною передумовою для подальшої найвищої міри покарання колишніх засуджених у 1937-1938 роках. Засуджені направду часто-густо не відбували повний строк ув'язнення, з них знімали судимість і пониження у правах, вони поверталися до домівок[1]. У зв'язку з цим прикметним є в'їдливе зауваження В.А. Бордаченка на допиті у справі А.Л. Носаля. Голову сільради обурило, що Антон Лукич, користаючись родинними зв'язками (натяк на двоюрідного брата голову колгоспу О.О. Мазяра), «проліз» у колгосп, хоча після засудження повинен бути пониженим у правах[2]. Але у тому й справа, що пониження у правах із засуджених *знімалося*. Це означало, що їм поверталося право «пролізати» у колгосп і голосувати на виборах. Голова сільради мав про це знати як ніхто інший. Реєструючи колишніх засуджених у сільраді, він отримував на руки їхні довідки про зняття судимості та пониження у правах. Іншими словами, В.А. Бордаченко лицемірив, вдаючи безпорадного, але пильного працівника. Він елементарно шукав зачіпки. Щось мені підказує, що не без його участі був засуджений голова колгоспу О.О. Мазяр.

Великий терор відбувався саме у розпал виборів до Верховної Ради (12 грудня 1937 року). Відтак більшість засуджених 1932-1933 років не встигли скористатися виборчим правом, адже знову загриміли до концтаборів чи були розстріляними.

За рік, за рішенням Політбюро, колишніх в'язнів знову арештовували як найбільш неблагонадійних, але тепер уже розстрілювали як *соціально небезпечних*. Саме тому прокурор ОРЛОВ 16 липня 1937 року, ще не дочекавшись єжовського наказу, ініціює арешт **М.А. Мазяра**. У нього в окрузі таких – тисячі.

---

[1] *Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив (Т. 1) / о. Ю. Мисик (Упор.) Київ, 2005.*

[2] *Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 15.*

Але не факт, що **М.А. Мазяр**, відбувши повний термін ув'язнення до 1937 року, «пересидів» би Великий терор у концтаборі та залишився живим. Упродовж серпня 1937 року на Бутівському полігоні розстрілювали в'язнів Дмитрівського табору разом із його керівництвом. Назагал ліквідували 1 992 особи[1].

Доля **М.А. Якимова** майже ідентична. Той перебував на висилці у Біломоро-Балтійському виправному трудовому таборі у період із 13 грудня 1932 року по 13 грудня 1936 року[2]. Рівно чотири з п'яти років, які присудили. **М.А. Мазяр** провів у засланні трохи менше – три роки і три місяці.

Щоб остаточно розв'язатися з питанням першої судимості **М.А. Мазяра**, **М.А. Якимова**, А.Л. Носаля та решти страчених букивчан і сповна відчути атмосферу соціально-економічної напруги 1932-1933 років, пропоную звернутися до підшивки газети «Ленінський шлях». Це видання Троянівського районного партійного комітету. Міжколгоспна газета лишень на дві сторінки мала чітко виражене терористичне спрямування. Газета виходила з серпня по грудень – у гарячий час збиральної та посівної для озимих кампанії. Цікаво, що підшивка за 1932 рік у Державному архіві Житомирської області чомусь не збереглася. Натомість вона красномовно давала відповідь на питання щодо розгортання Голодомору у конкретних селах. Цікаво, що у попередні та наступні роки ця газета вже не виходила.

Дозвольте процитувати ключові гасла окремих серпневих номерів 1933 року. Гасла друкувалися великими літерами, щоби на цьому прикладі вчити неграмотних читати:

---

[1] Сачков В. Н. Кого расстреляли на Бутовском полигоне. URL: http://surl.li/ywzm.

[2] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 22.

Дочасно виверщити плани хлібоздачі[1];

Форсувати темпи уборки, молотьби, хлібоздачі[2];

Про високу якість збирання і дочасну хлібоздачу[3];

Темпи хлібоздавання вкрай незадовільні[4];

Подесятирити темпи косовиці, обмолоту, хлібоздачі[5];

Борг з хлібоздачі сплатити країні негайно[6];

Повернути державі негайно 39,5 відс. боргу з хлібоздачі[7].

Селянин ставиться до відома, що постійно винен державі. Радянський селянин у колгоспі чи за його межами – вічний боржник. Напевне, прислів'я «Заборгував як земля колгоспу» з'явилося саме у цей період. У такій системі навіть хазяйновиті одноосібники швидко втрачали інтерес до результатів своєї праці. Вони засівали свої землі значно кволіше за колгоспи, позаяк не вбачали у тому сенсу: все одно активісти знайдуть й експропріюють (заберуть).

Існує хибне уявлення про те, що восени 1933 року держава, удосталь напившись селянської крові, послабила податкову хватку. Насправді жах із посівними та збиральними кампаніями тривав надалі. Варто тільки дивуватися, звідки у селян бралися сили впрягатися у чергову «хлібну естафету імені тов. Сталіна»[8].

---

[1] *Ленінський шлях*. 1933. 4 серп. (№ 43 (114)). С. 1.

[2] *Ленінський шлях*. 1933. 7 серп. (№ 44 (115)). С. 1.

[3] *Ленінський шлях*. 1933. 9 серп. (№ 45 (116)). С. 1.

[4] *Ленінський шлях*. 1933. 12 серп. (№ 46 (117)). С. 1.

[5] *Ленінський шлях*. 1933. 14 серп. (№ 47 (118)). С. 1.

[6] *Ленінський шлях*. 1933. 19 серп. (№ 49 (120)). С. 1.

[7] *Ленінський шлях*. 1933. 25 серп. (№ 51 (122)). С. 1.

[8] Сотнями тон добірного хліба розгорнути хлібну естафету імені тов. Сталіна. *Ленінський шлях*. 1933. 4 серп. (№ 43 (114)). С. 1.

> Нещадно трощити опортуністичну самозаспокоєність. Прискорити молотьбу, безперервним конвеєром з-під молотарки на засиппункт здавати добірний хліб державі. Сталінською хлібною естафетою негайно виконати річний план хлібоздачі[1].

«Нещадно», «прискорити», «негайно»... Ці перегони пропонуються селянам після та під час страшного голоду. Причому у цей час значна кількість чоловіків уже «спокутує провину» на масштабних будівництвах держави. То хто ж виконуватиме плани хлібозаготівлі під час сталінської хлібної естафети?

У сусідньому селі Денеші (відстань від Буків – 5 км) 1932-1933 року померло 448 осіб[2]. У Денешах офіційно фіксувалися факти трупоїдства[3]. Ще триває страшний 1933 рік, а у міжколгоспній пресі, яка повинна бути у курсі таких справ, лунає цинічна аналітика від пафосного аноніма з працелюбним прізвиськом «Бджілка»:

> Прорив у виконанні політично-господарських завдань по Денешах не є наслідком якихось особливих причин. Це наслідок того, що партосередок не спромігся перебудувати свою роботу, мобілізувати маси колгоспників і трудящих одноосібників на успішне здійснення завдань порядку денного[4].

---

[1] *Ленінський шлях*. 1933. 12 серп. (№ 46 (117)). С. 1.

[2] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область. Житомир, 2008. С. 370–371, 382–385.

[3] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 20.

[4] Бджілка. Денеші можуть і мусять вийти з прориву. *Ленінський шлях*. 1933. 9 верес. (№ 57 (128)). С. 1.

448 трупів, слід думати, це не особливі причини «прориву» (провалу). 448 трупів – це не причини того, що зривається осіння сівба, не виконуються податки по м'ясу та молоку. І голови сільради та колгоспу, як повідомляється нижче у статті, пиячать. Чого раптом? Ну то помістимо село на «чорну дошку»! Може, краще працювати почнуть!? І, направду, село Денеші невдовзі потрапить на «червону дошку», виконавши план сівби. За якою технологією це диво було зроблено, у газеті не повідомляється.

Село Буки у цей час теж вписане на «чорну дошку»[1]. Міжколгоспна газета про це регулярно нагадує керівництву та селянам, публікуючи відповідні рейтинги з відсотками засіяних гектарів по колгоспах й одноосібникам. Ці показники без перебільшення можна сприймати як саботаж.

Букивські одноосібники, як і повсюдно, виявились напрочуд лінивими. У куркулів чомусь свого часу таких проблем не виникало. А тепер, на початку вересня 1933 року, було засіяно менш як 2% одноосібного сектору села Буки. Одноосібникам так і не вдасться наздогнати кволий колгосп, який, своєю чергою, теж пасе задніх і який вимушені без кінця підганяти. Для партійного осередку села це була настільки кричуща картина, що вони через газету звертаються до правоохоронних органів із наклепом:

> За не засів по одноосібному сектору с. Буки жодного гектара озимини, запропонувати фракції РВК та слідчому т. Кошкові на протязі 24 годин притягнути до судової відповідальності президію сільради[2].

---

[1] *Ленінський шлях*. 1933. 9 верес. (№ 57 (128)). С. 1.

[2] Про стан осінньої засів компанії в селах В.-Піч, Денеші, Глібочок, Троянів. Постанова бюра РПК з 3 вересня. *Ленінський шлях*. 1933. 7 верес. (№ 56 (127)). С. 1.

Зауважте, **М.А. Мазяр, М.А. Якимов** та А.Л. Носаль і решта контрреволюційних елементів села уже пів року риють канали і не займаються шкідництвом і розкраданням соціалістичного майна. Чомусь не допомогло. А як накажете засівати одноосібникам, які залишились на свободі, коли й у колгоспі здихають голодні коні? Але нічого: секретарю тов. Невмержицькому – догана, а тов. Дем'яненку – конфіскована у старшого конюха **М.А. Мазяра** хата. А ви, колишні куркулі, рийте далі на півночі канали десять годин на добу.

Чому ж у Буках була порівняно невисока смертність від голоду? Певною мірою слід завдячувати тодішньому голові колгоспу Ящуку Михайлу Устимовичу. Він потрапить під кримінальне переслідування після колгоспного конюха **М.А. Мазяра** – напередодні Старого Нового 1933 року. За збігом паралельно – за іронією долі та збоченим чекістським гумором на Різдво – була відкрита справа проти тригірських церковних діячів.

Голову колгоспу звинувачували у шкідництві (мовляв, згноїв тисячу пудів картоплі), у саботажі осінньої посівної кампанії 1932-1933 року, а головне – у тому, що прийняв до колгоспу колишніх куркулів. Мало того, на думку слідства, він збирав податки переважно серед бідняків і середняків, тоді як куркулів лишав недостатньою мірою оподаткованими[1].

На скільки я можу зрозуміти, букивські куркулі 1931 року записувалися до колгоспу, щоби уникнути повного розкуркулення. Адже після розкуркулення вони втрачали засоби для існування. Колгосп залишався чи не єдиним способом фізично вижити. М.У. Ящук зараховував їх до колгоспу під тиском родинних зв'язків і приятельських стосунків.

---

[1] *Дело по обвинению Ящука Михаила Устимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10237. Арк. 75.*

«Лояльністю» до куркулів голова колгоспу неабияк шкодив більшовицькій політиці на селі. Адже репресії об'єктивувалися не тільки через пряме кримінальне засудження заможних селян, розкуркулення чи їхню депортацію. Глибинна ідея полягала у тому, щоби зробити куркулів, які залишалися в селі, так званими позбавленцями[1]. Маргіналізація куркулів здійснювала значний виховний вплив на решту селян. Кожен міг впевнитися у силі радянської влади, яка могла заморити куркуля голодом.

До Жовтневого перевороту **М.А. Мазяр** володів величезними за мірками села земельними ділянками, а тепер став дарма що старшим, але колгоспним *конюхом*. Та й то за сприяння голови колгоспу. А так неодмінно сконав би від голоду. Але й на цій посаді **М.А. Мазяр** не затримався: за кілька років його відправили до концтабору. Іншими словами, він безупинно котився вниз, аж поки влітку 1937 року не зник із села у чекістському тюрподі. Слідом за ним пішла решта букивчан, які з різних причин не прийняли радянської влади.

Голова колгоспу М.У. Ящук пом'якшив це падіння, призупинив його на кілька років, причому саме у той момент, коли Голодомор повинен був виконати те, що чекістам довелося робити за п'ять років у межах спецоперації. Забігаючи наперед зазначу, що кримінальна справа проти Михайла Устимовича була припинена саме тоді, коли маргіналізовані елементи села вже були у концтаборах. Комуністи руйнували систему виживання куркулів. Тож закономірними стануть подальші обурення голови сільради щодо А.Л. Носаля, який після засудження повернувся до колгоспу.

---

[1] Стародубець Г. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920 -х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія: Історія. 2019. № 27; Стародубець Г., Стародубець В. Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* 2018. № 3.

Та як би там не було, куркулі могли почуватися у певній безпеці, допоки головою колгоспу був Михайло Устимович. Припускаю, що без «вдячності» голові колгоспу теж не обходилося (хоча така інформація у кримінальній справі не фігурує). Ця обставина допомогла букивчанам встигнути сховати хліб 1932 року. Голова колгоспу прикривав цей процес тим, що *«розгорнув думку про нереалістичність планів хлібозаготівлі»* (як було сформульовано слідчим), що об'єктивно відбивало ситуацію. Тож у результаті колгоспний план виконано тільки на 78%[1].

Спочатку М.У. Ящуку хотіли вліпити п'ять років позбавлення волі, але наприкінці травня 1933 року несподівано припинили кримінальне переслідування. За якої умови це було зроблено, наразі сказати складно. Можливо, йшлося про зобов'язання регулярно «інформувати» компетентні органи. Однак у справах страчених букивчан його прізвище в якості свідка фігуруватиме лише одного разу (справа **М.Ю. Вдовиченка**[2]). Посаду голови колгоспу Михайло Устимович, зрозуміло, втратив, як і свою приналежність до партії більшовиків.

Кримінальні справи букивчан дозволяють скласти уявлення про події тих часів. Частково спробую їх реконструювати.

Молодим букивчанам 1920-1930-х років дуже не пощастило. Після Жовтневого перевороту, вчиненого більшовиками у Петрограді, вони були поставлені перед жорстким і ризикованим вибором. Їхня біда полягала у тому, що вони наважилися зробити вибір на користь однієї зі сторін політичного конфлікту (самостійницької). І – помилилися.

---

[1] Дело по обвинению Ящука Михаила Устимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10237. Арк. 75, 77.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 16–17.

Спогади про ті події люди зберегли через двадцять років. У вересні 1941 року одна така стаття побачить світ у житомирській газеті «Українське слово». Вразливим людям читати її не рекомендується. Втім, я процитую її дослівно, щоби читач міг упевнитися в жорстокості окупантів і безкомпромісності захисників.

Ми не забули і не забудемо, і дітям перекажемо, хай внукам передадуть. Коли в 1919 році український нарід повстав під проводом Симона Петлюри проти червоних. Москва зорієнтувалася в небезпеці. Стукав телеграф, летіли накази Фрунзе Ворошилову не зупинятися перед ніякими жертвами, а взяти Україну. Немов сарана посунуло большевицьке військо по степах України, топтало її, потом і кров'ю народною зрошену. Ішли вони зрадою, брехнею, нищили села, знущались над українським народом.

Рявкали гармати недалеко Житомира, гуділи тривожно дзвони Собору. Сонце золотило своїм промінням тисячний натовп, що стояв біля паперті. Сам отаман Возний стояв на східцях, вітер розвівав йому чуба.

– Брати і сестри! – звернувся він до громади. – Що нам робити? Чи в московсько-жидівському ярмі ходитимемо, чи підемо боронити неньку Україну?

– Боронити! – гукнув натовп.

Чоловіки збиралися в похід. Надвечір місто наповнилось людьми. Народ одержував зброю та вирушав на фронт.

Сім днів ішли бої під Вацьковом та Стешками. Земля змішалась з кров'ю, стогнали поранені та пошарпані шрапнелями. Большевицькі

дивізії стягували кільце. Вичерпалися харчі в загонах Возного. Жінки та діти збирали харч у ближчих селах та підвозили його до лінії бою. Ворог був сильніший, а відступати було нікуди, лише деякі частини прорвалися на Кам'янку та Вільськ.

У Вербну неділю большевики увірвалися в Житомир, і почалася кривава розправа над українцями. У ніч під Великдень, коли в церквах співали «Христос Воскрес», чека мордувала людей. Підвали були завалені трупами дітей, батьків. Повішено чимало було людей на телеграфних стовпах, в садках. Людям відрубували руки, ноги, вирізували на грудях хрести, знімали шкіру з голови з волоссям, посипали рани сіллю. Та ні стогону, ні одного слова благання не чули вони з уст катованих. Плакали лише сироти і вдови. І тільки коли частини Української Галицької Армії прийшли на допомогу та вигнали з Житомира жидо-большевиків, знову ожив український нарід.

Між трупами знайшли хороброго отамана Возного, очі йому виколено, руки відрубані, на спині знято стрічками шкіру, а на грудях вирізаний був Володимирський Тризуб.

Ховали закатованих героїв біля Собору. Степовий вітер ніс в Москву прокляття. Нехай кров українська впаде вам на голову, на ваших внуків та правнуків.

20 років минуло. Залізо стерлось, дерево зогнило, але бажання помсти живе в наших серцях[1].

---

[1] Борисовський. Ми не забули (спогади). *Українське слово.* 1941. 14 верес. (Ч. 13). С. 3.

З п'ятірки страчених букивчан **М.А. Мазяр** *єдиний*, хто чітко означеного вибору не зробив. Принаймні з матеріалів буківських кримінальних справ цього не видно. Вочевидь, він вирішив пересидіти лихі часи, пристосовуючись до мінливої політичної ситуації. Що казати, коли влада у Житомирі у ті буремні часи 14 разів переходила з рук у руки[1]. Можна тільки уявити, що відбувалося у селах.

Голова сільради В.А. Бордаченко у характеристиці на **М.Ю. Вдовиченка,** наприклад, зазначає, що був випадок, коли той заїхав конем до Буків і *«шашкою тероризірував мирне населення»*. Мало того, 1929 року на весіллі він «організувався» з **Мазяром Володимиром**, Тимченком Володимиром, **Якимовим Михайлом**, Носалем Антоном і наступного року здійснили «хрестовий похід» на повалення щойно заснованого у селі колгоспу. Ці шибайголови втягнули до акції сусідні села Високу Піч, Чорнодуб і Глибочок. Як результат, колгоспи у цих селах були фактично розпущені. Лишень 10-15% господарств залишилися у колгоспах[2].

Інший голова Букивської сільради ще 1933 року персонально звинувачував **П.Ю. Вдовиченка** у «хрестовому» поході[3]. 1937 року В.А. Бордаченко згадав «хрестовий похід» **В.І. Мазяру**[4], а у своїх свідченнях **М.А. Якимову** про те нагадали С.О. Гамоцький, С.М. Ященко та В.А. Бондаренко[5].

---

[1] Мокрицький Г. П. Будинок на Старому бульварі, 7: Сто років шляху: від окружного суду до Державної агроекологічної Академії України : (Архітектурно-краєзнавчний фотонарис). Житомир, 1997. С. 17.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 8.

[3] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10899. Арк. 2.

[4] Дело по обвинению Мазяра Владимира Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 6653. Арк. 5.

[5] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 14, 18, 19.

Про участь **М.А. Мазяра** у «хрестовому поході» не сказано ні у характеристиках сільради та колгоспу, ні у жодному з восьми свідчень. Хоча від розкуркулення він втратив чи не найбільше за решту букивчан.

Коли ж відмотати події ще на десять років, то з'ясовується, що майже всі означені особи перебували у ворожих арміях, а відтак були носіями ворожої ідеології. **Вдовиченко Микола Юхимович** взагалі був учасником петлюрівської «Просвіти» у Буках, дарма що не організатором, як скромно зауважив сам[1].

Принагідно слід коротко розповісти про «хрестовий похід» проти колективізації, адже майже всіх фігурантів кримінального переслідування (крім **М.А. Мазяра**) звинувачували у його участі. Лише А.Л. Носаль назве прізвище справжнього організатора «хрестового походу»[2]. На той час ця особа кілька років перебуватиме у засланні.

Це був той рідкісний випадок, коли людина розчарувалася у радянській владі настільки сильно, що була виключена з партії й увімкнулася у наївну боротьбу проти неї на непростому релігійному фронті. З цього можна зробити висновок, що у партію більшовиків він прийшов зі щирими та світлими сподіваннями. Звати цього дивака – Андрійчук Йосип Романович.

Йосип Романович
АНДРІЙЧУК

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 8 зв., 11 зв., 14.

[2] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 20 зв.

Його було заарештовано у вересні 1933 року за вкрай незвичних обставин: він незаконно перетнув кордон із боку Польщі. Тобто не при спробі втечі з СРСР, а, навпаки, під час повернення до Радянського Союзу після втечі з нього. Як він опинився у Польщі та чому тікав звідти, стане відомо з допиту. Виявляється, у Польщі Й.Р. Андрійчук хотів потрапити до Почаївської лаври. Але його затримали ще у Рівному. Одна з монахинь упізнала в ньому... колишнього комуніста. Так, направду, Йосип Романович почав робити серйозну кар'єру, перебуваючи у лавах Червоної Армії. Його відправили у Москву вчитися у вищій школі артилеристів. Він був членом ВКП(б) із 1924 по 1926 рік. Однак невдовзі зробився релігійним і захотів стати монахом[1]. Вояж до Почаєва був планом «Б», який невдало реалізовувався після краху плану «А».

Після Москви вже духовно просвітлений 29-річний Й.Р. Андрійчук повернувся до рідних Буків. За річкою, у селі Тригір'я, досі височіє чоловічий монастир. На той час селянське зібрання начебто вирішило забрати приміщення монастиря у церковників і влаштувати у ньому клуб. Тож монастир відійшов у розпорядження Букивської сільради.

Не можна сказати, що церковні діячі геть не чинили опору. Напередодні, у січні 1930 року, трьох із них заарештували за агітацію *«непослушания власти безбожников»*. Голову релігійної громади Тимченка Володимира Йосиповича, священників Погорільчука Івана (Ілларіона) Максимовича та Іщука Аркадія (Амфілохія) Івановича заслали за Урал строком від чотирьох до шести років, гуманно встановивши перед тим, чи вистачить у них здоров'я для тамошнього клімату[2].

---

[1] Дело по обвинению Андрейчука Иосифа Романовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 22393. Арк. 5, 12.

[2] Дело по обвинению Ищука Аркадия Ивановича, Погорельчука Ивана Максимовича, Тимченко Владимира Иосифовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 18427. Арк. 34, 49–52.

Тож на початку 1930-х років Буки, Тригір'я та сусідні села були достатньо «розігрітими» у розв'язанні релігійної проблеми. Ось тут Йосип Романович відчув свою священну місію: звільнити захоплений сільрадою монастир для проведення церковних служб. Зрозуміло, що його мирні вимоги не почули. І тоді він перейшов до більш рішучих дій. Організував селянське зібрання, яке красиво назвали «хрестовим походом». Помічником у нього став колишній дячок Іщук Яків Олексійович. Зібраний натовп з іконами та хоругвами оточив голову сільради мало не з наміром убити. Й.Р. Андрійчук кричав йому: «Дивися, скільки вірян! Віддайте нам церкву!». Колишній дячок спритно нарахував 448 вірян – прихильників Йосипа Романовича[1]. Голова сільради після такого вагомого аргументу не знайшов нічого кращого як утекти, а колгосп опинився на межі розвалу. Таким чином, акція, яка від початку була спрямована повернути церкву релігійній громаді, перетворилася на антиколгоспну.

Одразу після того, як випадково чи зумисно спалахнув монастир, у справу втрутилося ОДПУ. Пожежа сталася у ніч на 20 квітня 1930 року. Тоді було допитано кілька свідків, які про все детально розповіли[2]. Вони повідомили, що Й.Р. Андрійчук не дозволяв людям заходити до монастиря, який палав, щоби радянська влада отримала його у спаленому вигляді та не могла використовувати як клуб. Свідки припускали, що той, вірогідно, був психічно хворим, адже його батрачка інформувала допитливих односельців, що Йосип Романович цілими днями *щось пише*[3].

Однак Й.Р. Андрійчука не дурний піп хрестив. Він вирішив не чекати арешту і перейшов радянсько-польський кордон із метою втілити свою заповітну мрію мешкати у Почаївській лаврі. Це й був план «Б».

---

[1] Дело по обвинению Андрейчука Иосифа Романовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 22393. Арк. 19.

[2] Там само. Арк. 21 зв., 22.

[3] Там само. Арк. 22 зв.

Як не дивно, кордон він перетнув без пригод. Але у Рівному його впізнали як колишнього комуніста. Тож Йосип Романович за першої-ліпшої нагоди накивав п'ятами до СРСР. На кордоні його схопили радянські прикордонники. Йому присудили 10 років позбавлення волі, звинувативши у поверненні з розвідувальними та контрреволюційними намірами[1].

Коли почався Великий терор, однією зі статей звинувачення у всіх епізодах став злощасний «хрестовий похід», дарма що переважна частина його учасників була жінками. Для з'ясування цього питання Й.Р. Андрійчука у концтаборі турбувати не стали.

На допиті у ДРАЧУКА **М.А. Мазяр** усе категорично заперечив. Навіть своє куркульство. Зауважимо на геть непереконливій спробі ДРАЧУКА прив'язати підозрюваного до криміналу (розкрити суть відносин із Василем Бондаренком і Куліковським Антоном). Гадаю, оперуповноважений усвідомлював, що таким чином може тільки затягнути справу; натомість політична стаття значно її прискорювала і, власне, була метою слідства.

За допит свідків узявся інспектор СВІДЕРСЬКИЙ. Розпочав із сільського активу. Першим допитав М.В. Зайцева – заступника голови сільради, колгоспника, безпартійного, раніше несудимого, безпаспортного (що дуже дивно) та малописьменного[2].

Зауважу, що це єдиний протокол допиту, в якому не зазначається дата проведення. Вище я робив припущення, що це могло бути не випадково чи помилково, а зумисно. Мета – приховати участь заступника голови сільради. Саме тому у протоколі допиту, як і в протоколі обшуку, він проходить під зміненим прізвищем Заєц.

---

[1] Там само. Арк. 1, 57.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 20, 20 зв.

ПРОТОКОЛ

допиту свідка обвинувачуваного, що провів Инспектор РС НКВД Свидерский

Прізвище: Заєц

Ім'я та по батькові: Микола Вікторович

Вік: 1897 р. Родинний стан: женат

Пояснив: Гр-на Мазяра Михайла Андрійовича я знаю довгий час, який займався крадіжками, за що в 1930 р. був засуджений за крадіжку колгоспного майна на 8 років. Кару відбував у конц.[ентраційних] лагерях, відбувши в 1936 році по відбуттю кари.

Повернувшись, знов зайнявся крадіжками. В колгоспі краде сіно, жито [...]. Зв'язавсь з преступним елементом, до роботи в колгоспі ставиться дуже погано, багато робив прогулів, агітує проти виходу на роботу, проявляє незадоволення до промов Уряду та партії. Одначе перед колгоспниками говорив, що погано зробили, що посадили троцкістів. 175

Агітацією зриває підписку на позику «Оборона країни».

Організовує склоки в колгоспі проти правління к-пу серед колгоспників, що відбивається на роботі в кол-пі.

Додати нічого не маю. Мені оголошено, в чім розписуюся.

[Зайцев]

[Свидерський]

Припускаю, що М.В. Зайцев дав покази 18 липня, адже наступним документом ішов протокол допиту секретаря С.М. Ященка[1]. Гадаю, у такий спосіб СВІДЕРСЬКИЙ намагався заспокоїти останнього, щоби той не боявся давати покази. Бо виходило, що С.М. Ященко ставав першим, хто дав покази у день арешту у справі **М.А. Якимова**[2]. Таким чином допит М.В. Зайцева стає ніби несправжнім – лише для заспокоєння переляканого секретаря. Саме тому у вересні 1937 року М.В. Зайцева допитають *повторно*.

Принагідно зауважу, що у секретарі сільради полюбляли брати молодих недосвідчених хлопців. Мабуть, причина криється у тому, що вони виявлялися найбільш грамотними (отримали середню освіту) й одночасно ними можна було беззастережно керувати. Наприклад, секретарем Букивської сільради 1933 року був 22-річний Андрійчук Василь Іванович[3].

176

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

1937 р. липня 18 дня с. Буки

Інспектор РС НКВС Свидерський допитав гр-на, який себе назвав Ященко Степан Михайлів, 1916 р.н., укр.[аїнець], [пис.]емний, б/п [безпартійний], [мешк.]анець села Буки, не судився, попереджений за ст. 89 КК.

Пояснив: гр-на Мазяра Михайла Андрійовича знаю давно, в минулому злодій, лісокрад, самогонщик, неодноразово притягався до адмін.[істративної] кари, за це обкрадав хати селян, мав зв'язок зі злодіями.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 21.

[2] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 19.

[3] Дело по обвинению Ящука Михаила Устимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10237. Арк. 77.

За крадіжки колгоспного зерна та іншого майна 1932 р. судився. Судила виїзна обласна сесія на 5 років далеких таборів, повернувшись з далеких таборів. В 1936 р. Мазяр знову зв'язався з уголовним елементом Бондаренком, Куліковським Антоном, які в нього часто ночували на квартирі. До цього часу ходять невідомі особи.

В колгоспі не працював майже зовсім. Зриває вихід на роботу. Агітує проти заходів влади, як говорив нам [...]. Колгоспний стрій нищить [...], виявляє незадоволення до рад.[янської] влади, компрометує перед колгоспниками вождів.

Додати нічого не маю, мені оголошено, в чем розписуюсь.

Допитав

177

Знову засвітилися «кримінальні елементи», які товаришували з підозрюваним. Але ця тема очікувано не отримала розвитку. «Підтверджується» крадіжка лісу, додається самогоноваріння й обкрадання хат. Але самогонний апарат, вкрадених речей і лісу під час обшуку не знайшли. Разом із тим, розширюються масштаби контрреволюційної агітації. До полум'яних промов проти внутрішньої позики **М.А. Мазяр** «додає» агітацію проти виходу на роботу, висловлює невдоволення промовами радянських урядовців, виказує солідарність із троцькістами та здійснює компрометацію комуністичних вождів.

Затим СВІДЕРСЬКИЙ проводить допит І.О. Бойчука[1], завідувача колгоспним током.

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

1937 р. Июля 19 дня с. Буки

Інспектор РС НКВС Свидерський допитав гр-на, який себе назвав Бойчук Иван Емельянович, 1902 г.р., б/п [беспартийный], колхозник, укр.[аинец], проживающий в с. Буки, предупрежден по ст. 89 уг.[оловного] р.[озыска].

Пояснил: гр-на Мазяра Михаила Андреевича знаю как односельчанина. Судился он со мной по одному делу в Трояновском суде выездной сессией в 1933 году по ст. 75 ч. 2/70 УК УССР.

178 Я по суду имел 6 лет наказания, отбывал в гор.[оде] Житомире в трудовой исправительной колонии.

Что касается Мазяра Михаила Андреевича, то он судился тоже по ст. 75.II.170. в то же время. По суду приговорен к 8 годам лишения свободы, с лишением избирательных прав, а также высылки за территорию УССР на 5 лет после отбытия наказания. Больше о нем ничего неизвестно.

Дополнить ничего [...]
мне объявлено, о чем и
расписываюсь.

Допросил

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича / Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 22.

Свідок І.О. Бойчук був чи то подільником **М.А. Мазяра** у кримінальній справі 1932 року чи лишень перебував із ним у камері попереднього утримання. Він був засуджений за статтею про шкідництво (в його анкеті, щоправда, фігурують інші статті: 95 та 99 КК УРСР). Цікаво інше: І.О. Бойчук теж звільнився достроково, але не потрапив під репресивну машину, хоча цілком відповідав її апетитам. Відомостей про репресії щодо нього під прізвищами Байчук, Бойчук[1] чи Бабчук[2], як він фігурує у документах справи **М.А. Мазяра**, я не знайшов. Поки що він, «на жаль», нічого компрометувального про **М.А. Мазяра** повідомити не зміг. Втім, згодом чекісти пам'ять йому «повернуть».

Такі самі безбарвно-прісні допити відбувалися у справі **М.А. Якимова.** Тільки там інспектор СВІДЕРСЬКИЙ *нібито* допитає 18 липня відомого нам С.М. Ященка (у чому є підстави сумніватися), а 21 липня – А.Л. Носаля[3]. Поява «нового» свідка може вказувати на бажання інспектора карного розшуку урізноманітнити доказову базу. Поготів далеко шукати не треба було. Антон Лукич був заарештований разом із **М.А. Якимовим** і перебував у Житомирській тюрмі. Допит відбувся на третій день, коли за збігом обставин і на свою біду Антон Лукич вирішив запропонувати СВІДЕРСЬКОМУ хабар. Зафіксований у рапорті хабар (500 карбованців)[4] неабияк протверезив колгоспного ветеринара, і той виявився добре «обізнаним» із колишньою судимістю **М.А. Якимова** та місцем відбуття ним покарання. А потім вивалив СВІДЕРСЬКОМУ «під протокол» усі гріхи односельця, про які чув.

---

[1] Там само. Арк. 17.

[2] Там само. Арк. 58.

[3] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 19, 20, 21 зв.

[4] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 6.

Зрозуміло, що звинувачувати А.Л. Носаля у співпраці з органами буде вкрай неетично. Колгоспний ветеринар перебував у гірших умовах, ніж решта свідків-односельців, адже сидів у Житомирській тюрмі. А в тісній камері навіть дихається по-іншому. Надто коли туди повертають котрогось побитого арештанта. Поготів після того, як він ускладнив своє становище запропонованим хабарем. Але як факт мусимо зафіксувати, що А.Л. Носаль єдиний із трьох букивських арештантів, кого не розстріляли, а засудили на 10 років. Хоча підстави для розстрілу могли знайти. За агентурними даними В.А. Бордаченка, Антон Лукич був учасником «хрестового походу» проти колективізації[1], а також був пов'язаний із **П.Ю. Вдовиченком**[2]. Таку саму угоду про співпрацю зі слідчими органами могли запропонувати **М.А. Якимову** щодо показів на А.Л. Носаля. Але у тому-то й річ, що такий факт у кримінальній справі відсутній, а відтак не маємо права ставити під сумнів моральний портрет **М.А. Якимова**.

До слова, про радянську систему доносів. Донос не гарантував донощику безпеки. Припускаю, що Носаль Антон Лукич став чи то свідком, чи то донощиком *ситуаційно*. Невдалий хабар міг серйозно розбалансувати його нервову систему. Покази Антона Лукича нічого змінити вже не могли. Йому пояснили, що обидва букивських Михайли були приреченими, а от він ще мав можливість врятуватися. І він цією нагодою, великодушно підкинутою інспектором СВІДЕРСЬКИМ, за допомогою сумнівного свідчення (наклепу) скористався. А.Л. Носаль став заручником системи та обставин.

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431. Арк. 8.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 7.

У мене на руках була тільки одна (наголошую, одна) справа першої судимості розстріляних букивчан. І вона виявилась із «сюрпризом». Йдеться про справу **Вдовиченка Петра Юхимовича**.

Петро Юхимович ВДОВИЧЕНКО

Вперше цього суб'єкта з будьонівськими вусами було арештовано у березні 1933 року за антирадянську пропаганду[1]. Погодьтеся, що деякі підстави для антирадянської пропаганди у березні 1933 року існували. Заразом йому пригадали службу у гетьманській поліції (варті), брата Гаврила, який утік до Польщі у складі петлюрівської армії, та відновлення листування з ним, а також пов'язану з цим пропаганду гарного життя у Польщі[2]. Але не це переповнило чашу терпіння чекістів. І навіть не спроба **П.Ю. Вдовиченка** обдурити сільраду, коли ліквідував своє господарство («розбазарив»), щоби воно не підпало під розкуркулення. Справжньою причиною арешту стало його саморозкриття як... агента ОДПУ[3]. Після цього необдуманого кроку **П.Ю. Вдовиченко** став непотрібний державі.

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10899. Арк. 1.
[2] Там само. Арк. 2–4.
[3] Там само. Арк. 5.

Петра Юхимовича *зробили* провокатором та донощиком. На цю роль він підходив ідеально, позаяк запідозрити його у подвійній грі було складно. Його контрреволюційність міцно підкріплювалася природною вдачею. У Першу Світову війну він служив у Першому Кавказькому окремому артилерійському дивізіоні. Після того, як С. Петлюра розігнав гетьманську поліцію, подався у гайдамаки і став командиром.

Букивчани бачили **П.Ю. Вдовиченка** у гайдамацькій формі з шаблею. Особливо цей колоритний вусань справив враження 1919 року на весіллі Андрійчука, яке намагався розігнати за допомогою холодної зброї. Підставою стало те, що наречений перед цим побив його брату **Миколу**. Після того, як у **Петра** відібрали шаблю, він пригрозив, що сюди приїде його військовий загін і *«перестріляє все Буки»*[1].

А був іще єврейський погром у Житомирі, після якого невеличкий букивський загін повернувся з багатими трофеями (свідки Я.Д. Андрійчук, І.А. Тимченко)[2]. Мало того, **П.Ю. Вдовиченко** провадив активну антиколгоспну політику. Ось його слова з показів Х.Г. Розенблат:

> Дурные люди, что пишутся в колхоз. Лучше под плотом сдохнуть, чем в колхоз[3].

Він не тільки сипав перлами, а й виявляв кмітливість. Щоб уникнути розкуркулення, закопав свій хліб, а картоплю та свиней переправив до родичів у сусіднє село. За його прикладом вчинили ще кілька букивчан. Це призвело до зриву хлібозаготівлі (покази Я.Д. Андрійчука, І.А. Тимченка)[4].

---

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 22 зв.

[2] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10899. Арк. 9, 11 зв.

[3] Там само. Арк. 13 зв.

[4] Там само. Арк. 9 зв, 12 зв.

Й от ця колоритна постать з генетичними куркульськими цінностями була агентом ОДПУ! Його завербували ще 1931 року, зробивши сексотом («секретным сотрудником») на прізвисько «Молнія». Одного разу на свою біду «Молнія» зустрівся з Мельником Опанасом, мешканцем села Глибочок. Його він знав із дитинства і розпатякався про свою секретну місію. Повідомив, що перед ним поставили завдання знайти підпільну організацію у найближчих селах. Він запевнив приятеля у тому, що йому вигідне переслідування з боку можновладців. **Петро Юхимович** розраховував, що після виконання секретного завдання, йому все пробачать. Однак свого завдання не виконав. А невдовзі взагалі припинив взаємодіяти зі співробітником ОДПУ МАРКЗИЦЕРОМ НАШКОЮ БОРИСОВИЧЕМ. Свій розрив з органами пояснив тим, що йому було незручно їздити для «зустрічей» до Троянова і треба багато працювати[1].

Скоріш за все, **П.Ю. Вдовиченко**, попри поліцейський і військовий стаж, секретним агентом був недовго: зробив мало «довідок» і під кінець «розшифрувався». Йому дали 3 роки позбавлення волі. Після концтабору він повернувся у рідне село. Коли ж Великий терор дістався Буків, про нього згадали. Нехай в останню чергу, але розстріляли.

Цікавим і показовим є інший епізод, який красномовно демонструє нерозуміння **П.Ю. Вдовиченком** того, в якій політичній системі він опинився. Наслідком листування із братом-петлюрівцем Гаврилом, який залишився у Польщі, стала спроба братів **Вдовиченків** виправити для нього… дозвіл на повернення до СРСР. Брати збирали підписи у селян, щоби клопотати перед партійним керівництвом. Але підписи дали переважно родичі. Сільрада (читай В.А. Бордаченко), зі свого боку, відмовилася їх завіряти[2], що стало додатковим аргументом його неприязні.

---

[1] Там само. Арк. 5, 10, 10 зв.

[2] Там само. Арк. 12.

Отже, результатами первинних слідчих дій розшуківців ДРАЧУКА та СВІДЕРСЬКОГО стали дві негативні характеристики **М.А. Мазяра** з колгоспу та сільради, допит трьох свідків, один з яких нічого конкретного не повідомив, допит підозрюваного, який заперечив провину, та обшук, який нічого не дав. Звинувачення, які прозвучали, не були закріплені очними ставками. Ніяких конкретних протиправних дій слідчі «пришити» **М.А. Мазяру** не зуміли. Замість того, щоби «копати» далі, про справу забувають більше як на місяць. Немов немає потреби продовжувати збирати компрометувальний матеріал на підозрюваного. Арештований нудиться у Житомирській тюрмі.

У цій історії мене найбільше цікавили його думки у ті п'ять літніх тижнів перебування в Житомирській тюрмі. Про що він міг думати? Чи Петро (17-річний син) висушив і згріб отаву? Чи випустять його до того, як люди почнуть копати картоплю? Чи добивається його дружина Галєна (Олена) справедливості у сільраді та в міліції? Але він точно мав усвідомлювати, що справа серйозна. Бо чому його так довго не допитують і не випускають? Хто свідчить у його справі? Що скаже голова сільради та голова колгоспу? Що скажуть у лісгоспі? Скільки він передумав за той нескінченний серпень 1937 року!

Він сидів у переповненій камері з такими ж селянами-рецидивістами. І вже, напевне, брав активну участь у бесідах з іншими арештантами, яких постійно приводили після допитів (декого після тортур) в Управлінні НКВС на Ніколаєвській. Гадаю, що тоді достатньо швидко всі переконалися у безпідставності звинувачень, а відтак у розумінні того, що з ними відбувається щось нестандартне, чого не було у його трирічному «кримінальному» досвіді.

...Двері у камеру ляскають та ляскають, але це приводять нових арештантів, а його на допит не викликають. Він лишень слухає й обговорює версії масового ув'язнення колишніх куркулів.

Кримінальну справу, зшиту «білими нитками», необхідно передавати до суду. Однак навіть для формальної процедури влітку 1937 року доказів бракувало. **М.А. Мазяр** нібито не перебував у ворожих арміях, не займався петлюрівською «просвітою» на селі, в єврейських погромах участі не брав і шаблею не тероризував весілля односельців.

У кримінальній справі № 814 до розслідування залучається більш моторний співробітник Житомирського Окружного відділу НКВС Г. ГОРГОШКО. Чекіст рано чи пізно мав долучитися, адже йшлося про підозрюваного, який ішов за 1-ю категорією. Він мав остаточно підвести справу під найвищу міру покарання. А це вимагало грамотного оформлення документів, зокрема допитів свідків. Саме тому з'являються повторні допити, чого не буде у решті справ. Це «розперло» теку до 31 аркуша.

Допити Г. ГОРГОШКА вирізнятимуться прискіпливістю до деталей контрреволюційної агітації, рясніти-муть цитуваннями **М.А. Мазяра** (бо кримінальних епізодів не знаходилося) і підкресленнями червоним і синім олівцями ключових моментів «злочину». У такий спосіб робився акцент на суті провини для прокурора та 4-го відділу Управління НКВС. Останні складатимуть обвинувальний висновок і довідку для членів судової трійки, яким належало швидко ознайомитися з черговою схожою справою.

Професіоналізм Г. ГОРГОШКА проявився миттєво. Він взявся за «кримінальних елементів», на яких було простіше натиснути. 1 вересня 1937 року чекіст допитує неблагонадійного сусіда В.А. Бондаренка, українця, з нижчою освітою, виключеного з партії, безпаспортного, колгоспного комірника, у минулому бідняка та батька чотирьох дітей[1]. Й одразу вдача! Той виявився розлюченим донощиком. Спрацювала наживка В.А. Бордаченка.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 14, 14 зв., 15, 15 зв.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1937 г. Сентября мес. I дня

Я, Уполномоченный НКВД Горгошко Г. допросил в качестве свидетеля

Фамилия: Бондаренко

Имя и отчество: Василий Антонович

Дата рождения: 1904 г.

[...]

Вопрос: Что вы знаете о контрреволюционной деятельности Мазяра Михаила Андреевича?

Ответ: Я как односельчанин села Буки Житомирского района знаю гр.[ажданина] Мазяра Михаила Андреевича как кулака, который все время вел к/р [контрреволюционную] агитацию против колхоза и Сов.[етской] власти, а также расхищал социалистическое имущество. Мазяр Михаил за к/р [контрреволюционную] агитацию и расхищение социал.[истической] собственности в 1932 г. был приговорен Трояновским Нар.[одным] Судом к 8 годам лишения свободы, отбывал срок в Дмитровском Испр.[авительных] Труд.[овых] лагерях. По отбытии меры соцзащиты был досрочно освобожден в 1936 году и прибыл по месту жительства в село Буки. По прибытию в село Буки не занялся общественно-полезным трудом, а стал проводить к/р [контрреволюционную] агитацию против Сов.[етской] власти и колхозов, агитируя колхозников, чтобы они бросали работу в колхозе, говоря им, что «колхозы скоро пропадут, а вы напрасно силу тратите и за это ничего не получаете».

Мазяр Михаил систематически агитирует против Сов.[етской] власти, говоря колхозникам, «что скоро будет война. Сов.[етской] власть потерпит поражение и тогда возвратится все к старому».

Мазяр систематически подрывал могущество колхоза и воровал соц.[иалистическую] собственность. Как то, будучи конюхом, воровал сено, овес, ячмень, полову.

Будучи конюхом в колхозе, он морил лошадей голодом. В результате его вредительской деятельности сдохло 20 лошадей.

Когда был процесс «троцкистско-зиновьевского блока» Мазяр Михаил убеждал всяческими путями колхозников, что они не враги народа и их не нужно расстреливать, они хотели только хорошее крестьянам. Во время проведения реализации займа «Оборона СССР» Мазяр Михаил систематически срывал и агитировал против подписки на заем, говоря колхозникам: «До каких пор нас будут грабить, хватит уже — награбились, последнюю рубашку отбирают грабители».

В результате проведенной к/р [контрреволюционной] агитации против займа обороны подписка в селе была сорвана.

Протокол записан с моих слов, мне прочитан, в чем и расписываюсь

Допросил

Радянська влада в особі **М.А. Мазяра** отримала потужного супротивника. Той володів диявольським ораторським мистецтвом. Для односельців він більш переконливий, ніж голови колгоспу та сільради з усіма букивськими активістами разом узяті. Його слухали із роззявленим ротом і наслідували.

Наступного дня Г. ГОРГОШКО вирішив виправити помилку СВІДЕРСЬКОГО з раніше засудженим за статтями 95 і 99 І.О. Бойчуком[1], українцем, із нижчою освітою, безпартійним, завідувачем колгоспним током, колишнім бідняком. Він провів із ним напрочуд змістовний повторний допит. Це дозволило «з'ясувати» подробиці підривної діяльності підозрюваного.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1937 г. Сентября мес. 2 дня

Я, Уполномоченный НКВД Горгошко Г. допросил в качестве свидетеля

Фамилия: Бойчук

Имя и отчество: Иван Емельянович

Дата рождения: 1902 г.

[...]

Показания свидетеля Бойчука Ивана Емельяновича 2 сентября 1937 г.

Вопрос: Что вам известно о к/р [контрреволюционной] деятельности Мазяра Михаила Андреевича?

Ответ: Гр-на Мазяра Михаила знаю с малых лет как односельчанина села Буки Житомирского р-на, как крупного кулака, пользовавшегося наемной рабочей силой. Мазяр Михаил

[1] Там само. Арк. 16, 16 зв., 17, 17 зв.

все время активно вел агитацию против колхоза и расхищал соц.[иалистическое] имущество. В прошлом Мазяр Михаил был в банде Петлюры и принимал активное участие в банде петлюровской, когда был в Житомире еврейский погром.

В 1932 г. в помещении с[ельского] совета неизвестно за что избил евреев-колхозников. В 1932 году Мазяр Михаил был приговорен Трояновским Нар.[одным] Судом к 8 годам лишения свободы за к/р [контрреволюционную] агитацию и расхищение соц.[иалистической] собственности. Отбывал срок наказания в Дмитровских Исправ.[ительных] Трудов.[ых] лагерях. По отбытии меры соц[иалистической]защиты был досрочно освобожден в 1936. Прибывши по месту жительства в с. Буки Житомирского р-на, Мазяр Михаил не занялся общественно-полезным трудом, а связался с уголовно классово-враждебным элементом и стал активно проводить к/р [контрреволюционную] агитацию против колхозов, говоря колхозникам: «Скоро придут поляки и разгонят колхозы, а вы, дураки, напрасно силу тратите, и за это ничего не имеете. Вот я не работаю в колхозе, а денег имею полный карман». Все время ведет к/р [контрреволюционную] агитацию против Сов.[етской] власти, говоря колхозникам: «Стоит только Германии и Польше напасть на Сов.[етскую] власть, как они ее уничтожат в один день и тогда колхозы разгонят и будет все по-старому». Работая в колхозе конюхом, Мазяр Михаил систематически воровал овес, а лошадям не давал. В результате воровства фуража был падеж лошадей в количестве 20 штук.

Во время реализации займа «Оборона страны» МАЗЯР Михаил всячески убеждал и агитировал колхозников, что «заем не нужен крестьянам, а рабочие его требовали. Пусть сами и подписываются. Они лучше нас живут. Все равно деньги идут на премии летчикам, которые летают в Америку»[1].

Проведенная к/р [контрреволюционную] агитация среди колхозников сильно на них подействовала и подписка на заем была сорвана.

Когда уничтожили подлую «троцкистско-зиновьевскую» банду, он убеждал колхозников: «Они не враги крестьянам и их не нужно их было расстреливать, они хотели только лучшее для крестьян».

Протокол записан с моих слов, мне прочитан, в чем и расписываюсь

Допросил

І.О. Бойчук, який нещодавно у справі **М.А. Мазяра** не міг нічого посутнього повідомити інспектору СВІДЕРСЬКОМУ, поряд зі співробітником НКВС отримав раптове просвітлення і вдався до прямого цитування товариша. *Починає* фігурувати інформація про петлюрівщину та єврейські погроми.

---

[1] Див.: Байдуков Г. Наш полёт в Америку. Записки лётчика-штурмана. *Правда*. 1937. 17 июля, 18 июля; Чкалов В. Другий сталінський переліт. *Радянська Волинь*. 1937. 28 лип. (№ 173 (3735)); «Москва – Північний Полюс – Північна Америка». *Радянська Волинь*. 1937. 14 серп. (№ 187 (3749)); На розшуки літака Леваневського. *Радянська Волинь*. 1937. 3 верес. (№ 204 (3766)).

Лишається дивуватися тому, як «кримінальні елементи» хвилюються за зрив підписки на позику державі. Й укотре захоплююсь сугестивними навичками та прогностичними здібностями свого прадіда. Надто що стосується нападу з боку гітлерівської Німеччини. Помилковим виявився тільки прогноз щодо розгону колгоспів. Нацисти гідно оцінили «соціалістичне завоювання» радянської влади у питанні примусової праці та залишили комуністичні напрацювання. Щоправда, колгоспи назвали «громадськими дворами», які, на відміну від колгоспів, подекуди забезпечували борошном непрацездатних, дітей і старих[1].

А якою точною виявилась куркульська оцінка позик державі! І це при тому, що **М.А. Мазяр**, згідно з анкетними даними, був «малограмотний»[2]. Втім, для такої оцінки достатньо мати здоровий глузд і не читати до обіду газету «Радянська Волинь».

Цього ж дня Г. ГОРГОШКОМ був допитаний староста пожежної дружини, українець, з нижчою освітою, колишній бідняк і партизан-зв'язківець під час Громадянської війни С.О. Гамоцький[3].

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1937 г. Сентября мес. 2 дня

Я, Уполномоченный НКВД Горгошко Г. допросил в качестве свидетеля

Фамилия: Гамоцкий

Имя и отчество: Степан Афанасьевич

Дата рождения: 1897 г.

[...]

---

[1] Постриган В. В., Сурмило В. І. Історія Онуфріївського району. Кременчук, 2010. С. 149.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 11.

[3] Там само. Арк. 18, 18 зв, 19, 19 зв.

Показания свидетеля Гамоцкого Степана Афанасьевича 2 сентября 1937 г.

Вопрос: Что вам известно о к/р [контрреволюционной] агитационной деятельности Мазяра Михаила Андреевича?

Ответ: Мазяра Михаила Андреевича знаю с малых лет как односельчанина с. Буки Житомирского р-на. Мазяр Михаил кулак, пользовался наемным трудом. Все время активно вел к/р [контрреволюционную] агитацию против Сов.[етской] власти и колхозного строя, а также расхищал соц.[иалистическую] собственность. В 1932 году Мазяр Михаил за антисоветскую и к/р [контрреволюционную] агитацию и за расхищение соц[иалистической] соб[ственности] был приговорен Трояновским Нар.[одным] Судом к 8 годам л[ишения]/свободы с отбытием наказания в Дмитр.[овских] Испр.[авительных] Трудовых лагерях. По отбытии меры соц.[иалистической] защиты был досрочно освобожден в 1936 году и прибыл по месту жительства в с. Буки Житомирского района. Возвратившись в село Буки, не занялся общественно-полезным трудом, а связался с классово-враждебным элементом и стал проводить к/р [контрреволюционную] агитацию против Сов.[етской] власти и колхозов, убеждая и агитируя колхозников, чтобы они бросали работу в колхозе и жили как он живет, говоря им: «Колхозы скоро разгонят, а вы напрасно силу тратите, и за это ничего не имеете. Вот я не работаю в колхозе, а денег больше вас имею».

Активно ведет агитацию против Сов.[етской] власти, говоря колхозникам: «Скоро Сов.[етской]власти не будет. Стоит только Германии и Польше напасть на Сов.[етскую] власть, как они ее уничтожат и тогда все возвратится к старому».

Мазяр систематически занимался хищением соц.[иалистического] имущества, воруя в колхозе сено, овес, ячмень, полову. Работая в колхозе конюхом, он морил лошадей голодом, не давая им овса, в то время как по отчетам израсходовано якобы на корм лошадей I пуд овса в сутки. В результате его вредительской деятельности с голода сдохли 20 лошадей в колхозе.

Когда расстреляли «троцкистско-зиновьевскую» банду подлых наймитов фашизма, Мазяр Михаил убеждал колхозников, что «они не враги крестьянам и их не нужно было расстреливать, они хотели только хорошего селянам, а их расстреляли». 193

Во время реализации займа «Оборона страны» Мазяр Михаил всячески убеждал колхозников, что «заем не нужен крестьянам, а рабочие его требовали. Пусть и подписываются сами». Подписка на заем «Оборона страны» в селе была сорвана в результате проведенной к/р [контрреволюционной] агитации.

Протокол записан с моих слов, мне прочитан, в чем и расписываюсь

Допросил

Основні тези С.О. Гамоцького напрочуд схожі на бойчуківські. Вочевидь, далася взнаки втома Г. ГОРГОШКА та брак наснаги до вияву професійної «творчості». Певен, що була «заготовка», до якої чекіст лише додавав деталі, які зазначав (якщо зазначав) свідок.

На цьому етапі слідства до складання кримінальної справи № 814 чомусь приєднався ще один співробітник Житомирського Окружного відділу НКВС – М.М. СОСНОВ. Його – *взагалі неграмотного!* – якимсь дивом прикріпили до оперативної роботи, тобто до допитів арештованих і свідків. Він попередньо за допомогою секретарки з каліграфічним почерком уже складав анкету **М.А. Мазяра**, а тепер йому довірили допитати арештованого.

Секретарка знову сиділа поряд, і МЕНАША МОШКОВИЧА, до слова, теж колишній конюх, очевидно, дуже гордився раптовим кар'єрним злетом і насолоджувався владою.

Допит відбувся 3 вересня 1937 року[1]. Цього дня була мінлива хмарність, слабкий північний вітер, без опадів, а вранці стелився туман. Температура повітря була приблизно 20°С[2]. На столі стояв стакан чаю, для солідності лежала місцева газета «Радянська Волинь», яку неграмотний МЕНАША МОШКОВИЧА не міг прочитати. У цьому допомагала секретарка. Вона, певно, читала йому про пошуки літака Леваневського. А **М.А. Мазяра**, вражино, за матеріалами слідства, висловлювався проти премій льотчикам! Коли привели арештованого, секретарка завершила читати статтю «Піп – фашистський агент»[3]. Так би мовити, для натхнення. Допомогло не надто. Допит вийшов прісний.

---

[1] Там само. Арк. 11, 11 зв., 12.

[2] Погода. *Радянська Волинь*. 1937. 3 верес. (№ 204 (3766)). С. 4.

[3] Піп – фашистський агент. *Радянська Волинь*. 1937. 3 верес. (№ 204 (3766)). С. 1, 4.

УССР

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

11

№ 24

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

К ДЕЛУ №

1937 г. Сентября мес. 3 дня. Я, Сотр. Житомирского Окр. НКВД Соснов допросил в качестве обвиняемого

1. Фамилия Мазяр
2. Имя и отчество Михаил Андреевич
3. Дата рождения 1896 г.
4. Место рождения с. Буки Житомирского р-на
5. Местожительство с. Буки Житомирского р-на
6. Нац. и гражд. (подданство) украинец под. СССР
7. Паспорт серия „БЖ" № 614230 (когда и каким органом выдан, номер, категор. и место прописки)
8. Род занятий без определенных занятий (место службы и должность)
9. Социальное происхождение из крестьян-кулаков (род занятий родителей и их имущественное положение)
10. Социальное положение: (род занятий и имущественное положение)
   а) до революции кулак
   б) после революции кулак
11. Состав семьи Жена Елена Вдовиковна 36 л. кол-ца (близкие родственники, их имена, фамилии, адреса и род занятий) Сосновы: Петр 17 л., Николай 12 л., Александр 7 л.

Мазяр

I95

Протокол допиту М.А. Мазяра
від 3 вересня 1937 року, оформлений М.М. Сосновим

12. Образование (общее, специальное) малограмотный

13. Партийность (в прошлом и настоящем) беспартийный

14. Каким репрессиям подвергался: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что)

а) до революции

б) после революции в 1933 г. за вредительство в колхозе был осужден на 5 лет лишения свободы и 3 года поражения в правах

15. Какие имеет награды (ордена, грамоты, оружие и др.) при сов. власти

16. Категория воинского учета запаса и где состоит на учете в Воен. учетном Секторе Горсовета

17. Служба в Красной армии (Красной гвардии, в партизан. отрядах), когда и в качестве кого

18. Служба в белых и др. к-р армиях (когда, в качестве кого)

19. Участие в бандах, к-р организациях и восстаниях

20. Сведения об общественно-политической деятельности

ПРИМЕЧАНИЕ: Каждая страница протокола должна быть заверена подписью допрашиваемого, и последняя и допрашивающего.

Мазяр

Протокол допиту М.А. Мазяра
від 3 вересня 1937 року, оформлений М.М. Сосновим

12

Показания обвиняемого (~~[illegible]~~) с Мазяра Михаила Андреевича

3 Сентября 1937 г.

Вопрос: Вы служили в петлюровской армии и принимали участие в житомирских еврейских погромах?

Ответ: В петлюровской армии не служил и в еврейских погромах участие и принимал.

Вопрос: В 1933 г. вы были осуждены, дайте показание за что именно судились и на сколько были осуждены?

Ответ: Я поступил в колхоз в 1930 г., работал в должности конюха я занимался вредительством, в результате чего пало 5 штук лошадей, за что был осужден на 5 лет лишения свободы и 3 года поражения в правах.

Вопрос: По возвращении из ссылки, пошли работать в колхоз?

Ответ: Нет, в колхоз работать не пошел.

Вопрос: В следственных материалах имеются данные, что вы систематически занимались антисоветской агитацией среди колхозников против колхозного строя и мероприятий Совласти и партии, дайте показания?

Ответ: Эти обвинения против меня отрицаю.

Записано с моих слов верно и протокол допроса мне зачитан, в чем и расписываюсь.

Мазяр

Допросил: [illegible]

Подпись

I97

Протокол допиту М.А. Мазяра
від 3 вересня 1937 року, оформлений М.М. Сосновим

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1937 г. Сентября мес. 3 дня

Я, сотрудник Житомирского Окр.(ужного) НКВД Соснов допросил в качестве обвиняемого

Фамилия: Мазяр

Имя и отчество: Михаил Андреевич

[...]

Показания обвиняемого Мазяра Михаила Андреевича 3 сентября 1937 г.

Вопрос: Вы служили в петлюровской армии и принимали участие в житомирских еврейских погромах?

Ответ: В петлюровской армии не служил и в еврейских погромах участия не принимал.

Вопрос: В 1933 г. Вы были осуждены. Дайте показания за что именно судились и на сколько были осуждены?

Ответ: Я поступил в колхоз в 1930 г. Работая в должности конюха, я занимался вредительством, в результате чего пало 5 шт. лошадей, за что был осужден на 5 лет лишения свободы и 3 года понижения в правах.

Вопрос: По возвращении из ссылки пошли работать в колхоз?

Ответ: Нет, в колхоз работать не пошел.

Вопрос: В следственных материалах имеются данные, что вы систематически занимались антисоветской агитацией среди колхозников, против колхозного строя и мероприятий Сов.[етской] Власти и партии. Дайте показания.

Ответ: Эти обвинения против себя отрицаю.

Записано с моих слов верно и протокол допроса мне зачитан, в чем и расписываюсь

Допросил

Попри лапідарність і сухість, форма та зміст допиту становлять найбільший інтерес в усій кримінальній справі. Разом із тим, цей допит руйнує найбільш вкорінені стереотипи і змушує дивитися на події Великого терору під іншим кутом зору. Адже тут несподівано поєдналися два факти: відмова підозрюваного визнавати провину та відсутність тиску і тортур, які на повну силу розгорнуться пізньою осінню 1937 року і триватимуть впродовж 1938 року.

Допит відбувається на 47 день арешту. Свідчення з нього не «вибивають» і не беруть «на понт» («Вы говорите неправду, арестованный!»). Якби «вибивали» на так званих конференціях (до них ми невдовзі доберемося), арештований неодмінно визнав би «провину».

Зауважу, що «вибивання» свідчень для прискорення процесу слідства здійснювалося у двох випадках: 1) щодо тих, чиї зізнання були вкрай необхідними; 2) коли арештованих ставало так багато, що з ними не хотіли гаяти час.

Якщо його колега Г. ГОРГОШКО свідченнями букивчан посилив доказову базу для статті 54-10, то допит у виконанні МЄНАШИ МОШКОВИЧА її навіть послабив. Допит не містив жодних уточнювальних запитань. Складається враження, що новоявлений оперативник М.М. СОСНОВ не дуже прагнув викрити «злочинця». І це дуже дивно, адже у нього, судячи з кар'єрного злету, були певні амбіції. Втім, його могли насильно призначити через брак оперативних працівників. Робімо поступку на фізичну та психічну втому МЄНАШИ МОШКОВИЧА.

Чому допит, ні сіло ні впало, починається з петлюрівської армії та єврейських погромів, які відбувалися зимою та весною 1919 року? Адже ні прокурор, ні слідчі, ні сільрада у характеристиках на **М.А. Мазяра** про це не згадують. Тому що це був конвеєр, де стандарт допиту превалював над змістом справи. Некваліфіковані та неграмотні співробітники на кшталт М.М. СОСНОВА могли її не читати (зрідка слухали від секретарки). Не певен, що він ознайомився з результатами допиту балакучого І.О. Бойчука, який натякав на петлюрівщину та єврейські погроми, в якому **М.А. Мазяр** буцімто брав участь. Навпаки, вочевидь, саме слідчий повертав І.О. Бойчука до такої теми, позаяк вона була стандартною для «ворогів народу», принаймні букивських.

Навіщо постійно ялозити питання попереднього засудження, якщо свій термін він «відмотав», а не втік із заслання? Це питання не по суті справи. Зрештою, слідчий сам може подивитися у справу чотирирічної давнини. Між іншим, з'ясовується, що загинуло не 20, а 5 коней, тобто у чотири рази менше, ніж ішлося у характеристиці рідного колгоспу та у свідченнях С.О. Гамоцького. Чому слідчий не уточнює цифри? Почув від підозрюваного брехливу відповідь – і гайда далі ставити питання. Гадаю, на старшого конюха просто списали *всіх* здохлих коней колгоспу.

У чому мета допиту, якщо арештований може безбоязно брехати, а слідчий не намагається спростувати брехню? Будь-який допит має на меті фіксацію спільного знаменника між показами свідків і підозрюваного. Звідси важливість зізнання як «цариці доказів».

Третє питання теж жодним чином не розкриває суті злочину. Ну не пішов працювати у колгосп (щоби знову не списали здохлих коней на нього). І що з того? Працював у лісгоспі. Хіба це злочин? Чи лісництво приватна, а не державна справа, яка не потребує робочих рук? Чи там працюють винятково «вороги народу»? А міг стати одноосібником, як **М.А. Якимов** та **М.Ю. Вдовиченко**.

Закономірного питання щодо працевлаштування арештованого М.М. СОСНОВ не поставив. Слідчого геть не цікавить, чиїм коштом харчувався **М.А. Мазяр**. Невже сидів на плечах у дружини на додачу до трьох неповнолітніх дітей? Це ж прямий шлях до перевірки злочинної діяльності підозрюваного! Йому навіть викручуватися не довелося. «Слизьких» питань від перекваліфікованого конюха не буде.

Далі питання: чи здійснював контрреволюційну агітацію? **М.А. Мазяр** заперечив. Не здійснював – значить не здійснював, повіримо на слово колишньому судимому куркулю. Допитав, так би мовити. Ні тобі очної ставки з С.О. Гамоцьким чи В.А. Бондаренком (поготів очну ставку з цими свідками МЄНАША МОШКОВИЧ за п'ять днів все-таки проведе у справі А.Л. Носаля[1]), ні конкретних фактів злочинної діяльності, ні хоча би сакраментального чекістського обурення: *«Вы говорите неправду, арестованный!»*. Допит формальний, як збір анкетних даних, суті злочину не з'ясовує і злочин не викриває.

То навіщо такий допит проводити? Який зиск від нього? Для годиться. Позаяк є чекістська інструкція: бодай раз допитати арештованого. МЄНАШУ МОШКОВИЧА, звичайного тюремного наглядача та прибиральника у комендатурі НКВС, посадили на цей конвеєр, аби розвантажити решту слідчих; хоча доручатимуть ще й роботу зі свідками.

Назагал для слідства все й так зрозуміло та вирішено. Відбувається *формальна процедура*. Якщо раніше допит проводив співробітник Окружного відділення карного розшуку (ДРАЧУК), то тепер його має провести співробітник Окружного відділу НКВС (Г. ГОРГОШКО та М.М. СОСНОВ). Прокурор ОРЛОВ має бути задоволений: всі процесуальні вимоги та норми дотримані. Можна передавати справу до судової трійки і не переживати, що її повернуть.

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 18–21.

Час згадати про **М.А. Якимова**. Виправляти недолугу роботу СВІДЕРСЬКОГО у його випадку взявся той-таки «висуванець» М.М. СОСНОВ. Важливо, що це був не Г. ГОРГОШКО, для якого ці допити стали би однаковими, і він мав би можливість їх між собою порівнювати та пов'язувати.

Зараз можна сказати майже з упевненістю, що свідки С.О. Гамоцький та В.А. Бондаренко прибули до Житомира за повісткою. Їх по черзі допитували Г. ГОРГОШКО (у справі **М.А. Мазяра**) та М.М. СОСНОВ (у справі **М.А. Якимова**). Пишу «майже», тому що залишаються сумніви, чи не була це творчість «романістів» із НКВС.

Звідки сумніви? Г. ГОРГОШКО допитує В.А. Бондаренка 1 вересня, а М.М. СОСНОВ – 2 вересня. Невже В.А. Бондаренко щодня їздив до міста за 30 км? Одначе решту допитів Г. ГОРГОШКО проводив 2 вересня, що збігається з допитами М.М. СОСНОВА. Зокрема, обидва допитали С.О. Гамоцького. Цього ж дня М.М. СОСНОВ допитав М.В. Зайцева. То чому його у справі **М.А. Мазяра** повторно не допитав Г. ГОРГОШКО? Той повторно допитає М.В. Зайцева та В.А. Бондаренка аж 9 вересня.

Цікавий збіг. Останні два свідки з'являються в Управлінні НКВС 1 та 9 вересня. Припускаю, що заступника голови сільради М.В. Зайцева не хотіли зайве «світити» перед іншими свідками: І.О. Бойчуком та С.О. Гамоцьким. Однак не викликати М.В. Зайцева як представника сільради оперативники НКВС уже не могли, адже за кілька днів належало написати обвинувальний висновок для судової трійки. Направду, не викривати ж заради цього голову сільради В.А. Бордаченка! Такого агента слід берегти для подальших справ. А для М.В. Зайцева у вересні 1937 року настали «чорні» дні. На свободі лишалися учасники «хрестового походу», які запросто могли діяти на випередження та щонайменше погрожувати фізичною розправою за таку «активність».

У справі **М.А. Якимова** допити свідків мають ту саму деталь: цитати підкреслювалися червоним олівцем. Цитування схожі на цитуванні у справі **М.А. Мазяра**. Але тільки схожі. Наприклад, С.О. Гамоцький зауважив, що **М.А. Якимов** був куркулем, мав потужне господарство, воював у петлюрівській армії, зривав колективізацію і був учасником «хрестового походу», не платив податки, порушував колгоспну дисципліну. Після повернення з концтабору відмовився працювати у колгоспі. Проте на короткий час «проліз» туди на посаду бригадира городньої бригади і заподіяв великої шкоди. Зокрема, зламав двері у підвал, у результаті чого 300 мішків картоплі згнило та померзло. Також зіпсував засолювання колгоспних огірків. Й, очікувано, виступав проти підписки на позику зміцнення оборони СРСР[1].

М.В. Зайцев підтвердив несплату податків, «хрестовий похід», петлюрівщину, неробство, антирадянську агітацію та шкідництво. Також розкрив технологію псування засолених огірків: виявляється, **М.А. Якимов** кинув у бочку з огірками залізну гирю. Щоправда, зауважив на 300 центнерах замерзлої та гнилої картоплі, що значно більше, ніж 300 мішків. Далі все по списку – про Л.Д. Троцького та Г.О. Зінов'єва, необґрунтовані премії льотчикам та агітацію проти позики зміцнення оборони СРСР[2].

В.А. Бондаренко був солідарний з односельцями: петлюрівець, «хрестовий похід», картопля, неробство. Ще згадав, як під час «хрестового походу» **М.А. Якимов** із поплічниками прийшов до сільради з чітким наміром вбити його, нещасного В.А. Бондаренка, тоді ще активіста. Той, хвала богу, вискочив у вікно і втік, хоча по ньому *стріляли*. Це вказує на особисті рахунки. Ну, і як же без компрометувального цитування арештованого:

---

[1] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 14, 14 зв.

[2] Там само. Арк. 16, 16 зв.

> Советская власть – гибель для нас, нужно организоваться, не молчать годами и кому следует надо скрутить голову. Лишь тогда мы избавимся от панщины[1].

Себто закликав до повстання проти тих, *«кому следует скрутить голову»*. З цією метою **М.А. Якимов** схиляв на свій бік одноосібників і несвідомих колгоспників. Не соромився у присутності активіста, дарма що виключеного з партії, В.А. Бондаренка, який завітав до хати Лисогора Максима, лаяти портрети Й.В. Сталіна та Л.М. Кагановича. А під час арешту нібито крикнув наостанку:

> Если бы я знал об аресте раньше, убил бы 2-3 активистов села, а потом пусть гады бы судили, но все равно я еще вернусь и расправлюсь с кем нужно на селе[2].

З цього можна зробити висновок, що букивчан арештовували не серед ночі у «воронках» і шкіряних куртках, як прийнято вважати, а вдень, демонстративно, при свідках.

Як бачите, чоботар **М.А. Якимов** був більш колоритним персонажем Великого терору, ніж різнороб лісгоспу **М.А. Мазяр**. Але на допиті у М.М. СОСНОВА 3 вересня 1937 року своєї провини так само не визнав. Та й млявий МЄНАША МОШКОВИЧ без особливого натхнення ставив тієї п'ятниці такі самі питання, що й **М.А. Мазяру**, отримав короткі заперечні відповіді (такі записані у протоколі допиту) і нічого уточнювати не став[3]. А навіщо? Допит суто формальний – для галочки в описі до кримінальної справи.

---

[1] Там само. Арк. 18.
[2] Там само. Арк. 18 зв.
[3] Там само. Арк. 10–12.

Зате М.М. СОСНОВ, якого приставили проводити допити свідків у справі букивського ветеринара А.Л. Носаля, виявив несподівану активність. Щоправда, Антона Лукича він допитає тільки 3 вересня (цього дня всіх арештованих привезли на допити), а перед цим плідно працюватиме зі свідками М.В. Зайцевим, С.О. Гамоцькогим і В.А. Бондаренком. Прикметним стає не стандартний допит трьох свідків, а те, що МЄНАША МОШКОВИЧ вирішив погратися у досвідченого слідчого. 8 вересня 1937 року він організував дві очні ставки підозрюваного з В.А. Бондаренком і С.О. Гамоцьким.

Як на мене, це черговий, дарма що непрямий, аргумент на користь того, що В.А. Бордаченко висловив особливе зацікавлення (можливо, об'єктивоване матеріальною винагородою), щоби А.Л. Носаль ніколи не вийшов із в'язниці. Відтак належало міцніше прикрутити того до конкретних злочинних дій. З цією метою голова сільради (не колгоспу!) розкручував справу про... здохлих колгоспних коней.

Читач може не повірити та вигукнути: «Що, знову?!». Так, у Букивському колгоспі знову почали здихати коні. Вже не від вкраденого вівса (себто від голоду), а від іншої пошесті. Весною 1937 року раптово здохли двоє коней, а ще п'ятеро були виведені з ладу. Тож посівна кампанія затягнулася. А це було неприпустимо для нетерплячого керівництва. Як встановили, коні вийшли з ладу через дії якогось шкідника, який, «рятуючи» коней від корости, помив їх розчином із високою концентрацією миш'яку (покази С.О. Гамоцького, М.В. Зайцева та В.А. Бондаренка)[1]. Натомість А.Л. Носаль під час реабілітації 1965 року пояснював слідчому, що такого не могло бути в принципі, адже у роботі з кіньми він використовував не миш'як, а сірку[2].

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 11 зв., 13, 17.

[2] Там само. Арк. 64 зв.

На своєму першому допиті 19 липня 1937 року розгорнуту картину причин загибелі колгоспних коней запропонував комірник В.А. Бондаренко. Він зауважив, що попаленою шкура була у коней, які належали бригаді, яку обслуговував не А.Л. Носаль, а інший фельдшер Бондарчук (за спогадами Антона Лукича, це була бригада Бондаренка Григорія Пилиповича[1]). На його думку, таким чином Антон Лукич здійснив свідому та підлу шкоду і відвів від себе підозри.

Отже, В.А. Бордаченко та В.А. Бондаренко спробували обвинуватити А.Л. Носаля та запустити слідство за старою перевіреною схемою про шкідництво. Однак вони не розуміли, що лейтмотивом нової кампанії із засудження селян була політична стаття 54-10. Вони так старалися, що історія про повторне шкідництво ветеринара А.Л. Носаля увійшла спочатку у покази всіх свідків, потім закономірно знайшла своє місце в обвинувальному висновку, а затим – в обґрунтуванні вироку судової трійки. Тож вийшло так, що букивські активісти запропонували розслідувати дуже конкретний, дарма що задавнений, *кримінальний* злочин. Ця яскрава наживка привернула до себе увагу *всіх* чекістів. Саме тому А.Л. Носаль не отримав найвищої міри покарання, а пішов шляхом засудження 1932 року, дарма що з більшим терміном ув'язнення.

Допит **М.А. Мазяра**, як і допит **М.А. Якимова**, у виконанні М.М. СОСНОВА, а потім сплеск активності чекіста у кримінальній справі А.Л. Носаля мене так збентежив, що я вирішив придивитися до персони МЄНАШИ МОШКОВИЧА. Яке він, неграмотний тюремний наглядач і прибиральник комендатури НКВС, має відношення до кримінальних справ? Адже на віртуоза допитів він явно не тягнув.

---

[1] Там само. Арк. 70 зв.

З 27 червня по 4 липня 1939 року у Житомирі у приміщенні Обласного Управління НКВС проходив закритий судовий процес проти чекістів. Серед дев'яти співробітників Управління НКВС фігурував наш М.М. СОСНОВ[1]. З'ясувалося, що він спочатку був конюхом, а потім його *зробили* наглядачем у комендатурі. На цій посаді йому доводилося виконувати найбруднішу роботу:

> Я должен был привозить опилки, грузить машины трупами и воду носить, и уборку делать после расстрела[2].

Тому у протоколах допитів, які він проводив, МЄНАША МОШКОВИЧ підписується скромно без звання: «співробітник НКВС». Допити – не його профіль. Він чистить приміщення тюрподу та гаража від крові, засипає тирсою подвір'я комендатури, возиться з трупами після чергової операції, але не повинен допитувати. Поготів на судовому процесі він прямо заявив:

> Образования у меня нет никакого, могу я только расписаться и читать не могу. Я всё время работал кучером, всё время разъезжал и не научился грамоте. <...> Копию обвинительного акта и определение подготовительного заседания я не читал, и мне его прочли 23 июня[3].

---

[1] У Листі Управління Служби безпеки України в Житомирській області від 27 серпня 2021 року № 57/18/М-404/164 зазначається, що будь-яка інформація про М.М. Соснова в їхньому архіві відсутня.

[2] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

[3] Там само.

МЄНАША МОШКОВИЧ міг бути неграмотним. За нього протоколи вела секретарка, а він тільки ставив підпис. Його справжній підпис, який фігурує у справі № 67841, відрізняється від того, що ставився на протоколах допитів **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова**.

Підпис М.М. Соснова в анкеті арештованого (арк. 10) та схожий підпис у протоколі допиту М.А. Мазяра (арк. 12)

Підпис М.М. Соснова 28 січня 1939 року на підписці про невиїзд у справі 32460-оф. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 75.

Як це пояснити? Гадаю, вимогою підписувати покази своїм прізвищем, а не звичайним підписом, щоби в разі потреби можна було порівняти почерки. **М.А. Мазяр**, як видно з матеріалів кримінальної справи, так само підписувався повним прізвищем, як і решта підозрюваних. Також не виключаю ймовірності того, що підпис могла ставити секретарка чи інша уповноважена особа.

То як МЄНАША МОШКОВИЧ зі своєю «кучерською» неграмотністю потрапив на оперативну роботу? Я припустив, що кримінальних справ було так багато, що до репресивного конвеєра підключали тюремних наглядачів, які за сумісництвом виконували роботу прибиральників. Що казати, коли судова трійка при НКВС Житомирської області, працюючи з 23 жовтня 1937 року до 10 травня 1938 року, встигла розглянути 3 751 справу на 6 360 осіб. В результаті були розстріляні 3 931 особа[1].

---

[1] Ковальчук М., Матросова Е., Костюкевич Е. Терор 1937-1938 років на Житомирщині. Приклад родини Гончаруків. *День*. 2013. 20 лист. URL: http://surl.li/ywzo.

Погодьтеся, працездатність чекістів вражає. Якщо вони працювали без вихідних і свят, то їм доводилося виносити 20 смертних вироків щодня. Троє осіб збиралися, переглядали так звані альбоми і ставили підписи. Але й ця формальність забирала стільки часу, що її порушували. Це можна сказати про новостворену житомирську судову трійку.

Якийсь час до її складу входили начальник Управління НКВС Житомирської області Г.М. ВЯТКІН, прокурор В.Д. РАСПУТЬКО та голова обкому М.А. ДІДЕНКО. Останній кілька разів не з'являвся на засідання трійки[1], і тоді судова трійка фактично перетворювалась на двійку. Брак підписів пояснювали тим, що апарат із технічних причин не встигав оформляти протоколи. Відомі факти, що через хворобу одного з членів судової трійки альбоми арештованих переглядалися ним... у себе на квартирі, а підписи ставилися «заднім числом»[2]. Тож ніяких чорних мантій, білих кучерявих перук і суддівських молотків не було. Г.М. ВЯТКІН зізнався на допиті, що вироки часто-густо відбувалися ще *до того*, як протокол трійки складався та підписувався[3]. Д.І. МАНЬКО, приміром, допомагав йому на альбомних довідках проставляти літеру «Р» (що означало найвищу міру покарання) *без участі* членів судової трійки[4]. Ось такий рівень судочинства.

---

[1] № 193. 13 січня 1939, б.м.в. Протокол допиту Василя Распутька. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1796.

[2] № 202. 21 лютого 1939, Москва. Протокол допиту Григорія Вяткіна. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1846.

[3] Там само. С. 1844.

[4] № 199. 19 січня 1939, б.м.в. Протокол допиту Данила Манька. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1824.

Іншому голові трійки, який підміняв Г.М. ВЯТКІНА, начальнику 3-го відділу Управління НКВС Житомирської області М.Є. ФЕДОРОВУ вдалося таким чином засудити до розстрілу понад 2 000 осіб, протоколи на яких не були підписані на момент слідства[1]! За це 1940 року його засудили спочатку до 10 років позбавлення волі, а за пів року вирок замінили на найвищу міру покарання[2].

Під час кривавих перегонів станом на другу половину 1938 року співробітники НКВС займалися майже неприхованими фальсифікаціями. Вони не тільки припинили допитувати арештованих, чого вимагала процедура слідства, а й «клепали» групові справи, в які умисно включали осіб, які йшли одиничними справами й подекуди були між собою незнайомі. Це видно з показів начальника 4-го відділу Управління НКВС Житомирської області М.Е. ЛЄСНОВА-ІЗРАЇЛЄВА[3], а також зафіксовано у Постанові по обвинуваченню М.Є. ФЕДОРОВА[4]. Останній таким чином створював видимість того, що викриваються великі підпільні контрреволюційні та націоналістичні організації. Це додавало йому ваги як пильному й старанному керівнику. Однак «звероподобного рвения» сталінський режим не оцінив.

---

[1] № 197. 18 січня 1939, Київ. Постанова НКВС УРСР у справі Михайла Федорова. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1816–1818.

[2] Федоров, Михаил Ермолаевич. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/advpo.

[3] № 196. 16 січня 1939, б.м.в. Протокол допиту Матвія Леснова-Ізраїлева. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1810–1812.

[4] № 197. 18 січня 1939, Київ. Постанова НКВС УРСР у справі Михайла Федорова. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1816.

Отже, з неординарною місією М.М. СОСНОВ таксяк упорався. І, вочевидь, без застосування фізичної сили, що було очікувано, з огляду на його кваліфікацію. То, може, цей наглядач був таємним гуманістом, який прагнув рятувати арештованих?

Саме час докладніше розповісти про будні Управління НКВС у Житомирі. Для чекістів ситуація лишалася спокійною до січня 1938 року. У зв'язку з реорганізацією Окружного УНКВС в Обласне відбувалося інтенсивне пересування кадрів. Одіозного Л.Т. ЯКУШЕВА наприкінці лютого 1938 року змінив московський посланець Г.М. ВЯТКІН. І невдовзі розпочалося…

Рано чи пізно чекістські жахи вийшли би назовні. Але за іронією долі тріснуло там, де найменше чекали. Згаданий на початку книги вартовий Б.В. ДАВИДОВИЧ розпустив язика про те, що відбувається за стінами комендатури. А коли військовий трибунал його притиснув до стіни, він у січні 1938 року дав покази про наслідки проведення операцій (кров, яка рівчаками збігала на вулицю Паризької Комуни), про мародерство і методи роботи чекістів під час слідства. Навіть вартовий Б.В. ДАВИДОВИЧ отримав можливість бити арештованих[1]. З особливим натиском червоного олівця у протоколі судового засідання було підкреслено інше:

> Я видел, что оперативные работники после исполнения приговора с расстрелянных одежду забирали себе и относили домой. Это надзиратель тюрьмы СОСНОВ, Пом.[ощник] Коменданта ЛАЗОРКИН и Уполномоченный НКВД КОСТЕНКО… Они все с расстрелянных брали сапоги[2].

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 131.

[2] Там само. Арк. 132.

«Поховати» справу вартового Б.В. ДАВИДОВИЧА начальнику Управління НКВС Г.М. ВЯТКІНУ не вдалося. Мало того, внутрішнє розслідування житомирськими чекістами показало, що мародерами були приблизно двадцять осіб. Г.М. ВЯТКІН відреагував на це... дисциплінарними стягненнями підлеглих. Київське керівництво такий ліберальний підхід не вдовольнив, і вони вирішили пильніше придивитися до житомирських бешкетників[1].

Швидко з'ясувалося, що йшлося не про окремі випадки мародерства, а про влагоджену систему. На прикладі шофера Новоград-Волинського міського відділу НКВС В.І. ГИРИЧА було показано, що той спеціально просився у відрядження до Житомира, адже отримував можливість розкрадати речі страчених. Якийсь час він сам розстрілював. Потім привласнені речі його дружина продавала на базарі у Новоград-Волинському. Чи значним був фінансовий зиск із того? Вочевидь, так. Слідством встановлено, що за ці гроші шофер побудував будинок, придбав обладнання, одяг, відрізи шовку тощо[2]. Зауважу, що йдеться про пересічного шофера вантажівки, який возив новоград-волинських засуджених на страту до Житомира. Що казати за решту житомирських працівників НКВС, яким їздити нікуди не треба було, а тільки чекати на чергову партію засуджених до найвищої міри покарання. А ті надходили мало не щодня.

Паралельно відбувалося слідство в іншій справі, розпочатого дещо пізніше. За «зябра» взяли миршавого заступника начальника УНКВС Житомирської області Г.Й. ГРІШИНА-ШЕНКМАНА. Йому «шили» стандартну для чекістів високої ланки справу у шпіонажі та співпраці з іноземними розвідками.

---

[1] Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2015. № 1 (44). С. 132–137.

[2] Там само. С. 138–141.

Подвиги житомирських чекістів, серед яких значився наглядач М.М. СОСНОВ, набули розголосу та виявились ганебними навіть за сталінськими мірками. Мародерство – пряма ознака втрати дисципліни. Не дарма каральна система наголошувала в обвинувальному висновку на морально-побутовому розбещенні підозрюваних: пияцтво, статева нерозбірливість, садизм тощо.

Після розстрілів страчених скидали у вантажівку та відвозили на таємне поховання на околицях староєврейського кладовища та інших затишних місцях. Коли мили машину, вода з кров'ю заливала подвір'я та через ворота тюрми витікала на вулицю. Як ми пам'ятаємо, про це Б.В. ДАВИДОВИЧ розповів сестрі та шурину, за що його притягли до відповідальності. Він на вулиці чув як арештовані на допитах плачуть, але нібито не чув, щоб їх катували[1].

Попервах все подвір'я відділу після виконання операцій було в крові. Тож його стали посипати тирсою, а згодом облаштували бетонну яму, куди стікала кров, яка текла від гаража. Там зазвичай виконували вироки та виносили трупи. Щоб уникнути компрометації, за словами помічника коменданта Управління НКВС М.Й. ЛАЗОРКІНА, тюремники законопачували кузов вантажівки «барахлом» розстріляних[2]. Щоправда, після внутрішньої перевірки оперуповноважений НКВС С.О. ГОЛУБЄВ доповідав у Київ, що факти з проливанням крові на вулицю нібито не підтвердилися. Були, мовляв, тільки криваві плями, які працівникам вдавалося хутко ліквідувати[3].

Проте ретельне прибирання не особливо рятувало від розголосу та пліток. У показах коменданта Управління НКВС М.С. ЛЮЛЬКОВА зазначається:

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 131.

[2] Там само. Арк. 133.

[3] Там само. Арк. 148.

> Хочу заявить следствию, что во время приведения приговоров в исполнение в УНКВД, были на бульваре в городе слышны выстрелы, по которых не составляло никаких затруднений определить о проводимой в НКВД операции, т.е. приведение приговоров в исполнение[1].

Саме тому Б.В. ДАВИДОВИЧУ було соромно стояти на варті біля воріт комендатури. Він відчував, що перехожі дивляться на нього як на звіра[2]. Житомиряни все знали без витоку секретної інформації від балакучого вартового.

Одяг убитих закопували, але не весь. Закопували те, що не становило жодної цінності. Співробітники комендатури УНКВС дещо з найбільш цінного залишали собі, адже арештовані приїжджали з валізами та мішками[3] (готуючись до заслання у північні райони).

М.М. СОСНОВ 27 грудня 1938 року на допиті показав, *що* з речей брали собі 18 (!) чекістів. Особливу роль відвів Г.А. ТИМОШЕНКУ. Сам МЄНАША МОШКОВИЧ узяв собі дві пари чобіт і кожушок[4]. Власні дії пояснив тим, що власний одяг під час роботи забруднив і мав малу зарплату, щоб одягатися. Брудної роботи щоночі направду вистачало, тож такому поясненню можна було вірити. Частково. Тому що був він таким щедрим, що неодноразово обіцяв дати пару чобіт вартовому Б.В. ДАВИДОВИЧУ. Але так і не дав, дарма що той уже сам просив[5].

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 175.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 132.

[3] Там само. Арк. 258.

[4] Там само. Арк. 319.

[5] Там само. Арк. 132.

Ці покази підтвердив М.С. ЛЮЛЬКОВ[1]. Власне, одне з головних звинувачень, яке закидали чекістам, – речі страчених належало у повному обсязі віддавати державі, а не привласнювати.

Зрозуміло, що крадіжкою одягу не обмежилось. Поцуплені чоботи, штани, пальта і кожухи – вершина мародерського айсберга. Забирали ручні та кишенькові годинники, портсигари, гроші страчених. На щастя, співробітники комендатури мешкали поблизу роботи і далеко носити не доводилося.

Зокрема, з показів М.М. СОСНОВА, який мешкав напроти комендатури, стає відомо:

> Все ценные вещи он [Г.М. ТИМОШЕНКО] запирал у себя в склад, и когда на другой день посмотришь, то в складе и нигде их уже не было. Он жил напротив Облуправления и таскал вещи домой. Например, это было видно из того, что кожаное пальто и белые валенки осужденных ТИМОШЕНКО носил на себе, так замечались и ряд других вещей[2].

Схема «експропріації» майна була приблизно такою. Після того, як засуджених привозили з найближчих населених пунктів до Житомирської тюрми, вилучалися всі цінності (гроші, одяг, коштовності). У тюрмі вони чекали на суд. Коли їх відправляли до комендатури УНКВС, де мав відбутися вирок, цінності під розписку поверталися засудженим. А вже у комендатурі речі та цінності знову вилучалися. Назавжди.

---

[1] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 168–169.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 319.

На слідстві цю схему розкрив начальник Житомирської тюрми М.З. ГЛУЗМАН. Його арештували раніше за решту чекістів і катуваннями й імітацією розстрілу змушували всю провину взяти на себе.

> Присутствуя в комендатуре во время операции, я убедился в том, что в тюрьподе УНКВД деньги и ценности у приговоренных отбираются без будь какого учета и системы и что эти деньги расхищаются.
>
> Об этом я заявил ЯКУШЕВУ, который мне велел в дальнейшем деньги на руки не выдавать заключенным, а составлять ведомость, в которой предложить заключенным расписаться в получении денег без фактической выдачи таковых, в результате чего всю причитавшуюся сумму по ведомости передавать коменданту ТИМОШЕНКО, принимавшего заключенных или доставить в УНКВД – начальнику АХО НОВОСЕЛЬЦЕВУ, что мною и выполнялось[1].

Але й тут житомирські чекісти викрутилися. Вони забирали квитанції у розстріляних і за ними отримували їхні речі (як зізнався Г.А. ТИМОШЕНКО[2]). Так почали робити ще восени 1937 року (зазначив Ф.Г. ІГНАТЕНКО[3]). Себто схема працювала щонайменше рік, а за цей час розстріляли не одну тисячу людей.

---

[1] № 192. 9 січня 1939, Житомир. Протокол допиту Михайла Глузмана. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1780.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 195–196.

[3] Там само. Арк. 178.

З житомирських чекістів могли вийти хвацькі підприємці. Вони також продавали речі страчених Житомирській тюрмі, яка на той час стала пересильним етапом й одягала тих, хто вирушав у північні райони відбувати покарання. Зрештою, майно вилучалося без жодних розписок і витрачалося розстрільною бригадою на горілку та закуску після важкої ночі[1]. Доблесний М.М. СОСНОВ вдень допитував арештованих, а ввечері особисто збирав у них гроші номіналом від 10 до 100 карбованців[2]. Поскаржитися арештовані нікому не могли, позаяк у відділ не пускали навіть прокурора. Втім, прокурор без того знав про порушення законності у комендатурі Управління НКВС через свою дружину. Та працювала у Житомирській тюрмі лікарем і на власні очі бачила, в якому стані повертали арештованих після допитів.

Результатом стало те, що 19 грудня 1938 року при обшуку на квартирі та на роботі в Ф.Г. ІГНАТЕНКА, крім незареєстрованої зброї та боєприпасів, арештували 6 565 карбованців[3]. Чи багато це? Для порівняння: у листопаді 1937 року ставка доктора наук, який пропрацював на посаді понад 10 років, становила 1 500 карбованців, а ставка асистента кафедри, який не має вченого звання і працює менш як 5 років, – 500 карбованців. Лаборант із середньою загальною освітою та мінімальним досвідом роботи заробляв 225 карбованців[4]. І щось підказує, що це не все майно, яке Ф.Г. ІГНАТЕНКО незаконно привласнив.

---

[1] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 194.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 317.

[3] Там само. Арк. 25, 38.

[4] Про запровадження штатних посад і посадових окладів для професорсько-викладацького складу у вишах. *Червоне Полісся*. 1937. 15 лист. (№ 6). С. 2.

Був іще один вид мародерства, який геть погано виглядав. Убитим вибивали золоті зуби та коронки. За свідченням Ф.Г. ІГНАТЕНКА, першим здогадався це робити заступник начальника Управління НКВС Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН. Наприкінці 1937 року той звернув увагу, що в одного вбитого з рота блищать золоті зуби[1]. Майнула нацистська здогадка. М.М. СОСНОВ зізнався, що разом із Г.А. ТИМОШЕНКОМ та Ф.Г. ІГНАТЕНКОМ у грудні 1937 року кийками вибивали і витягували кліщами золоті зуби та коронки[2]. Потім у того ж Ф.Г. ІГНАТЕНКА при обшуку у купі брудної білизни знайшли 37 золотих коронок. Деякі були витягнуті разом із зубами[3]. Гадаю, у решти чекістів колекція була не менш солідною.

М.М. СОСНОВ визнав, що на його совісті лише чотири вирваних зуба[4], але й ті кудись зникли, коли він поклав їх помити (таке нещастя було у людини!). Проте стало відомо, що він завжди ходив із кліщами за халявою (свідчення М.К. ЛЕЙФМАНА[5]). МЄНАША МОШКОВИЧ пояснив це так:

Клещи у меня были только для водопровода[6].

---

[1] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 182.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г.А., Игнатенко Ф.Г. и других : в 4-х томах. // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 73.

[3] Там само. Арк. 43.

[4] Там само. Арк. 320.

[5] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 235.

[6] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

М.М. СОСНОВ на слідстві заявив, що рвати зуби його змушували Г.А. ТИМОШЕНКО та Ф.Г. ІГНАТЕНКО. Проте була у нього така тонка душевна організація, що не міг більше цього робити, оскільки починав блювати[1]. Цьому примусу нібито були свідками оперуповноважені УНКВС М.І. БЛАНК, В.М. ВИШНЕВСЬКИЙ, Л.У. КОНДРАЦЬКИЙ, наглядач А.Т. ТЕРЕЩУК[2]. Своєю чергою, Г.А. ТИМОШЕНКО запевнив, що видирали зуби лише кілька разів, причому це робив Ф.Г. ІГНАТЕНКО (який із зубами вже «спалився»).

Це відбувається не з євреями в Освенцимі, а в радянській Україні – з українцями. Німці ще тільки розгортали мережу концтаборів і не виробили систему масового вбивства, а радянські люди вже видовбували зі щелеп радянських людей золоті зуби.

До слова, участь євреїв у Великому терорі настільки помітна, що вимагає зупинитися для розуміння такого спалаху насильства.

Кількість євреїв в органах НКВС в Україні сягала мало не 50%. Для прикладу, Житомирський окружний відділ НКВС очолював ЛІВШЕН (ШАТОВ) ЮХИМ САМІЙЛОВИЧ, Новоград-Волинський – МАСЛОВСЬКИЙ АБРАМ ГРИГОРОВИЧ, Коростенський – НОВАКОВСЬКИЙ НІСОН ШЛЬОМОВИЧ. В інших областях та округах – те саме. У грудні 1938 року начальник Управління НКВС Київської області А.Р. ДОЛГУШЕВ навіть виправдовувався щодо звинувачень в антисемітизмі[3]. Зрозуміло, що за такого масивного представництва чистка апарату НКВС значною мірою торкнулася саме представників єврейської національності.

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 320.

[2] Там само. Арк. 325.

[3] Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 гг. : опыт биографического словаря. Москва, 2017.

Житомир періодично зазнавав єврейських погромів. Їхньою причиною були національні, релігійні та соціальні розбіжності. Не забуваймо, що третину населення Житомирщини складали національні меншини[1].

1905 року євреї після провокації з боку влади утворили загони самооборони. В результаті сутичок із військами загинуло від 15 до 50 осіб, більше сотні було поранено[2]. Під час заворушень натовп погромників убив Миколу Блінова – російського студента, який став на захист євреїв. Сьогодні йому встановлено меморіальну дошку у Житомирі[3]. Тоді ж загинули кілька десятків євреїв у передмісті. У Троянові вбили десять євреїв, які невеличким загоном пробивалися з Чуднова до Житомира, але на свою біду зустрілися з селянами Татариновки.

Події 1905 року показали, що до євреїв, попри їхню значну чисельність у регіоні, ставлення було неприязне як у містах, так і в селах. Тож не дивно, що до погромів 1919 року доєдналися всі: численні банди, денікінці, петлюрівці та навіть будьонівці[4]. Саме єврейські погроми ставилися у провину «ворогам народу» 1937-1938 років, зокрема букивчанам, які «під шумок» Громадянської війни брали у тому участь.

---

[1] Нариси історії Житомирщини першої половини XX століття : колективна монографія / за заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир, 2017. С. 139.

[2] Погром в Житомире (1905). URL: http://surl.li/aaktr; Еврейские местечки Украины. Житомир. В поисках исчезнувшей цивилизации. URL: http://myshtetl.org/zhitomirskaja/zhitomir.html.

[3] Файнштейн А. В Житомире увековечили память русского студента, погибшего в еврейском погроме 1905 года. *Хадашот*. URL: http://surl.li/aakuc.

[4] Доценко В. О. Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38; Єврейські погроми під час Української революції. *Матеріал з Вікіпедії*. URL: http://surl.li/aakzc; Макаренко Т. П. Єврейські погроми в добу Української революції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35; Сичевський А. До історії «червоних» погромів євреїв Житомирщини. *Журнал Житомира*. 2010. 29 січ. URL: http://zhzh.info/publ/4-1-0-1882.

Зрозуміло, що за таких обставин євреї теж не гребували вдаватися до насильницьких методів ведення слідства щодо українців. Адже вперше становили у владній структурі значний відсоток працівників. Щонайменші спроби «впливати» на них істерично розглядалося як вияв антисемітизму, що певною мірою відповідало дійсності.

Ось, наприклад, Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН переповідає суду свій дожитомирський період роботи:

> Я написал докладную записку в ЦК, её показали Наркому, а он сказал, что так лишь враг может написать. Я её переписал, её снова отнесли Успенскому, а он тогда порвал её.
>
> Я понял, что здесь я погибну, т.к. знал, что от Наркома несёт антисемитизмом[1].

Тож виривання зубів, мародерство, тортури з боку представників єврейської національності мали давнє коріння непростих стосунків. Однак певен, що першочергового значення національність арештованого не мала зовсім. Ключовим ставало питання фінансової та матеріальної вигоди. Але, ясно, що вбивати та грабувати представників іншої національності було, так би мовити, приємніше. Це завше можна було раціоналізувати у колі близьких і друзів.

Втім, повернемося до наглядача М.М. СОСНОВА. Захищаючись проти звинувачень іншого єврея начальника Житомирської тюрми М.З. ГЛУЗМАНА, він скаже на суді:

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Глузман врёт, будто он видел, что я рвал зубы. Если он и видел, то он должен был сказать: «Не делай этого», а он стоял, смотрел нашу работу, смеялся и говорил: «Молодцы, ребята». Мы так работали, что глаза кровью налились, и нас по 3 дня не выпускали из помещения[1].

У словах МЄНАШИ МОШКОВИЧА була частка правди. Роботи з часом ставало так багато, що частина розстрільної бригади ночувала прямо у приміщенні комендатури: вдень проводили допити, вночі виконували вироки та ховали страчених. Адже після утворення Житомирської області (з жовтня 1937 року) засуджених з усієї області почали страчувати винятково у Житомирі (за місцем роботи судової трійки). Кількість страт за ніч інколи сягала 300-400.

М.М. СОСНОВ фігурував також в інших злочинах. Зокрема, допомагав збоченому керівництву – Л.Т. ЯКУШЕВУ, Г.А. ТИМОШЕНКУ, Г.Й. ГРІШИНУ-ШЕНКМАНУ, М.І. БЛАНКУ та решті – гратися перед розстрілом з оголеними молодими жінками у «лікаря» (старих чомусь не роздягали). Іншим приводом для хтивих розваг із жінками була тема «бані» (свідчення Ф.Г. ІГНАТЕНКА[2]).

Але не думаймо про житомирських чекістів нічого крамольного. Це вони так упроваджували тезу свого шефа М.І. Єжова про рівність прав чоловіків і жінок[3]. Не тільки ж із чоловіків знущатися! Щоправда, власну роль у сексуальних витівках наглядач М.М. СОСНОВ оцінював вельми скромно:

---

[1] Там само.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 178.

[3] Промова товариша Миколи Івановича Єжова перед виборцями Горьківської-Ленінської виборчої округи в м. Горькому. *Червоне Полісся*. 1937. 14 груд. (№ 31). С. 2.

При раздевании женщин я не бывал, а только смотрел из другой комнаты[1].

Сором'язливий вуаєрист МЄНАША МОШКОВИЧ нібито гнівно виступатиме проти того, щоби жінок розстрілювали оголеними, адже їхні трупи важко вантажити: скривавлені тіла ставали слизькими. Чи пропонував він перед розстрілом одягати жінок, у матеріалах слідства не зазначається. Принагідно зауважу, що жінок частіше розстрілював Ф.Г. ІГНАТЕНКО[2].

Ф.Г. ІГНАТЕНКО, своєю чергою, наголосив, що М.М. СОСНОВ постійно був брудний через специфіку роботи. Тож естетичні й галантні чекісти не допускали його до жінок у ролі «лікаря», щоби той завчасно не наполохав їх. Разом із тим, Г.А. ТИМОШЕНКО детально розповів про «лікарську» ініціативу скомороха МЄНАШИ МОШКОВИЧА, в якій його підтримав професійний виконавець вироків М.І. БЛАНК.

Мабуть, все ж повіримо новоград-волинському шоферу В.І. ГІРИЧУ. Той тому так швидко розбагатів на мародерстві, що був уважним до деталей.

...Под видом «военных врачей» БЛАНК, СОСНОВ издевались над осужденными женщинами, производя «осмотр», во влагалище вкладывали палки и др.[3].

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 4. Арк. 144.

[3] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 326.

На слідстві М.М. СОСНОВ неохоче погодився з показами, що насміхався над жінками, коли їх заводили групами по 5-6 осіб, але зауважив, що це було тільки одного разу, та ніяких палок нікуди не пхав[1]. Як сам зазначить іншого разу, лише розглядав статеві органи та інші частини тіла у привабливих жінок[2]. Як можна здогадатися, при цьому не блював.

На суді начальник тюрми М.З. ГЛУЗМАН щодо участі МЄНАШИ МОШКОВИЧА у злочинах заявив:

> Я говорю то, что было, ведь из-за мародёрства Соснова я требовал снять его с прикрепления к опер[ативной]работе и вернуть на работу в тюрьму, чтоб он не занимался мародёрством[3].

Тобто тюремний наглядач М.М. СОСНОВ направду займався нетиповою для себе роботою. Його основне місце роботи – навіть не комендатура, а тюрма. Натомість за чиїмсь наказом він «був прикріплений до оперативної роботи» у комендатурі. До виконання таких функцій наглядач виявився неготовим: ані в плані елементарної грамотності, ані морально. Тож лишень імітував оперативну роботу. Можливо, просив методичної допомоги у більш досвідчених колег.

Тож природно виникають питання щодо істинних причин допиту М.М. СОСНОВИМ букивчан **М.А. Мазяра, М.А. Якимова,** А.Л. Носаля та свідків в їхніх кримінальних справах.

---

[1] Там само. Арк. 326.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 187.

[3] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Небезпідставними стають підозри: може, крім стандартного допиту арештованого, він мав на меті з'ясувати, що у конкретного підозрюваного можна поцупити після страти? Золоті зуби, піджак або чоботи? Якщо арештований був «цінним», його допит проводився таким чином, щоби той зізнавався у всьому, і судова трійка однозначно винесла найвищу міру покарання. Адже неграмотний М.М. СОСНОВ міг елементарно не знати критеріїв, за якими відбирали засуджених для розстрілу.

Сьогодні ми вважаємо, що «стріляли всіх підряд». Та якщо подивитися на сумну долю Мазярів села Буки, з'ясовується, що дехто за тією ж статтею 54-10 отримав 10 років позбавлення волі. Наприклад, голова Букивської артілі 12-річчя Жовтневої революції Мазяр Олександр Олександрович.

Існували рознарядки на найвищу міру покарання, які не дозволяли перевищувати. Відтак трійка лишалася у межах лімітів, дарма що вельми жирних. Збільшувати ліміти належало тільки з дозволу Москви. Цей дозвіл зазвичай надавався і висувалися вищі вимоги. Але ж тоді треба було чекати дозволу! А тут такий конвеєр. І кожен Окружний відділ НКВС прагнув показати свою продуктивність обласному керівництву.

Іншими словами, М.М. СОСНОВ міг «допомагати» окремим арештованим отримати потрібний вирок, щоби потім мати нагоду попрацювати кийком та кліщами. У той час кількість засуджених була ще порівняно невисокою – до сотні. Однак у випадку з **М.А. Мазяром** МЄНАША МОШКОВИЧ чи то не мав натхнення, чи то був розчарований нереспектабельністю його зубних рядів й убогістю вбрання. Можливо, невизнанням своєї участі в єврейських погромах **М.А. Мазяр** неабияк засмутив М.М. СОСНОВА. Хай там як, апатичний МЄНАША МОШКОВИЧ не наполягав на зізнаннях арештованого, адже у такому випадку закривав шлях до розстрілу золотозубого «клієнта».

Зауважте, що на організацію очних ставок у справі А.Л. Носаля у МЄНАШИ МОШКОВИЧА вистачило часу та натхнення, а на адекватний допит **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова** – ні. Така вибірковість може пояснюватися тим, що йому або дали відповідний наказ, або – хабар. Враховуючи моральний портрет М.М. СОСНОВА, можливими стають обидва варіанти.

На вибивання зізнань з арештованих направду бракувало часу. Таких допитів, очевидячки, у нього могло бути мало не десяток за день. Поки за кожним занотуєш покази, а ще належало ретельно вимити машину, прибрати подвір'я комендатури, гараж і приміщення для страт. І керівництво постійно підганяє, премії позбавлять, а то й поряд до стінки поставлять чи посадять, що трапилося з М.З. ГЛУЗМАНОМ, Г.Й. ГРІШИНИМ-ШЕНКМАНОМ та іншими.

Тижнева розбіжність у відправці кримінальних справ **М.А. Якимова** (суд відбувся 4 вересня 1937 року) та **М.А. Мазяра** й А.Л. Носаля (суд відбувся 11 вересня 1937 року) до Обласного відділу Управління НКВС вказує на те, що МЄНАША МОШКОВИЧ вибився з графіка і не встигав з оформленням допитів. Більш детально про це буде сказано згодом.

Оскільки криміналу у діях **М.А. Мазяра** бракувало, Г. ГОРГОШКО не полінувався 9 вересня зустрітися із заступником голови Букивської сільради М.В. Зайцевим[1] та В.А. Бондаренком[2]. У результаті цих зустрічей була «посилена» контрреволюційна риторика підозрюваного (основна політична лінія звинувачення за статтею 54-10). Така перестраховка з показами цікава тим, що їхні свідчення написані майже під копірку.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 23–24.

[2] Там само. Арк. 25.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1937 г. Сентября мес. 9 дня

Я, уполномоченный Окр.[ужного] отдел.[ения] Житомирского НКВД Горгошко Г. допросил в качестве свидетеля

Фамилия: Зайцев

Имя и отчество: Николай Викторович

Дата рождения: 1897 г.

<...>

Показания свидетеля Зайцева Николая Викторовича 9 сентября 1937 г.

Вопрос: Что вам известно о к/р [контрреволюционной] и антисоветской деятельности Мазяра Михаила Андреевича?

Ответ: Знаю гр.[аждания] МАЗЯРА Михаила Андреевича с малых лет как кулака, который пользовался наемным рабочим трудом. МАЗЯР бывший петлюровец, принимал активное участие вместе с петлюровской бандой в Житомирском еврейском погроме. В 1932 году в помещении с[ельского]/совета избил неизвестно за что евреев-колхозников. МАЗЯР Михаил систематически вел к/р [контрреволюционную] агитацию против колхоза и расхищал соц.[иалистическое] имущество.

В 1932 году Трояновским Народным Судом к 8 годам лишения свободы был приговорен за к/р [контрреволюционную] агитацию и расхищение соц.[иалистической] собственности, отбывал срок наказания в Дмитровских Трудовых Лагерях. По отбытии меры соц.[иалистической] защиты, прибыл по местожительству в село Буки Житомирского района, МАЗЯР Михаил не примкнул к общеполезному труду, а связался с

классово враждебным элементом и стал активно проводить к/р [контрреволюционную] агитацию среди колхозников, говоря им «скоро придут поляки и разгонят колхозы, а вы, дураки, напрасно тратите силу и за это ничего не получаете, вот берите пример с меня. Я не работаю в колхозе, а денег имею полный карман». Работая в колхозе конюхом, МАЗЯР Михаил систематически воровал в колхозе сено, овес, фураж, а лошадям не давал. В результате воровства фуража дошли до полного истощения и был падеж рабочих лошадей в кол.[ичестве] 20 штук. МАЗЯР после ссылки все время активно проводил к/р [контрреволюционную] агитацию против Сов.[етской] власти. Говорил колхозникам: «Стоит только Германии и Польше напасть на Сов.[етскую] власть и они ее уничтожат в один день и тогда колхозы разгонят и будет все по-старому».

В 1936 году или в начале 1937 года МАЗЯР Михаил требовал у быв.[ывшего] председателя с[ельского]/совета свою хату, но тот ему отказал. Тогда МАЗЯР Михаил стал угрожать быв.[ывшему] председателя с[ельского]/совета Демьяненко, говоря ему: «Если ты мне не отдашь хату, то тебе не жить на свете. Я с тобой сумею еще расправиться».

МАЗЯР Михаил говорил колхозникам: «Когда мы сами работали, то нам лучше жилось, а когда стали работать в колхозе, то стали сдыхать с голоду».

МАЗЯР систематически угрожал колхозному активу убийством, говоря: «Вас повешать нужно всех, тогда иначе было бы на свете».

Когда расстреляли врагов народа Тухачесвкого и др., МАЗЯР Михаил заявил: «Расстреляли честных людей, которые добивались лучшего для крестьян».

В 1934 году после процесса над участниками троцкистско-зиновьевской к/р [контрреволюционной] бандой МАЗЯР восхвалял последних и убеждал колхозников, заявляя: «Они не враги крестьянам, их не нужно было расстреливать, они только хотели лучшего для крестьян».

Во время подписки на заем «Оборона СССР» МАЗЯР Михаил проводил к/р [контрреволюционную] агитацию среди колхозников с целью срыва реализации займа, высказываясь среди колхозников: «До каких пор нас будут грабить, хватит уже, награбили, последнюю рубашку отбирают грабители».

Протокол записан с моих слов верно, мне прочитан, в чем и расписываюсь.

Допросил

Пам'ятаємо, що допит заступника голови сільради відбувся вже *після* написання обвинувального висновку і, вочевидь, був продиктований необхідністю показати трійці свідчення авторитетного активіста.

Протокол допиту кримінального елемента і заразом колишнього букивського активіста В.А. Бондаренка втричі менший. Відчувається, що оперуповноважений НКВС поспішав і в нього забракло наснаги для художньої творчості.

Г. ГОРГОШКО цілковито зосередився на цитуваннях **М.А. Мазяра**. Це залишалося основним методом доведення його контрреволюційної діяльності. Мета – свідченнями В.А. Бондаренка підтвердити більш авторитетного заступника голови сільради, зробити їх не сільськими плітками, а ніби об'єктивним фактом, про який знають всі.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

дополнительные показания свидетеля
БОНДАРЕНКО Василия Антоновича
от 9-го сентября 1937 года

Вопрос: Что вы еще знаете о к/р [контрреволюционной] деятельности Мазяра Михаила Андреевича?

Ответ: Возвратившись из ссылки в 1936 году, МАЗЯР Михаил стал требовать в сельсовете, отобравшей у него хату и клуню, когда ему в этом отказали, то он заявил быв[шему]. председателю с[ельского]/совета тов. Демьяненко: «Если ты мне не отдашь хату, то имей в виду — тебе не жить на свете. Я с тобой еще сумею расправиться».

МАЗЯР Михаил систематически агитировал колхозников против колхоза, говоря им: «Когда мы сами работали, то нам лучше жилось, а когда стали работать в колхозе, то стали слыхать с голоду».

МАЗЯР все время угрожал убийством активу колхоза, заявляя ему: «Вас нужно повешать всех, так тогда бы иначе было на свете».

После приговора над врагами народа Тухачевским, Якиром и др. МАЗЯР Михаил заявил среди колхозников: «Расстреляли лучших

людей, которые добивались лучшего для крестьян».

Протокол записан с моих слов
правильно, мне прочитан,
в чем и расписываюсь.

Допросил

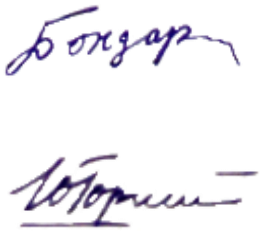

В.А. Бондаренко згадав, що, крім напрочуд популярної троцькистсько-зинов'ївської пісні[1], **М.А. Мазяр** регулярно співав дифірамби ще й іншим «ворогам народу», таким як М.М. Тухачевський та Й.Е. Якір. Але основна увага зосереджена на новому епізоді кримінальної справи – конфронтації арештованого з колишнім головою сільради Дем'яненком. Це пояснює небажання колишнього старшого конюха повертатися до роботи у колгосп.

Дуже важливий нюанс: М.В. Зайцев і В.А. Бондаренко говорять так, ніби Дем'яненко забрав хату собі. Якби хату віддали комусь іншому, то **М.А. Мазяр** звернувся би зі скаргою до нового голови сільради В.А. Бордаченка, а не до колишнього.

Дем'яненку було чого боятися. Адже відомі факти того, що букивчани палили оселі запопадливих «заготівельників» хліба[2]. У того ж В.А. Бондаренка, приміром, нібито стріляли. Але й букивчан можна зрозуміти, коли вони бачили екстремістські методи роботи активістів і комуністів.

---

[1] Показовий процес «Антирадянського об'єднання троцкистсько-зинов'ївського центру». Справа слухалася у Військовій колегії Верховного Суду СРСР з 19 по 24 серпня 1936 року.

[2] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 16.

Було логічно допитати «постраждалого» Дем'яненка і дізнатися про зміст погроз безпосередньо від нього. Проте Г. ГОРГОШКО не має часу з'ясовувати такі нюанси: справу вже спрямовано до судової трійки. Тож вистачить чуток – даруйте! – свідчень.

Про конфіскацію майна **М.А. Мазяра** як міру покарання ми досі не читали. Було заслання (чи то на 5, чи то на 8 років), пониження у правах (на 3 роки), але не було конфіскації майна. Цей епізод підтверджує тезу про особливу мотивацію діяльності сільських активістів: під час розкуркулення вони отримували *законну* можливість частину конфіскованого залишати собі. А тут не частина майна, тут – ціла хата. І, можливо, ще щось менш цінне.

Уникнути розкуркулення за таких статків (27 га землі) було неможливо. Тож виникають підстави говорити про упередженість колишнього голови сільради й особисту зацікавленість у першій судимості **М.А. Мазяра**. Дивно інше: чому він не подумав про те, що той колись повернеться і вимагатиме своє, а, можливо, й мститиметься? Невже Дем'яненко був настільки впевнений, що той сконає на соціалістичній каторзі? **М.А. Мазяр** перебував у розквіті фізичних сил: йому було 37 років. Чи жадібного Дем'яненка запевнили у фатальному фіналі будь-якого засудженого?

Лишається здогадуватися, де на той час мешкала дружина **М.А. Мазяра** з трьома неповнолітніми дітьми. Але тепер стає зрозуміло, чому обшук здійснювався на «квартирі». Що це за квартира у селі? Вочевидь, йдеться про якийсь куток, де він містився з родиною після конфіскації хати. Прихистили родичі. Іншого помешкання у дружини **М.А. Мазяра** ніколи не буде. Звісно, після повернення із заслання він вимагатиме повернення своєї оселі, яку забрали через здохлих у Голодомор колгоспних коней. Поготів судимість його була «погашена».

А яке тонке зауваження **М.А. Мазяра** про те, що коли селяни працювали на себе, то жили краще і тільки в колгоспі почали «здихати» з голоду. І це ж не метафора, а сумна правда селян радянської України.

Чомусь поки у батька арештованого – Мазяра Андрія Григоровича – були 27 га землі, на яку наймалися працювати «нещасні» букивчани, селяни масово не гинули від голоду. Але тільки Жовтнева Революція утвердила соціальну справедливість і відібрала землю у заможників (куркулів) для загального користування, букивчани, зокрема бідняки, мусили серйозно переглянути свій харчовий раціон.

Відповідь напрочуд проста: за колишньої влади селянин мав можливість вибирати, де і на кого працювати. Звісно, обирав того куркуля, який забезпечував кращі умови праці та вищий заробіток. За радянської влади такий вибір зник навіть теоретично. Після згортання НЕПу відбулося повторне покріпачення селян у колгоспах. Туди загнали колишніх куркулів, якщо тільки їх оминула жорстока доля депортації.

У селах зникла виробнича конкуренція. Її замінила планова сільськогосподарська діяльність. Замість заробітної плати ввели «палички», які неабияк знизили трудову мотивацію та дисципліну. А під час Голодомору додали паспортну систему, щоб остаточно закабалити селянина у «рідному» колгоспі. Звідси – злидні, податкові побори та голодна смерть.

Читаючи колгоспні (не центральні) газети 1930-х – 1960-х років, які постійно зверталися до актуальних і конкретних проблем, мимоволі звертаєш увагу на байдужість людей до результатів своєї та колективної праці. Прогули, виробнича неквапливість, крадіжки, пияцтво, аполітичність стали тлом колгоспного життя. Активістам постійно доводилося соромити окремих колгоспників перед односельцями, будити їхню *«колгоспну совість»*, якої направду ніколи не було. Все це сумний і закономірний результат колгоспного покріпачення під час Голодомору.

Підведемо підсумки щодо результатів слідства. **М.А. Мазяр** не здійснив реальних протиправних дій суто кримінального характеру. Його провина будувалася чекістами винятково на антирадянській (контрреволюційній) та антиколгоспній риториці. Лише в останніх трьох свідченнях виринає згадка про петлюрівську армію та єврейські погроми, в яких підозрюваний брав участь. Чи можна такому вірити? Не певен. Тому що у свідченнях в інших кримінальних справах про **М.А. Мазяра** взагалі не згадують, тоді як про **В.І. Мазяра**, А.Л. Носаля та інших згадували як про петлюрівців і дебоширів.

Тут належить бути максимально точним у розставлянні точок над «і». Гадаю, що частина звинувачень була «липовою», так би мовити, трафаретною фантазією слідчих. Разом із тим, переконаний, що всі цитати арештованих, які наведені у свідченнях односельців, були *правдивими* чи наближеними до справжніх формулювань. Інша справа, що подекуди цитати вкладалися у вуста різних свідків, які особисто могли їх не чути.

Даруйте, чому **М.А. Мазяру, М.А. Якимову** та решті обвинувачених не говорити щось проти колгоспів? Вони ж відбули свій термін ув'язнення саме через рідний колгосп! Колгосп був першопричиною їхнього нещастя. У кого коні здохли, хто податки сплатив не у повному об'ємі, хто господарство «розбазарив», щоби його не конфіскували.

Чому їм не говорити проти радянської влади, коли та влада спочатку їх розкуркулила (через несплату драконівських «експортних» податків), а після першої судимості конфіскувала хати та інше майно?! Ще питання, як їхні рідні пережили Голодомор, під час якого їх позбавили волі на кілька років. І з якими болячками вони повернулися після заслання на каторгу?

Чому їм не обурюватися черговій позиці на оборону СРСР, коли та позика була нахабним і насильницьким вилученням законно *зароблених* коштів?! Вони й так за палички працювали.

Чи можна повірити, що колишні засуджені куркулі нічого не говорили проти комуністів та активістів? Вони направду все це казали. Поготів у свідченнях не стрічається однакове цитування різних обвинувачених. Кожен знаходив свої влучні дефініції для радянської влади та її внутрішньої політики.

Усіх букивчан обвинувачували в межах радянського законодавства, яке сьогодні справедливо вважається протиправним. Це положення важливо запам'ятати. Від нього ми будемо відштовхуватися, коли розбиратимемося з процесом реабілітації. Адже реабілітація хрущовської доби була спрямована не на перегляд статті 58 статті КК УРСФСР та 54 КК УРСР, які передбачали тривале позбавлення волі чи страту, а на те, що ніякої контрреволюційної агітації взагалі не було. Відтак зміст кримінальних справ куркулів знову фальшували.

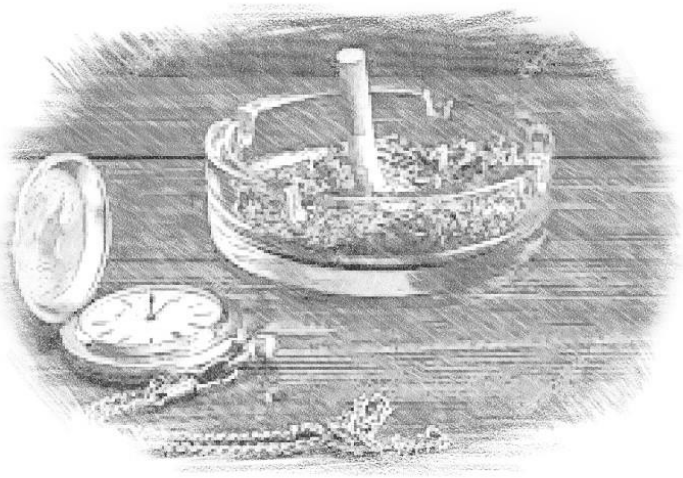

СУД

Суд – це завершальний акорд репресій та останній шанс залишитися живим. Натомість арештований жодним чином не впливає на винесення вироку судової трійки. У нього немає адвоката. Немає можливості самому захищатися. Немає останнього слова. На столі із зеленим або червоним сукном його кримінальна справа лежить у купі з десятками інших, які за змістом радше є політичним наклепом.

Арештований влітку 1937 року ще не міг повірити, що звинувачення, які він почув від слідчого, тягнуть на найвищу міру покарання. Він пройшов каторгу концтабору за реальне правопорушення, дарма що вимушене. А тут – лишень слова активістів. Ну, знову запроторять до концтабору. Якось минеться…

Оперуповноважений УНКВС Г. ГОРГОШКО ще збирав додаткові свідчення односельців **М.А. Мазяра**, а 4 вересня 1937 року обвинувальний висновок було написано, узгоджено (М.О. ЧЕРНОВИМ) і підписано (Є.Г. АНФІЛОВИМ та О.Л. АЛЕКСАНДРОВИМ)[1]. Дії слідчого Житомирського Окружного відділу НКВС ставали наслідком висновку, якому бракувало фактажу, аби більш аргументовано виглядати під час розгляду судовою трійкою.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 26.

К делу № 814

Согласен
4.IX. помощник облгосбез.
по спецделам Чернов

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по обвинению МАЗЯРА Михаила Андреевича по ст.54/10 УК УССР

В УГБ Житомирского Окружного Отдела НКВД поступили данные о том, что кулак МАЗЯР Михаил Андреевич, проживая в с. Буки Житомирского района, проводит контрреволюционную агитацию.

Следствием установлено, что МАЗЯР Михаил Андреевич, кулак, вместе со своим отцом имели кулацкое хозяйство, в котором было 27 га земли, использовали наемный рабочий труд, в 1932 году за расхищение соц.[иалистической] собственности был осужден на 8 лет лишения свободы, в прошлом являлся активным петлюровцем.

237

Возвратившись из ссылки в 1936 г., среди колхозников проводил контрреволюционную агитацию, высказывал угрозы по отношению Сов.[етской] власти. Убеждал колхозников в неизбежности гибели Сов.[етской] власти, высказываясь:

> «...Стоит только Германии и Польше напасть на СССР, как они Сов.[етскую] власть уничтожат в один день и тогда колхозы разгонят и будет все по-старому». (л.д. 17, 15).

Запугивая колхозников, МАЗЯР высказывался:

«...Скоро придут поляки, разгонят колхозы, а вы, дураки, напрасно силу тратите и за это ничего не получаете. Я не работаю в колхозе и имею деньги». (л.д. I7, I9).

После процесса над участниками троцкистско-зиновьевской к/р [контрреволюционной] бандой МАЗЯР, восхваляя таковых, убеждал колхозников, заявляя:

«...Они не враги крестьянам, их не нужно было расстреливать, они хотели только лучшего для крестьян». (л.д. I7).

Во время подписки на «ЗАЕМ ОБОРОНЫ» Мазяр проводил к/р [контрреволюцыионную] агитацию с целью срыва реализации займа; среди колхозников высказывался:

«...До каких пор нас будут грабить, хватит уже, награбили, последнюю рубашку отбирают, грабители». (л.д. I5).

На основании изложенного обвиняется:

МАЗЯР Михаил Андреевич, I896 г.р., кулак, украинец, б/п [беспартийный], грамотный, судимый в I932 г. к 8 годам л[ишения]/с[вободы]; из ссылки возвратился в I936 г., женат, подданство СССР, в том, что возвратившись в I936 г. из ссылки и проживая в селе Буки среди колхозников проводил контрреволюционную агитацию против мероприятий

Советского правительства, занимался запугиванием колхозников, доказывал неизбежность гибели Сов.[етской] власти, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54/10 УК УССР.

Виновным себя не признал.

Усматривая, что факты к/р [кортрреволюционной] агитации со стороны МАЗЯРА достаточно изобличаются показаниями свидетелей и, что МАЗЯР является личностью опасной,

ПОЛАГАЛ БЫ:

Следственное дело № 814 по обвинению МАЗЯРА Михаила Андреевича по ст. 54/10 УК УССР направить на рассмотрение ТРОЙКИ ПРИ КИЕВСКОМ ОБЛАСТНОМ УПРАВЛЕНИИ НКВД.

<u>СПРАВКА:</u> Вещдоков по делу не имеется. Арестованный МАЗЯР содержится в Житомирской Тюрьме.

239

Пом. Опер. Уполн.
IV Отделения
Сержант Гос.
Безопасности /Анфилов/

«Утверждаю»
ЗАМ. НАЧ.
ОКРОТДЕЛЕНИЯ
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.
БЕЗОПАСНОСТИ /Александров/

Обвинительное заключение составлено
3.IX.1937 г.
в Житомирском Окротделе НКВД

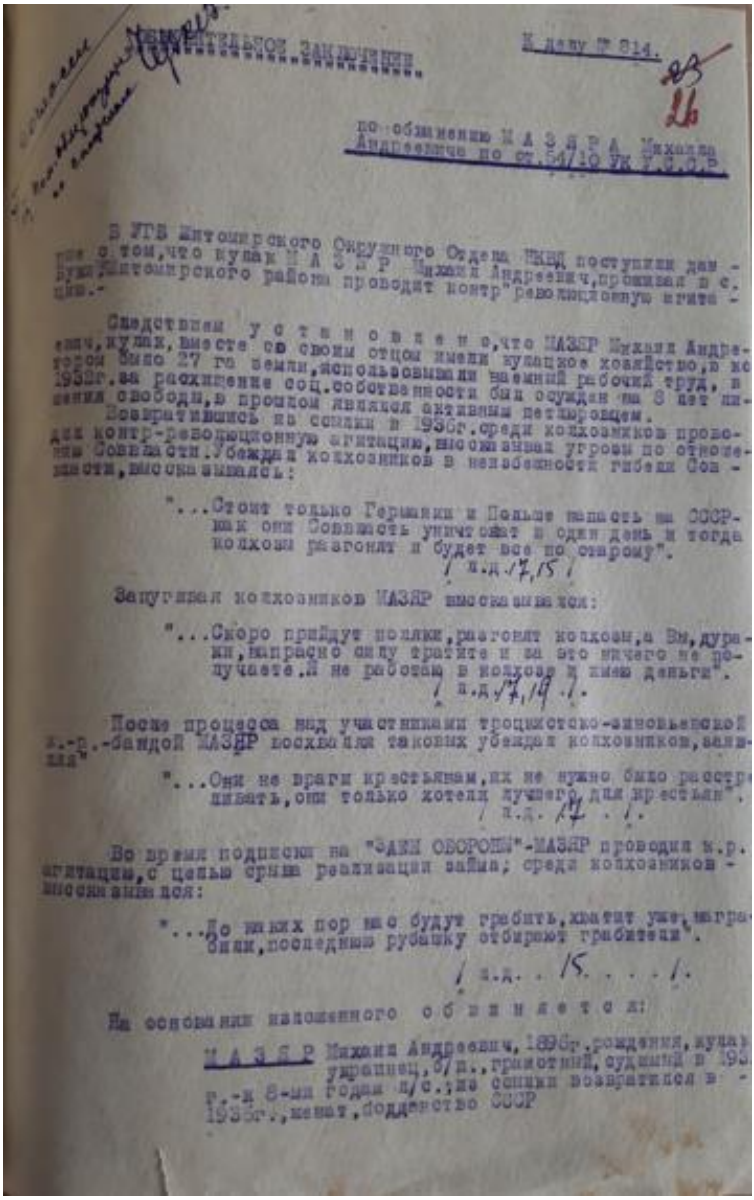

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

К делу № 814.

23

26

по обвинению М А З Я Р А Михаила Андреевича по ст.54/10 УК У.С.С.Р.

В УГБ Житомирского Окружного Отдела НКВД поступили данные о том, что кулак М А З Я Р Михаил Андреевич, проживая в с. Буки Житомирского района проводит контр"революционную агитацию.-

Следствием у с т а н о в л е н о, что МАЗЯР Михаил Андреевич, кулак, вместе со своим отцом имели кулацкое хозяйство, в котором было 27 га земли, использовывали наемный рабочий труд, в 1932г. за расхищение соц.собственности был осужден на 8 лет лишения свободы, в прошлом являлся активным петлюровцем.

Возвратившись из ссылки в 1936г. среди колхозников проводил контр-революционную агитацию, высказывая угрозы по отношению Совласти. Убеждал колхозников в неизбежности гибели Совласти, высказывалсь:

"...Стоит только Германии и Польше напасть на СССР-как они Совласть уничтожат в один день и тогда колхозы разгонят и будет все по старому".

/ л.д. 17,15 /

Запугивая колхозников МАЗЯР высказывался:

"...Скоро прийдут поляки, разгонят колхозы, а Вы, дураки, напрасно силу тратите и за это ничего не получаете. Я не работаю в колхозе и имею деньги".

/ л.д. 17,19 /.

После процесса над участниками троцкистско-зиновьевской к.-р.-бандой МАЗЯР восхвалял таковых убеждал колхозников, заявляя"

"...Они не враги крестьянам, их не нужно было расстреливать, они только хотели лучшего для крестьян".

/ л.д. 17 . /.

Во время подписки на "ЗАЕМ ОБОРОНЫ"-МАЗЯР проводил к.р. агитацию, с целью срыва реализации займа; среди колхозников - высказывался:

"...До каких пор нас будут грабить, хватит уже, награбили, последнюю рубашку отбирают грабители".

/ л.д. . 15 . . . /.

На основании изложенного о б в и н я е т с я:

М А З Я Р Михаил Андреевич, 1896г. рождения, кулак, украинец, б/п., грамотный, судимый в 193[illegible] г.-к 8-ми годам л/с.; из ссылки возвратился в - 1936г., женат, подданство СССР

240

Обвинувальний висновок у кримінальній справі М.А. Мазяра

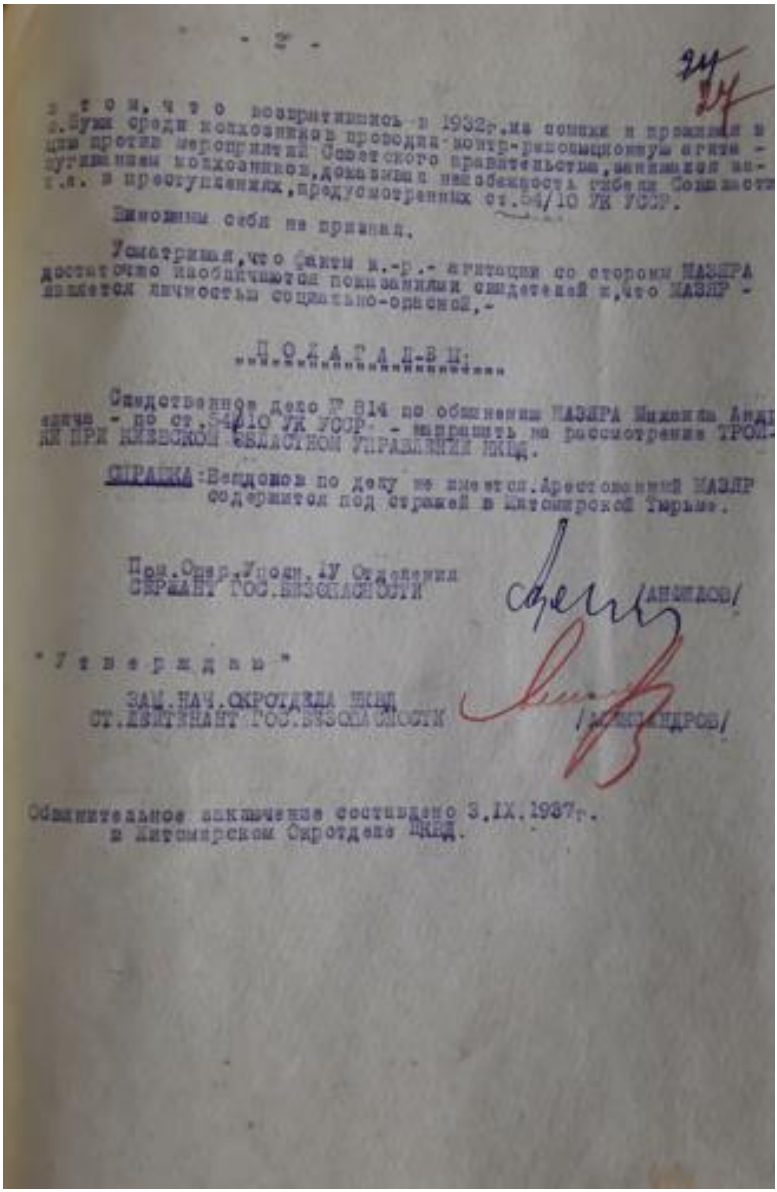

- 2 -

24
27

в том, что возвратившись в 1932г. из ссылки и проживая в с.Буки среди колхозников проводил контр-революционную агитацию против мероприятий Советского правительства, занимался запугиванием колхозников, доказывал неизбежность гибели Советской т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.54/10 УК УССР.

Виновным себя не признал.

Усматривая, что факты к.-р.- агитации со стороны МАЗЯРА достаточно изобличаются показаниями свидетелей и, что МАЗЯР - является личностью социально-опасной,-

П О Д А Г А Л - В Ы:

Следственное дело № 814 по обвинению МАЗЯРА Михаила Андреевича - по ст.54/10 УК УССР - направить на рассмотрение ТРОЙКИ ПРИ КИЕВСКОМ ОБЛАСТНОМ УПРАВЛЕНИИ НКВД.

СПРАВКА: Вещдоков по делу не имеется. Арестованный МАЗЯР содержится под стражей в Житомирской Тюрьме.

Пом.Опер.Уполн.IУ Отделения
СЕРЖАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ /АНДИЛОВ/

"Утверждаю"

ЗАМ.НАЧ.ОКРОТДЕЛА НКВД
СТ.ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ /АЛЕКСАНДРОВ/

Обвинительное заключение составлено 3.IX.1937г.
в Житомирском Окротделе НКВД.

24I

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ
М.А. МАЗЯРА

Мене зацікавила доля трьох підписантів обвинувального висновку. Склалася вона вельми драматично, принаймні для двох із них. Їхні особові справи розкидані по всій Україні, відповідно до того, в якій географічній точці вони завершували чекістську службу. Особова справа Є.Г. АНФІЛОВА № 3562-ос єдина залишилася в архіві Житомирського СБУ; особова справа О.Л. АЛЕКСАНДРОВА (КВІТНИЦЬКОГО) № 4097-ос опинилася в архіві Полтавського СБУ (2017 року її було передано до київського Галузевого державного архіву СБУ[1]); особова справа М.О. ЧЕРНОВА № 2206-ос осіла в нетрях архіву Одеського СБУ[2]. Такі різкі службові та посадові переміщення чекістів у ті часи були звичним явищем.

АНФІЛОВ ЄВГЕН ГАВРИЛОВИЧ – 1910 р.н., киянин, українець, освіта нижча, член партії з 1931 року, в НКВС – з 1932 року, сержант державної безпеки, помічник оперуповноваженого 4-го відділення. В армії мав догану із занесенням в особову картку за «небажання вчитися». Півтора року був сержантом державної безпеки (з 9 лютого 1936 року, наказ НКВС СРСР № 81). У жовтні 1937 року – оперуповноважений 4-го відділу, з 28 травня 1938 року стає його начальником, згодом – начальник 2-го відділу УДБ НКВС Житомирської області.

Євген Гаврилович АНФІЛОВ

[1] Лист Управління Служби безпеки України в Полтавській області від вересня 2021 року № 66/24/3/М-556/12.

[2] Лист Управління Служби безпеки України в Одеській області від 28 серпня 2021 року № 65/12/М-50/389.

Є.Г. АНФІЛОВ робив стрімку кар'єру під час Великого терору, однак його змело її хвостом. 14 серпня 1939 року ЄВГЕНА ГАВРИЛОВИЧА було заарештовано військовим трибуналом Київського військового округу. За місяць, 13 вересня, його звільняють у зв'язку з арештом за статтею 38-б (наказ № 1727). 1 лютого 1940 року Є.Г. АНФІЛОВА засуджено до 7 років. Одначе 1942 року він був достроково звільнений і відправлений військовим комісаріатом Республіки Комі на фронт рядовим червоноармійцем. Війна багатьом чекістам давала другий шанс. Він отримав «Орден Отечественной Войны» I та II ступеня. Щоправда, обидві нагороди наздогнали його вже після війни: у червні 1945 року та у квітні 1985 року. А значить, скоріш за все, не були бойовими. Він був поранений і демобілізований 24 листопада 1943 року[1]. Подальша доля Є.Г. АНФІЛОВА невідома. Судячи з того, що отримав нагороду 1985 року, можна констатувати, що ЄВГЕН ГАВРИЛОВИЧ прожив щонайменше 75 років.

Чим відзначився цей доблесний чекіст у Житомирі? 1937 року він працював на куркульській лінії: завершив 67 справ і репресував 79 осіб. Переважна більшість була засуджена за 1-ю категорією. До цього він додав українську повстанську організацію у Черняхівському районі, а також військово-повстанський загін у селі Троковичі. Така само організація була ним «знешкоджена» у Троянівському районі. За це «розкриття» шпигунських та повстанських осередків його нагородили «бойовою зброєю»[2].

---

[1] Див.: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 книгах. Книга третя. Житомир, 2010. С. 19; Анфилов, Евгений Гаврилович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/yxav; Приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 1727, 13 сентября 1939 года. URL: http://surl.li/yzqy; Репрессии в НКВД (1935-1941). URL: http://surl.li/yzpk; Память народа 1941-1945. URL: http://surl.li/yzqd.

[2] Архивное личное дело № 3562 на Анфилова Евгения Гавриловича // Архів Управління СБУ в Житомирській області. Арк. 2–3.

Інший учасник репресивного процесу АЛЕКСАНДРОВ ОЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ – 1895 р.н., єврей, старший лейтенант державної безпеки, заступник начальника Окружного відділу Державної Безпеки. Справжнє прізвище – КВІТНИЦЬКИЙ. Народився у Миколаєві. На момент арешту мав нижчу освіту, дружину Софу Наумівну та двох дітей[1].

Олександр Львович АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНИЦЬКИЙ)

ОЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ став членом ВКП(б) 1919 року. Але входив у Громадянську війну як солдат, адже з 1915 року був рядовим Ново-Хопьорського полку. За влади німців у Миколаєві був учасником повстання проти окупантів, у зв'язку з чим деякий час переховувався у Херсоні. Вочевидь, ця обставина обумовила його спеціалізацію на кілька років: 1919 року став завідувачем політичним відділом та був уповноваженим обліково-інформаційного відділу[2].

---

[1] Дело по обвинению Александрова Александра Львовича по ст.ст. 54-6 и 54-11 УК УССР // Галузевий державний архів СБУ. Спр. 64894. Арк. 10.

[2] Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: Люди и документы1919-1941. Донецк, 2010. С. 82.

Його робота з «інформацією» триватиме до 1930 року. Але інформація здобувається для чекістів, а не для народної освіти. Тому виконує також інші функції у цій організації. 1920-1921 року очолював команду по боротьбі з бандитизмом у Херсонському повіті, а 1922 року став таємним уповноваженим ДПУ у Херсоні. 1923 року обіймав посаду інспектора карного розшуку і паралельно рухався партійним сходами. Тільки 1930 року дослужився до начальника районного відділу ДПУ і почергово очолював чекістську роботу у кількох дивізіях[1].

У квітні 1938 року кар'єрними сходами піднявся до виконавця обов'язків начальника 3-го відділу Управління НКВС у Полтавській області. Він походжатиме з кишеньковим годинником «Сума». Однак майже одразу був арештований (10 березня 1938 року), а невдовзі (7 квітня) звільнений за статтею 38-б (наказ № 810). Його утримували у Спецкорпусі Київської тюрми, хоча на той момент працював у Полтавському УНКВС. І це невипадково. Позаяк був засуджений за статтями 54-1 «б», 54-7, 54-8 та 54-11[2]. За частиною статей, які стосувалися шпигунства та контрреволюційної діяльності, його буде реабілітовано.

Радянська влада вигадувала шпигунство для співробітників НКВС для того, щоби покарати їх за ретиве вигадування кримінальних справ. Виходило так, що творців фальшивих кримінальних справ за іронією долі карали такими ж фальшивими справами. І він, принижений, буде змушений написати заяву:

> На следствии я вел себя неискренно и не разоружался. Теперь решил говорить правду. Признаю себя виновным в том, что...[3]

---

[1] Там само. С. 83.

[2] Дело по обвинению Александрова Александра Львовича по ст.ст. 54-6 и 54-11 УК УССР // Галузевий державний архів СБУ. Спр. 64894. Арк. 2, 335.

[3] Там само. Арк. 12.

О.Л. АЛЕКСАНДРОВ (справжнє прізвище – КВІТНИЦЬКИЙ) примудрився потрапити до сталінського розстрільного списку від 12 вересня 1939 року[1], тобто вже *за результатами Великого терору*. Він переживе **М.А. Мазяра** на рік і буде вбитий у 44-річному віці.

Що ж трапилося? Його звинуватили у шпигунстві на користь Польщі та у проведенні контрреволюційної (троцкістської) діяльності. Цю діяльність він нібито розпочав на пограничній Житомирщині (у містечку Ємільчино) ще 1931 року[2], однак основну шпигунську активність розгорнув 1936 року у Новоград-Волинському окрузі разом зі своїми подільниками Абашем і Грішиним. За це його не тільки розстріляли 30 вересня 1938 року[3], але й конфіскували майно, залишивши Софу Наумівну напризволяще і, найімовірніше, зіпсувавши кар'єру 18-річному сину Леву та 14-річній доньці Анні.

Варто згадати іншого представника єврейської національності – помічника зі спеціальних справ обласного управління Державної Безпеки ЧЕРНОВА МИХАЙЛА ОНИСИМОВИЧА, 1895 р.н. Із цієї несвятої трійці йому пощастило найбільше, дарма що чекістську кар'єру довелося завершити завчасно. Він був переведений Наказом УНКВС від 3 травня 1937 року на посаду помічника начальника 3-го відділу УНКВС Київської області. Майже одразу після своєї резолюції на обвинувальному висновку **М.А. Мазяра** його було вкотре переведено. Цього разу на посаду заступника начальника 11-го відділу Управління НКВС Одеської області (наказ від 23 вересня 1937 року). Однак уже 2 серпня 1938 року він, 43-річний, звільнився з органів… за станом здоров'я (за статтею 37).

---

[1] Див.: Александров, Александр Львович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/yxaw; Сталинские расстрельные списки: часть 3 из 4. URL: http://surl.li/yzsd.

[2] Дело по обвинению Александрова Александра Львовича по ст.ст. 54-6 и 54-11 УК УССР // Галузевий державний архів СБУ. Спр. 64894. Арк. 12.

[3] Там само. Арк. 187.

Не витримав, бідолахо, виробничого стресу. Навіть одеське сонце не допомогло. Зауважимо, що коли **М.А. Мазяра** було засуджено вперше, МИХАЙЛУ ОНИСИМОВИЧУ почепили знак «Почетный работник ВЧК-ОГПУ (XV)» (наказ ОГПУ СРСР від 26 травня 1933 року). Після другого засудження **М.А. Мазяра** М.О. ЧЕРНОВ був премійований золотим годинником, а його брат Леонтій – цінним подарунком і грамотою (15 грудня 1937 року)[1]. Інформації щодо його репресій у картотеках відсутня[2]. Але чи пережив цей «хворобливий» єврей воєнне лихоліття, сказати складно.

З високою долею вірогідності він звільнився з лав НКВС не за станом здоров'я, а тому, що його молодшого брата Леонтія, теж доблесного чекіста, розстріляли у жовтні 1938 року (як «людину» іншого «ворогу народу» наркома І.М. Леплевського). Точніше, Л.О. Чернова було заарештовано 31 липня[3], а за три дні, 2 серпня, звільнився його брат МИХАЙЛО ОНИСИМОВИЧ. Можна припустити причинно-наслідковий зв'язок. Погодьтеся, таких збігів не буває. Звісно, у нього міг бути серцевий напад через арешт брата, або ж він хутко звільнився, щоби не повторити його долю. Однак звільнення за власним бажанням у таких випадках не рятувало від кримінального переслідування. Навпаки, у пильних чекістів викликало закономірні підозри: чи не здали нерви у ворога?

Чим же встиг відзначитися за цей відносно короткий час М.О. ЧЕРНОВ? О, МИХАЙЛУ ОНИСИМОВИЧУ є чим хизуватися!

---

[1] Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального виконавчого комітету УРСР. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 2.

[2] Див.: Чернов, Михаил Онисимович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/yztk; Приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР от 3 мая 1937 года. URL: http://surl.li/yztt; Приказ Объединенного государственного политического управления Союза ССР от 26 мая 1933 года. URL: http://surl.li/yztr.

[3] Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 *гг.* : опыт биографического словаря. Москва, 2017. С. 663.

Варто тільки вслухатися у поетичні назви кримінальних справ, які М.О. ЧЕРНОВ безпосередньо розробляв: «Система», «Молдоване», «Друзья», «Италико», «Иностранка», «Связисты» та інші. Він розкрив і ліквідував щонайменше 9 шпигунських організацій: «Ллойдовцы», «Предатели», «Беглец», «Братья», «Связист», «Шквал», «Швартовщики», «Букет» та інші. Загальна кількість виявлених ним шпигунів сягає 42 осіб. В Одесі ним було заарештовано 311 осіб, розкрито 8 шкідницьких груп, в які входила 31 особа. Та нас цікавить кількість підготовлених справ для засудження київською трійкою. Таких у його характеристиці нараховується 171 особа[1].

Не знаю, як після такого він не почав писати шпигунські та пригодницькі романи з присмаком бабелівського гумору?! Адже свого часу був і прикордонником, і з рідної партії виключався за укладання «релігійного шлюбу». Назагал яскрава біографія.

Обвинувальний висновок А.Л. НОСАЛЮ підписуватиме та сама трійця[2]. А у справі **М.А. ЯКИМОВА** замість О.Л. АЛЕКСАНДРОВА (КВІТНИЦЬКОГО) підписуватиметься Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН)[3]. Останній також ставитиме підпис під виконанням вироку **М.А. ЯКИМОВА**. Характерним моментом стане те, що обвинувальний висновок **М.А. ЯКИМОВУ** складатиметься того ж дня, що й проводитиметься допит із заарештованим (3 вересня). Більше свідків у його кримінальній справі не турбуватимуть.

---

[1] Архивное личное дело № 2260 на Чернова Михаила Анисимовича // Архів Управління СБУ в Одеській області. Арк. 7–8; Тумиис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 *гг.* : опыт биографического словаря. Москва, 2017. С. 664.

[2] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 22–23.

[3] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 21–22.

Натомість у справі **М.А. Мазяра** намалювалася трохи інша картина. М.М. СОСНОВ так само допитав його 3 вересня 1937 року, того ж дня склав обвинувальний висновок. М.О. ЧЕРНОВ його погодив наступного дня. Після цього відбувався допит ще двох свідків. Саме їхні покази будуть використані судовою трійкою.

На що це може вказувати? Припустимо, вся кримінальна справа у частині показів свідків фальшувалася. То чому не сфальшувати її *до* складання обвинувального висновку? Навіщо «допитувати» ще когось і витягувати додаткові, але дуже конкретні свідчення про заляканого колишнього голову сільради Дем'яненка? Чому справи **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова** ведуть частково одні й ті самі слідчі, а потім – різні, дарма що працюють з одними й тими самим свідками? Можливо, бракувало слідчих. Але тоді поготів не зрозуміло, чому не дати одному слідчому справи арештованих з одного села? На поверхню виходить нераціональна організація праці співробітників Житомирського Окружного відділу НКВС.

Відповідь бачу такою. Літо і початок осені 1937 року – час, коли підробка документів здійснювалася обережно. Черга «приречених» хоч була значною, але ще вистачало працівників для їхнього «виловлювання». До такої оперативної роботи могли прикріпити когось на кшталт М.М. СОСНОВА. Допитуваний контингент однозначно йшов за 1-ю категорією. Належало знайти бодай якісь докази антирадянської діяльності. Тож реальні свідчення ще відігравали важливу роль. Їх здебільшого не підробляли, а шукали та витягували. Принаймні в обох справах різне цитування, дарма що в одній стилістиці слідчого. Звідси виникає необхідність повторних допитів. Мало того, у справі **М.А. Мазяра** були допити ще й після підписаного обвинувального висновку! Тобто була потреба у свідченнях. Висновок зробили, але порахували, що доказова база слабувата, тож належало її підкріпити пост-фактум. Слідчий Г. ГОРГОШКО постарається.

Після підписання обвинувального висновку кримінальна справа жертв Великого терору була спрямована до судової трійки, яка засідала у Києві.

На той момент склад особливої трійки Київської області був таким:

- ШАРОВ (справжнє прізвище – ШАВЕР) МИКОЛА ДАВИДОВИЧ, голова трійки, начальник Управління НКВС Київської області;
- КУДРЯВЦЕВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ – перший секретар Київського обкому КП(б)У;
- ЄРЕМЕНКО ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ – прокурор Київської обласної Прокуратури;
- АЛЬТЗІЦЕР СОЛОМОН АБРАМОВИЧ – секретар трійки.

У суботу, 11 вересня 1937 року, відбулося засідання судової трійки № 44[1]. Попрацювали чекісти славно. Секретар С.А. АЛЬТЗІЦЕР за результатами засідання підготував документ на 36 аркушів щодо 89 осіб (а потім зробив таку ж кількість виписок із протоколу[2]).

Оскільки протокол засідання я отримав вибірково (лише ті аркуші, які стосувалися **М.А. Мазяра**), не можу сказати, скільки осіб було засуджено до найвищої міри покарання, а скільки отримали різні терміни ув'язнення. Проте засуджені за 1-ю категорією становили переважну більшість. Таке враження складається після того, як вдалося відновити список розстріляних у комендатурі житомирського УНКВС 27 вересня 1937 року. Майже всі були засуджені цим складом трійки на засіданні 11 вересня 1937 року.

Доповідачем у кримінальній справі **М.А. Мазяра** виступив Є.Г. АНФІЛОВ.

---

[1] Протокол № 44 заседания тройки при Киевском Областном Управлении НКВД УССР от 11 сентября 1937 г. // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6. Оп. 4. Спр. 665.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 30.

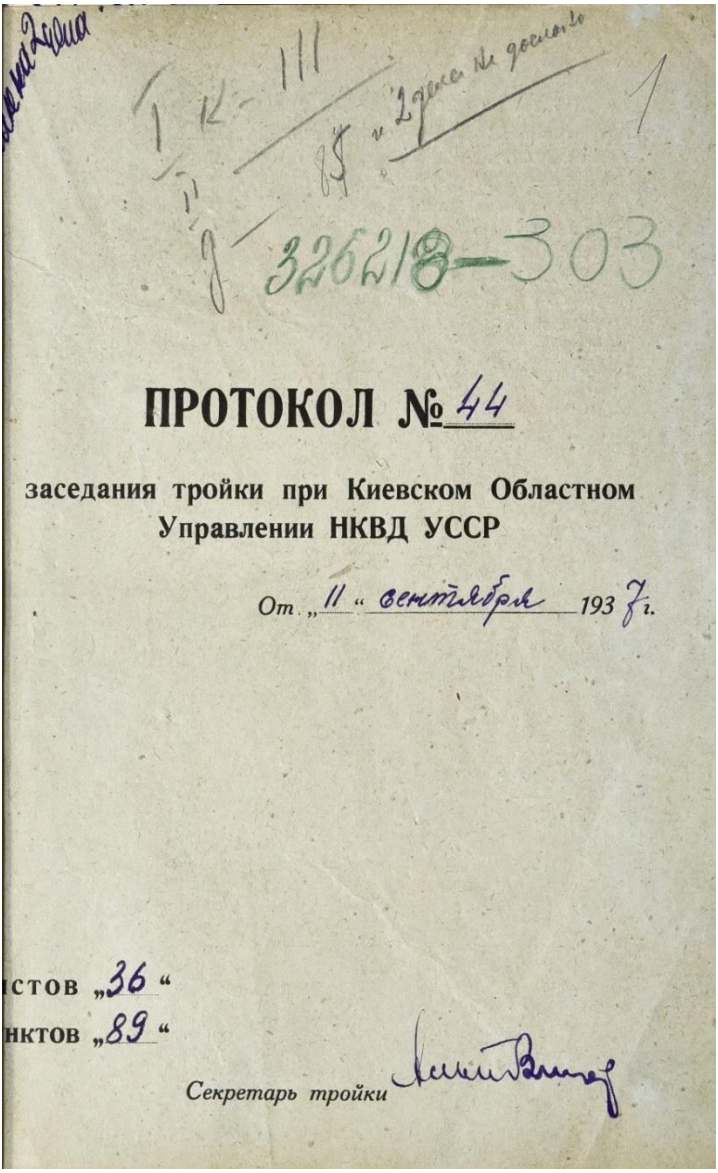

ПРОТОКОЛ № 44

заседания тройки при Киевском Областном Управлении НКВД УССР

От „11“ сентября 1937 г.

25I

стов „36“

нктов „89“

Секретарь тройки

Протокол № 44 засідання особливої трійки при Київському Обласному Управлінні НКВС від 11 вересня 1937 року

252

.4

ПРОТОКОЛ № 44

Заседания Тройки УНКВД по Киевской Области от 11.IX-1937 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ТРОЙКИ - Начальник УНКВД по Киевской Области Ст.Майор Государственной Безопасности - ШАРОВ.

ЧЛЕНЫ: - Секретарь Киевского Обкома К.П./б/.У - - КУДРЯВЦЕВ.

- Врид Киевского Облпрокурора - - КРЕМЕНКО.-

СЕКРЕТАРЬ ТРОЙКИ - Врид Нач-ка 8-го Отдела УГБ КОУ НКВД - - АЛЬТЗИЦЕР.-

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
. Дело № 3643 Народичского РО НКВД по обвинению: 1/ЛОВЧИЯ Терентия Ивановича, 1878г.р., рож.и жит. с.Народичи, того же р-на, Киев.обл., украинца, кулака, раскулаченного и высланного а Север, откуда в 1933г.бежал. 2/ЛИСАКОВСКОГО Афанасия Тимофеевича, 1882г.р., урож.и жит.с.Народичи, того же р-на, Киевск.обл., украинца, кулака, раскулаченного в 1932 г., подлежал высылке, но от таковой скрылся. 3/РОЖКОВСКОГО Ивана Иосифовича, 1878г. р., урож.и жит.с.Народичи, того же р-на, Киев. обл., украинца, кулака, раскулаченного в 1930г., подлежал высылке, но от таковой скрылся. Обвиняются в том, что будучи враждебно настроены к Советской власти, на основе общности к-р взглядов и стремления вести борьбу с существующим строем, об"единились между собой в к-р кулацкую группировку, поставив своей целью вести активную к-р пропаганду среди населения, срывать проводимые мероприятия на селе, подго-	1.ЛОВЧИЯ Терентия Ивановича, 2.ЛИСАКОВСКОГО Афанасия Тимофеевича и 3.РОЖКОВСКОГО Ивана Иосифовича - РАССТРЕЛЯТЬ.-

////

Протокол № 44 засідання особливої трійки при Київському Обласному Управлінні НКВС від 11 вересня 1937 року

20 17.-

40. Дело № 814 Житомирского Окротдела НКВД по обвинению МАЗЯР Михаила Андреевича, 1896г. р., урож. и жит. с. Буки, Житомирского р-на, Киев. обл., украинца, кулака, раскулаченного, судимого в 1932г. за хищение соцсобственности к 8г. л/св.

МАЗЯР Михаила Андреевича - РАССТРЕЛЯТЬ.

Обвиняется в том, что возвратясь из ссылки в село, проводил активную к-р агитацию, распространял провокационные слухи о скором нападении на СССР Германии и Польши, в результате чего Совласть должна погибнуть. Вел антиколхозную агитацию, отговаривая колхозников выходить на работу, заявляя, что вскоре на Украине будут хозяевами поляки, которые будут преследовать колхозников. Требовал от ПредСельсовета возвращения ему его бахаты и на полученный отказ, высказал угрозу террикта. Пытался сорвать подписку на заем, крича среди колхозников, что это грабеж народа. Восхвалял расстрелянных врагов -Тухачевского и др., говоря, что за них еще расчитается с Совласть.-

Докладчик т. АНФИЛОВ.

41. Дело № 2861 Трояновского РО НКВД по обвинению ЩИРСКОГО Михаила Доминиковича, 1887г. р., урож. и. Рудня-Городище, Трояновск. р-на, жит. с. Пединовская Дача, Трояновского р-на, Киев. обл., поляка, гр-на СССР, кулака, дважды судим за к-р пораженческую агитацию.

ЩИРСКОГО Михаила Доминиковича - РАССТРЕЛЯТЬ.

Обвиняется в том, что возвратившись в село, начал проводить активную антиколхозную агитацию, сводящуюся к распространению провокационных слухов о скором захвате Украины Польшей, т.к. это старая территория Польши, а потому нет смысла работать в колхозе, потому что пришедшие поляки всех колхозников будут живыми закапывать в землю. Неоднократно проявляет тернамерения в отнтношении коммунистов и комсомольцев.-

Докладчик т. АШПЕЛЬ.

42. Дело № 2864 Трояновского РО НКВД по обвинению БИЛЕЦКОГО Петра Ульяновича, 1903г. рож., урож. и жит. с. Ружки, Трояновск. р-на, Киевск. обл., украинца, кулака, раскулаченного, подлежащего высылке, но от таковой скрылся.

БИЛЕЦКОГО Петра Ульяновича - РАССТРЕЛЯТЬ.

Обвиняется в том, что в к-р целях пролез на работу в колхоз, где систематически проводил вредительство. По его вине погибло 17 лошадей, искалечил 4 лошадей, выбив им глаза, уничтожил урожай проса, в разгар уборки урожая вывел из строя колхозную жатку. Закрепленные за ним кобыли систематически абортировали. Вел пораженческую агитацию, призывал насеение к восстанию против Совласти. Угрожал террором местным властям и активу.-

Докладчик т. АНФИЛОВ.

253

Протокол № 44 засідання особливої трійки при Київському Обласному Управлінні НКВС від 11 вересня 1937 року

39

После издания новой Конституции, распространял клеветнические слухи о том, что выпуск ее вызван боязнью перед странами Запада. Распространял провокационно-пораженческие слухи о скорой войне и поражении СССР, заявляя что ни одна страна не признает Совдасти, как законной государственной власти. Намеревался осуществить теракт над Предсельсовета, проводившим его раскулачивание в целях чего приобрел серную кислоту, которой собирался выжечь ему глаза.

Докладчик т. КИЧАЙ.-

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ТРОЙКИ ШАРОВ.

ЧЛЕНЫ: ~~КИРЕЕВ~~

ЕРЕМЕНКО

254

СЕКРЕТАРЬ ТРОЙКИ АЛЬТЗИЦЕР .-

Протокол № 44 засідання особливої трійки при Київському Обласному Управлінні НКВС від 11 вересня 1937 року

ВЫПИСКА

из протокола № 44
заседания Тройки при Киевском
Облуправлении НКВД УССР

II сентября 1937 года

СЛУШАЛИ

Дело № 814 Житомирского Окротделения НКВД по обвинению МАЗЯРА Михаила Андреевича, 1896 г.р., урож.[енца] и жит.[еля] села Буки Житомирского района Киевской области, украинца, кулака, раскулаченного, судимого 1932 г. за хищение соц[иалистической]собственности к 8 годам лишения свободы.

Обвиняется в том, что возвратившись из ссылки в село, начал проводить активную к/р [контрреволюционную] агитацию, распространял провокационные слухи о скором нападении на СССР Германии и Польши, в результате чего Сов.[етская] власть должна погибнуть. Вел антиколхозную агитацию, отговаривая колхозников выходить на работу, заявляя, что вскоре на Украине будут хозяевами поляки, которые будут преследовать колхозников. Требовал от председателя сельсовета возвращения ему его бывш.[ей] хаты и на отказ высказал угрозу терактом. Пытался сорвать акцию на заем, крича среди колхозников, что это грабеж народа. Восхвалял расстрелянных врагов народа Тухачевского, Якира, говоря, что за них еще рассчитается с Сов.[етской] властью.

ПОСТАНОВИЛИ

МАЗЯР Михаил Андреевич — **РАССТРЕЛЯТЬ**

255

Верно:
Секретарь Тройки /Альтзицер/

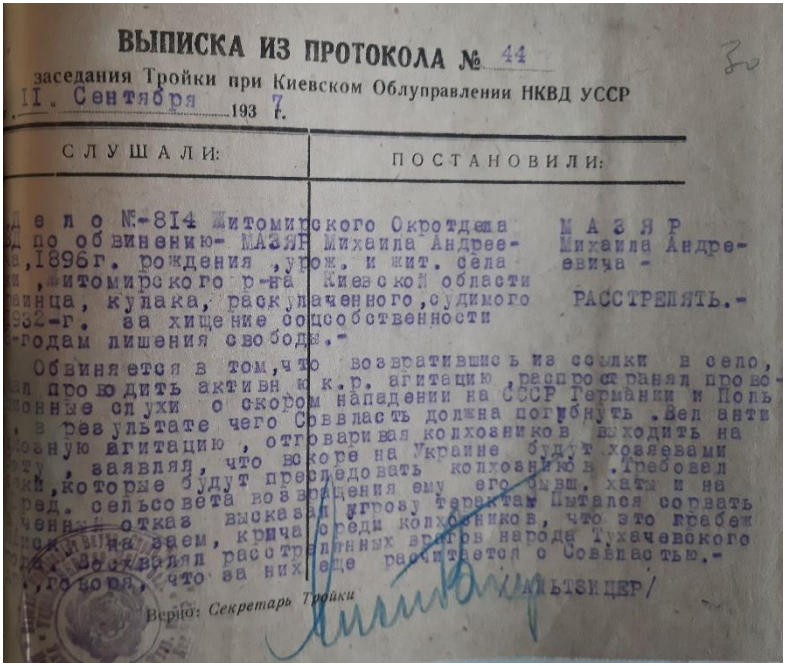

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 44
заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР
11. Сентября 1937 г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
Дело №-814 Житомирского Окротдела ВД по обвинению- МАЗЯР Михаила Андреева, 1896г. рождения, урож. и жит. села ..., Житомирского р-на Киевской области ...аинца, кулака, раскулаченного, судимого 1932-г. за хищение соцсобственности ...-годам лишения свободы.-	МАЗЯР Михаила Андреевича - РАССТРЕЛЯТЬ.-

Обвиняется в том, что возвратившись из ссылки в село, ...ал проводить активн ю к.р. агитацию, распространял провокационные слухи о скором нападении на СССР Германии и Поль..., в результате чего Совласть должна погибнуть. Вел анти...озную агитацию, отговаривая колхозников выходить на ...оту, заявляя, что вскоре на Украине будут хозяевами ...ки, которые будут преследовать колхозников. Требовал ...ред. сельсовета возвращения ему его бывш. хаты и на ...ченный отказ высказал угрозу терактам. Пытался сорвать ...иску на заем, крича среди колхозников, что это грабеж ...ода. Восхвалял расстрелянных врагов народа Тухачевского ..., говоря, что за них еще расчитается с Совластью.-

Верно: Секретарь Тройки /АЛЬТЗИЦЕР/

256

Виписка з протоколу № 44 засідання трійки при Київському Облуправлінні НКВС УРСР від 11 вересня 1937 року

Рішення київської судової трійки повністю обґрунтовувалось політичними звинуваченнями:

1) антиколгоспна агітація;

2) агітація проти підписки на позику зміцнення оборони Радянського Союзу;

3) провокаційні розмови про війну;

4) підтримка «ворогів народу» М.М. Тухачевського та Й.Е. Якіра;

5) погрози фізичної розправи колишньому керівництву Букивської сільради.

«Погроза у теракті» проти колишнього голови сільради Дем'яненка, яка раптово спливла у *повторних* свідченнях М.В. Зайцева та В.А. Бондаренка, була необхідна для демонстрації соціальної небезпеки **М.А. Мазяра**.

Припускаю, що за умов відсутності жорстких директив щодо формування 1-ї категорії «ворогів народу», його засудили би на 10 років позбавлення волі. Однак у цей період ліміти на розстріли ще не були вичерпані, і чекісти змагалися у тому, хто перший дійде до риски. Натомість **М.А. Мазяр** зовсім не виглядав небезпечним елементом. Так, щось базікав про радянську владу, показував негативний приклад колгоспникам, однак на розстріл цей злочин геть не тягнув. Ось тут знадобилися покази спочатку колишнього засудженого І.О. Бойчука, який під явним тиском слідчого «згадав» про петлюрівщину та єврейські погроми. Проте він був один. Тож Г. ГОРГОШКО терміново допитує заступника голови колгоспу та в усьому послужливого В.А. Бондаренка, які все це «підтверджують». Фактично слідчий так само повертає їм пам'ять, як І.О. Бойчуку. Перед цим вони говорили винятково про контрреволюційну риторику підозрюваного.

Повторний допит двох свідків спрямований на «виявлення» терористичних намірів **М.А. Мазяра** (погрози колишньому голові сільради Дем'яненку) та показ того, що підозрюваний має відповідний досвід (нібито служив у петлюрівській армії та здійснював єврейський погром у Житомирі). Мало того, антисемітизм підозрюваного не був ситуаційним, позаяк спливає історія з побиттям євреїв-колгоспників. Тож пазли загальної картини склалися: **М.А. Мазяр** – соціально небезпечний антисеміт.

Можливо, саме тому решта початкових звинувачень суто кримінального характеру – у розкраданні колгоспного майна, у зв'язках із кримінальними елементами, в обкраданні хат, крадіжках лісу тощо – не були пред'явлені. За таких «доказів» вони стали не потрібними.

Наголошую, що звинувачення у тероризмі з'являються тільки в останніх – повторних! – свідченнях. Це, звісно, не вказує на відсутність конфлікту з Дем'яненком і можливі погрози на його адресу. Менше, ніж за десять років, **М.А. Мазяр** втратив не тільки велике господарство, але й житло. Але на волі він уже рік, а Дем'яненко досі живий і навіть не побитий. Інакше **М.А. Мазяр** вже притягався би до відповідальності.

Як же склалися долі членів київської судової трійки, які прийняли рішення про страту **М.А. Мазяра**? Набагато трагічніше, ніж долі підписантів обвинувального акту.

Головою судової трійки був ШАРОВ (ШАВЕР) МИКОЛА ДАВИДОВИЧ – начальник Управління НКВС Київської області. Народився 1897 року. За національністю – єврей, син чоботаря. Мав три класи освіти. Вчився і деякий час працював арматурником і слюсарем. 1917 року став червоноармійцем і попервах просувався по військовій лінії. Дослужився до командира полку на південному фронті. Потім «стрибнув» на посаду голови повітового партійного комітету РКП(б) й одночасно став головою повітової Надзвичайної Комісії в Ялті. У буремні 1919-1920 роки працював у карному розшуку, був командиром батальйону і деякий час перебував на підпільній роботі у Херсонській губернії (десь поряд з О.Л. АЛЕКСАНДРОВИМ (КВІТНИЦЬКИМ)).

Микола Давидович Шаров (Шавер)

З 1920 року М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР) починає очолювати різноманітні чекістські відділи на півдні України. Що цікаво, саме цього року він уперше стає членом надзвичайної трійки по боротьбі з бандитизмом (у Херсоні). При цьому обіймав посади завідувача секретно-оперативного відділу (у Миколаєві). Деякий час його робота була пов'язана з контррозвідкою та прикордонною службою.

Його нагороджують Орденом Червоного Прапору. У розпал Великого терору буде нагороджений орденом Червоної Зірки. Будуть у нього два знаки почесного працівника ВНК-ДПУ, а також нагородний маузер. М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР) навіть устигне стати депутатом Верховної Ради РСФСР першого скликання.

МИКОЛА ДАВИДОВИЧ за час кар'єри у внутрішніх органах (стаж 18 років) почергово служив щонайменше на 22 посадах. Бідолаху носило по всьому Союзу. Працював в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Ленінграді (найдовше), Білорусії, Києві та Сталінграді. Дослужився до неіснуючого зараз звання старшого майора (1935 рік).

Посада начальника Управління НКВС Київської області виявилась передостанньою зупинкою перед чекістською кулею у потилицю (стандартна ситуація для катів такого високого рангу). Тут він самозабутньо працював під час Великого терору. Тобто стояв біля джерел масових розстрілів (із 30 липня 1937 року). Головою судової трійки у київському УНКВС був менше як п'ять місяців (до 19 грудня 1937 року). Робота була для нього не нова, якщо пригадати досвід роботи у надзвичайній трійці по боротьбі з бандитизмом[1]. Тож справа терору опинилася у надійних руках.

---

[1] Абрамов В. Евреи в КГБ: палачи и жертвы. Москва, 2005; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934-1941. Справочник. Москва, 1999. С. 444-445; Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 гг. : опыт биографического словаря. Москва, 2017. С. 674–676; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ред. Т. Хорунжа. Київ, 1997. С. 574-575.

За рік після розстрілу **М.А. Мазяра** – 27 вересня 1938 року – його було заарештовано і доправлено до Москви (хоча особова справа за номером 3453 залишилася у Волгограді за останнім місцем роботи). 22 лютого 1939 року був винесений вирок за статтями 58-1 «а», 58-8 та 58-11 КК РРФСР, а наступного дня М.Д. ШАРОВА (ШАВЕРА) вже було розстріляно (чого зволікати!).

А як справи з реабілітацією? Чи раптом не став він «невинною жертвою сталінського беззаконня»? Ні, його не реабілітували, хоча прохання про реабілітацію у відповідні органи надходили у 1956 та 1999 роках. Це говорить за те, що відбілити МИКОЛУ ДАВИДОВИЧА не було ніякої об'єктивної змоги ні в часи хрущовської «відлиги», ні в часи єльцинівського «лібералізму». У довідниках причина відмови пояснюється як порушення соціалістичної законності під час ведення слідства. Коротко – садизм.

Що ж такого страшного накоїв М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР)? 1938 року йому закидали членство в антирадянській змовницькій терористичній організації з 1932 року. Зокрема, відмовлявся викривати й громити троцькістів, шпигунів, диверсантів, шкідників та інших антирадянських елементів. І взагалі працював на англійську розвідку з 1929 року. Якщо під час реабілітації 1957 року ці факти очікувано не підтвердилися, то підтвердилося вигадування ним показів арештованих, на підставі чого ті або страчувалися, або отримували значні терміни позбавлення волі. Тож у реабілітації М.Д. ШАРОВА (ШАВЕРА) на прохання його дружини було відмовлено[1]. Зауважу на суперечності звинувачення. З одного боку, на думку чекістів, він працював кволо, а з іншого – вигадував звинувачення. Зрозуміло, що розстріляли МИКОЛУ ДАВИДОВИЧА за надмірну жорстокість під час ведення допитів, але звично приховали це за шпигунством.

---

[1] Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 гг. : опыт биографического словаря. Москва, 2017. С. 676.

Одним із членів судової трійки на регулярній основі був росіянин КУДРЯВЦЕВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ. На той момент – перший секретар Київського обкому КП(б)У й одночасно перший секретар Київського міського КП(б)У.

Він народився 1903 року у селі Ниви Бежецького повіту Тверській губернії. Освіти мав шість класів. Як став членом комсомолу 1918 року, так у кар'єрному плані зростав по комсомольській лінії (хіба що з червоноармійськими відлучками). Змінив понад двадцять посад переважно у кавказьких республіках (Вірменія, Грузія, Абхазія, Азербайджан). Досить швидко доріс до рівня секретаря крайкомів, міськкомів, обкомів і республіканських комітетів ЦК КП(б)[1]. Відтак постійно ставав членом судових трійок як партійний наглядач за судочинством.

У БІЛІЙ КОСОВОРОТЦІ У ЧОРНІЙ КОСОВОРОТЦІ

Сергій Олександрович КУДРЯВЦЕВ

[1] Филиппов С. Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 гг.: справочник / Под общ. ред. А. Б. Рогинского. Москва, 2016. С. 333–334.

Справа **М.А. Мазяра** була для СЕРГІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА поміж останніх. За день до розстрілу мого прадіда, 26 вересня 1937 року, його перевели з посади першого секретаря Київського обласного та міського комітетів КП(б) на посаду другого секретаря ЦК КП(б) України. За три дні у газеті «Радянська Волинь» з'явиться його світлина (у чорній косоворотці)[1]. Втім, за пів місяця, 13 жовтня, цього активного товариша несподівано заарештували й звинуватили як члена контрреволюційної терористичної організації. Та оскільки С.О. КУДРЯВЦЕВ належав до числа високопосадовців, його було внесено до когорти осіб, які підлягають суду Військової колегії Верховного суду Союзу РСР. Відповідний список був підписаний Й.В. Сталіним, В.М. Молотовим, Л.М. Кагановичем та А.О. Ждановим 19 квітня 1938 року[2]. Зі стратою не барилися. С.О. КУДРЯВЦЕВ розстріляний 25 квітня 1938 року і похований під селищем Комунарка Московської області. Він стане *наймолодшим* страченим кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

Однак 1956 року його поміж перших реабілітували й посмертно поновили у партії[3] (була така добра традиція поновлювати мертвих у партії). Дарма, що цей гарний чоловік, який полюбляв косоворотки різного кольору, на рівні з М.Д. ШАРОВИМ (ШАВЕРОМ) ставив літеру «Р» в альбомах і підписував довжелезні списки на розстріл. Це нічого, що він у березні 1937 року допомагав Л.М. Кагановичу громити свого шефа – секретаря ЦК КП(б)У П.П. Постишева, якого звинувачували у троцькізмі та політичній короткозорості. Звісно, С.О. КУДРЯВЦЕВУ за це можна тільки подякувати, але ж, даруйте, відновили його у комуністичній партії, а не в українській націоналістичній.

---

[1] *Радянська Волинь*. 1937. 29 верес. (№ 226 (3788)). С. 1.

[2] Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991). Київ, 2005. С. 211.

[3] Филиппов С. Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 *гг.*: справочник / Под общ. ред. А. Б. Рогинского. Москва, 2016. С. 333–334.

ЄРЕМЕНКО ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ – третій член особливої судової трійки, тимчасово виконуючий обов'язки київського обласного прокурора. Народився 1901 року на Чернігівщині. Все своє життя провів на Київщині. До останньої посади дослужився у серпні 1937 року, а 23 грудня 1937 року ВАСИЛЯ ДМИТРОВИЧА було заарештовано. За дев'ять місяців його розстріляють та поховають у Биківнянському лісі поряд із його власними жертвами. Однак 1956 року В.Д. ЄРЕМЕНКА теж реабілітували[1].

Ще одна невинна жертва радянського режиму. У мене питання: як прокурор 1937 року міг бути невинною жертвою Великого терору, коли сам наглядав за тим терором і писав політично вмотивовані постанови на арешт людей? Поготів він не тільки ініціював кримінальні справи, але засідав у трійці та безпосередньо приймав рішення про розстріл і терміни ув'язнення!

Це вкотре вказує на те, що з реабілітацією у Радянському Союзі було не все гаразд. Кати офіційно переходили у розряд жертв. І розповідають в інтернетах онуки таких перших секретарів і прокурорів про своїх невинних дідів. А пращурам чекістів образливо. Направду, чим нереабілітований М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР) гірший за реабілітованих С.О. КУДРЯВЦЕВА та В.Д. ЄРЕМЕНКА? Усіх трьох брехливо звинуватили в антирадянщині та бозна-яких гріхах. М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР) фальшував кримінальні справи? Даруйте, а хіба перший секретар обкому та обласний прокурор робили не те саме? Вони тільки виконували наказ страчувати? Ну так і М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР) виконував той самий наказ. Тільки у нього була посада така, що він ще й ініціював репресії. Оскільки справи фальшувалися, то й він вимушено йшов на порушення закону.

---

[1] Абраменко Л. М., Амонс А. І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ, 2006; Конта Р. М. Єременко Василь Дмитрович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=19929.

Логіка такої реабілітаційної вибірковості пояснюється тим, що 1956 року після чергового взаємного кровопускання партії та чекістів, перші отримали перемогу. Перемога була такою, що Комітет Державної Безпеки, якщо не був остаточно переможений, то принаймні припинив масовий терор щодо партійних органів. Символом перемоги стало вбивство міністра внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії 1953 року.

Якщо коротко описати внутрішньовидову боротьбу комуністів між таборами партійців і чекістів, то вона відбувалася за такою траєкторією. Голова Всеросійського центрального виконавчого комітету Я.М. Свердлов і перший голова чекістів Ф.Е. Дзержинський у серпні 1918 року організували замах на голову Ради народних комісарів СРСР В.І. Леніна. Той одужав і вбив Я.М. Свердлова (33 роки) у березні 1919 року (офіційно той помер від грипу іспанки, неофіційно – побитий та отруєний). В.І. Леніна (53 роки), своєю чергою, у січні 1924 року вбили майбутній Генеральний секретар Комуністичної партії Й.В. Сталін і чекіст Ф.Е. Дзержинський (офіційно – помер від атеросклерозу судин мозку, неофіційно – отруєний). Потім настала черга вбити Ф.Е. Дзержинського (48 років). Офіційна причина смерті – серцевий напад, неофіційна – теж отруєння. На посаді головного чекіста його замінив В.Р. Менжинський, який помер 1934 року (офіційно – хвороба серця, неофіційна – отруєння). Отруєння нібито здійснив Г.Г. Ягода, який замінив його на цій посаді. Самого Г.Г. Ягоду (46 років) стратив його наступник М.І. Єжов у 1938 році. Своєю чергою, наркома внутрішніх справ М.І. Єжова (44 роки) стратить його наступник Л.П. Берія. При цьому за вбивствами високопоставлених чекістів стояв Генеральний секретар компартії товариш Й.В. Сталін[1].

---

[1] Фельштинский Ю., Попов В. От Красного террора к мафиозному государству: спецслужбы России в борьбе за мировое господство (1917-2036). Киев, 2021.

Іншими словами, у період Великого терору та після нього Комуністична партія тримала чекістів під жорстким контролем, здійснюючи штучний добір їхнього керівництва. Аж поки до керма НКВС 1938 року не прийшов геть лояльний до партії Лаврентій Павлович Берія. Але й той на початку 1950-х років впав у немилість до Генерального секретаря. Й.В. Сталін спланував його заміну і заразом чергову чистку чекістського апарату. У цей момент Л.П. Берія здійснив переворот і привів до влади «компетентні органи». Він організовував убивство Генерального секретаря у березні 1953 року, однак не втримався біля керма у боротьбі з партійно-військовою групою М.С. Хрущова. Л.П. Берію (54 роки) теж розстріляли.

Зрозуміло, що за такої внутрішньополітичної ситуації ставлення до репресованих працівників НКВС було упередженим. Відбувається їхня чистка через масові страти і позбавлення волі. Відповідно, до реабілітації чекістів 1930-х років підходили вкрай неохоче, тоді як партійних працівників і прокурорів вважали жертвами сталінського та єжовсько-чекістського режиму.

Перемога чекістів стала можливою тільки після смерті Генерального секретаря Л.І. Брежнєва. До влади в державі на короткий час приходить колишній керівник КДБ Ю.В. Андропов, дарма що сам рухався у кар'єрі партійними сходами. Однак із приходом до влади М.С. Хрущова штучний добір чекістів здійснювався не за допомогою страт, а через звільнення. Мало того, чекістська система була глибоко інтегрована у державно-партійне господарство шляхом використання відставних чекістів як високопоставлених працівників у всіх галузях діяльності. Тобто вони продовжували виконувати чекістські функції безпосередньо на підприємствах, куди їх переводили.

До цих травоїдних часів було ще двадцять років. А поки держава захлиналася кров'ю, зокрема й чекістською. Втім, були винятки з правила. Принаймні у цій розстріляній судовій трійці.

Єдиним, хто вцілів із цього складу трійки Управління НКВС по Київській області, став її секретар – АЛЬТЗІЦЕР СОЛОМОН АБРАМОВИЧ, 1898 р.н. У секретаря була... початкова незакінчена освіта. Він починав аптекарем, потім був постачальником продовольства в армію під час Громадянської війни. Ще в ДПУ став діловодом, пізніше – уповноваженим судової групи особово-статистичного відділу. При цьому СОЛОМОН АБРАМОВИЧ залишався недостатньо грамотним, позаяк провчився п'ять із шести класів. Оперативним працівником не став, але згодився як співробітник одіозного 8-го відділу для облікової роботи під час Великого терору.

Соломон Абрамович АЛЬТЗІЦЕР

Ось як згадує про свою роботу сам С.А. АЛЬТЗІЦЕР на допиті 24 лютого 1941 року:

> Я являлся секретарем тройки. Отпечатанные протоколы заседаний тройки я сверял с повестками, на которых имелись резолюции председателя, т.е. начальника УНКВД. После этого протоколы сверялись прокурором и представителем обкома партии со своими отметками на повестках. Для чего повестки и протоколы мы относили им. Представитель обкома обычно проверку производил редко, а видя на протоколе подписи начальника УНКВД и прокурора, подписывал и сам.

> Предписание коменданту на исполнение приговоров тройки писались после подписания протоколов членами тройки. Протоколы я подписывал, как секретарь тройки, на заседаниях присутствовал очень редко и фактически протоколов там не вели, а печатали потом с повесток. В среднем на каждом заседании тройки рассматривали по 40-50 дел[1].

За невтомну працю С.А. АЛЬТЗІЦЕР у кривавому листопаді 1937 року був премійований фотоапаратом ФЕД[2]. Звання лейтенанта, до якого так прагнув, він не отримав. Зрештою, у липні 1939 року СОЛОМОНА АБРАМОВИЧА несподівано було *звільнено* з органів із дивовижним формулюванням: «через неможливість подальшого використання». Причиною раптової професійної імпотенції С.А. АЛЬТЗІЦЕРА стало те, що він підробляв протоколи засідань судової трійки. Ми ж пам'ятаємо, що у цьому гріху звинуватили голову судової трійки М.Д. ШАРОВА (ШАВЕРА). СОЛОМОНУ АБРАМОВИЧУ загрожувала найвища міра покарання. Але для приховування справжньої причини звільнення його тривалий час «розкручували» у зв'язку з грошовими переказами зі Сполучених Штатів, які отримував його батько під час Голодомору від старшого сина Михайла[3]. Підтвердженням істинної причини звільнення стало те, що його молодший брат Мойсей Абрамович продовжував працювати у Харкові в органах державної безпеки у званні майора до досягнення пенсійного 45-річного віку (1950 рік)[4].

---

[1] Цит. за: Золотарьов В., Бажан О. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер). *Краєзнавство*. 2017. № 1/2. С. 222.

[2] Там само. С. 223.

[3] Там само. С. 229–230.

[4] Альтзицер, Моисей Абрамович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/adbnj.

Таким чином, **М.А. Мазяра** засудили до найвищої міри покарання *винятково за слова*, а не за протиправні дії. Історія з погрозами колишньому голові сільради Дем'яненку виникає в останній момент для згущування фарб. Тож мимоволі напрошується висновок, що стратили його «просто так», дарма що відповідно з радянським законодавством. Стратили тому, що колишні куркулі, вони ж колишні засуджені, які найбільше постраждали від Колективізації та Голодомору, становили *потенційну небезпеку* для радянської влади перед початком Другої Світової війни. Їхній розстріл був «профілактичним».

Як тільки у справі прадіда я наштовхнувся на його «кримінального близнюка» **М.А. Якимова**, мене зацікавив той факт, що його розстріляли раніше. Чому? Деякий час я припускав, що причина у більшій небезпеці, яку становив **М.А. Якимов**. Для його засудження навіть повторних свідчень не знадобилося. Й направду, свідчення вказують на те, що той мав достатньо крутий норов. Це було відзначено Постановою судової трійки. З-поміж контрреволюційної й антиколгоспної риторики йому інкримінували заклики до повстання.

Згодом, коли я вивчив кримінальну справу А.Л. Носаля, впевнився, що реальна «соціальна небезпека» арештованого не відігравала особливої ролі. Найбільші букивські «бешкетники» – брати **Вдовиченки** – були розстріляні останніми. І взагалі кримінальна справа **М.А. Мазяра** виглядає найбільш надуманою з-поміж решти. Тож невдовзі я змінив думку: причина відмінностей у датах розстрілу букивських «ворогів народу» була суто *бюрократичною*. День страти виявився таким самим випадковим, як казус із прокурором ОРЛОВИМ, який написав Постанову на арешт **М.А. Якимова** після його фактичного арешту. У випадку дати розстрілу ключову роль відіграв тюремний наглядач М.М. СОСНОВ.

Ні, М.М. СОСНОВ не був кровожерливим. Просто справу **М.А. Якимова** після допитів СВІДЕРСЬКОГО він завершував одноосібно: і свідків допитував, і самого арештованого. Тому того ж дня (3 вересня 1937 року) підготував документи для обвинувального висновку. А у кримінальній справі **М.А. Мазяра** він провів лише допит підозрюваного. Особи, які готували обвинувальний висновок, не встигли ознайомитися зі змістом допитів, які синхронно з М.М. СОСНОВИМ проводив Г. ГОРГОШКО. Тому обвинувальний висновок підписано наступного дня, 4 вересня 1937 року, у *суботу*.

Про що це говорить? Припускаю, що накопичені за кілька днів справи відправляли у Київ на вулицю Рози Люксембург (тепер – Липська) 3 вересня увечері або 4 вересня вранці. До цієї групи справ мало не останнім потрапив **М.А. Якимов**. Тому протокол № 38, де ухвалюється рішення судової трійки про його розстріл, підписується секретарем трійки С.А. АЛЬТЗІЦЕРОМ 4 вересня 1937 року[1].

Це дає підстави стверджувати, що київська судова трійка по суті справи не розглядала, а підписувала те, що клепали на місцях свідерські та соснови. С.А. АЛЬТЗІЦЕР узагальнював обвинувальний висновок житомирських чекістів і передавав його голові М.Д. ШАРОВУ (ШАВЕРУ) та іншим членам судової трійки. Причому по житомирських справах С.А. АЛЬТЗІЦЕР, вочевидь, робив це щосуботи. Справу **М.А. Мазяра** було передано, мабуть, вже наступної суботи, 11 вересня. Тому й прожив мій прадід на тиждень довше. Разом із тим, припускаю, що справу **М.А. Мазяра** притримали, бо направду бракувало переконливих свідчень.

М.А. Якимова розстріляють через 17 днів – 21 вересня 1937 року в 1 годину 47 хвилин. Підпис на виписці про виконання вироку поставить Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН)[2].

---

[1] *Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 23.*

[2] *Там само. Арк. 24.*

Все пізнається у порівнянні. З ветеринаром А.Л. Носалем вже порівнювали та дійшли висновку, що сільські активісти перехитрили самі себе: колгоспний ветеринар замість розстрілу отримав 10 років позбавлення волі. Тож порівняємо з головою колгоспу Мазяром Олександром Олександровичем, якого засудили за тією ж статтею 54-10 КК УРСР. Його було заарештовано 9 жовтня 1937 року. Постановою судової трійки Управління НКВС Житомирської області від 17 листопада 1937 року голова колгоспу отримав 10 років виправної трудової колонії. Головував одіозний Л.Т. ЯКУШЕВ. Іншими членами трійки були секретар Житомирського обкому КП(б)У МАКСИМОВ і прокурор ВОЙКО. У постанові О.О. Мазяр несподівано як для голови колгоспу постає куркулем[1].

То, може, найвищу міру покарання не дали через меншу загрозу, яку той становив? Для цього треба ознайомитися зі змістом кримінальної справи. Вимушений засмутити читача: зробити це вже не вдасться нікому. Скоріше за все, кримінальна справа О.О. Мазяра була знищена 1941 року, коли у Житомирі перед приходом німців чекісти палили архівні документи. Та, хвала богу, залишилася копія обвинувального висновку судової трійки:

> Обвиняется в том, что в прошлом добровольно служил в петлюровской армии, участвовал в погромах и грабежах еврейского населения, в последнее время распространял провокационные слухи о войне и поражении Сов.[етской] власти, проявлял террористические намерения по адресу коммунистов и актива села, всхвалял врагов народа – троцкистов[2].

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Александра Александровича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 23332. Арк. 24.
[2] Там само. Арк. 15.

Погодьтеся, це звинувачення виглядає більш аргументованим, ніж в обвинувальному висновку **М.А. Мазяра**. Олександру Олександровичу інкримінується *добровільна* служба у ворожій армії, погроми з грабунком лояльного до комуністів єврейського населення. Це становить основу для початку суто кримінального переслідування. Це не погрози колишньому голові сільради, про які свідки заледве не забулися. Зрозуміло, що ми не зможемо встановити обґрунтованість звинувачення О.О. Мазяра без наявної кримінальної справи[1]. Але ж питання не в тому, чи направду грабував євреїв О.О. Мазяр чи ні. Питання в іншому: чому за таку саму провину передбачена не найвища міра покарання, як однопрізвищнику та, можливо, родичу, а тільки 10 років виправних таборів? Поготів маємо очевидну ознаку політичної зради: О.О. Мазяр сам був представником активу села і несподівано явно чи таємно виступив проти комуністів та активу.

Звісно, можна припускати, що О.О. Мазяр щось не поділив з іншими активістами (головою сільради) або публічно обурювався початком репресій у Буках, свідком і співучасником яких мимоволі став у справах **М.А. Мазяра, М.А. Якимова** та А.Л. Носаля. То чому ж його не покарали смертю за зраду? Чи кровопивця Л.Т. ЯКУШЕВ, який потурав беззаконню підлеглих і сам його впроваджував у комендатурі УНКВС, раптом став добрим і ліберальним?

Голова колгоспу О.О. Мазяр відсидів 10 років від дзвінка до дзвінка. Його не амністували у зв'язку з травневою перемогою 1945 року, а випустили 9 жовтня 1947 року. Його *направду* саджали як «ворога народу». Ніяких підморгувань влади не було. Олександр Олександрович своє «відсидів», так само як ветеринар А.Л. Носаль, який відчайдушно та марно боровся за дострокове погашення судимості.

---

[1] Хоча це було би цікаво, з огляду на можливу участь у справі голови сільради В.А. Бордаченка та найбільш балакучого свідка В.А. Бондаренка.

Гадаю, відповідь на це ключове та зовсім нериторичне питання криється у тому, що радянська влада не судила О.О. Мазяра до 1937 року. Тоді цей новоспечений «ворог народу» не потрапив у поле її зору. Мало того, став головою колгоспу, що вказує на довіру до нього з боку радянської влади. Він прийшов на свою посаду після докорінного оновлення керівництва Букивської сільради та колгоспу. Звідки така довіра, встановити важко. У судових процесах під час Голодомору він не виступав як свідок, але точно був букивчанином. Чи був таємним агентом Державної Безпеки, наразі невідомо.

Отже, О.О. Мазяр не потрапив під машину радянського правосуддя у часи Голодомору принаймні тимчасово, як його попередник, а відтак не йшов у першій хвилі найбільш небезпечних громадян. Він був типовим представником *2-ї категорії* засуджених, яких вигрібали на куркульській лінії наприкінці першої хвилі репресування. Саме тоді вперше були вичерпані ліміти, і Л.Т. ЯКУШЕВ почав просити київське та московське керівництво їх збільшити.

До слова, існують підстави припустити, що О.О. Мазяр потрапив у поле зору чекістів саме після свідчень у справах **М.А. Мазяра, М.А. Якимова** та А.Л. Носаля. Адже там постійно звучала фраза *«проліз у колгосп».* А як можна було туди «пролізти» без дозволу голови колгоспу. Тож я переконаний, що не обійшлося без свідчень голови сільради В.А. Бордаченка. Що саме стало предметом їхніх «розбірок», сьогодні встановити неможливо. Але у сутичці точно переміг голова сільради.

Зрозуміло, що причини арешту голови колгоспу були вигаданими, а сам він виявляв лояльність до радянської влади. Тож в обвинувальному висновку йому могли приписувати навіть тяжчі злочини, але *не могли розстріляти.* Звісно, гіпотетично стратити могли, але за рівних умов з односельцями-рецидивістами – ні. Його надійно й на тривалий час усували від керівництва та впливу.

Тож, з огляду на сказане, випадок А.Л. Носаля становить виняток із загального правила. Цей виняток мимоволі створили його «опоненти». Якби не голова сільради В.А. Бордаченко та ключовий свідок В.А. Бондаренко, його з високою часткою ймовірності теж розстріляли би. Заразом «прибрали» його двоюрідного брата голову колгоспу О.О. Мазяра, щоби напевне усунути будь-яку внутрішню опозицію.

Кримінальна справа О.О. Мазяра – це, певно, рикошет від кримінальної справи А.Л. Носаля. Гадаю, двоюрідні брати дійшли такого ж висновку після повернення з концтабору голодного 1947 року і між собою визначили головного винуватця своїх бід.

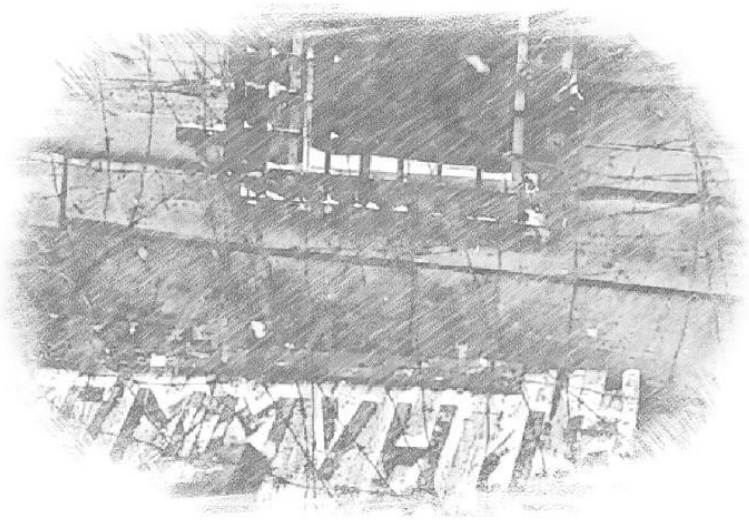

СТРАТА

Вирок **М.А. Мазяру** було винесено 11 вересня 1937 року, а 27 вересня його виконано[1].

Чи знав він про важливість цих дат? Чи знав, що його судили у Києві, а не в Житомирі? Чи знав про суд і вирок трійки? Скоріше за все, ні. І пояснюватися це може не тільки пенітенціарною системою сталінського періоду, а питаннями безпеки. Комендатура УНКВС виконувала десятки й сотні розстрілів мало не щоночі. Будь-якого дня міг спалахнути бунт, який отримав би страшні наслідки для співробітників НКВС. Могла бути організована масова втеча. Остання, зрештою, сталася взимку 1938 року.

Двотижнева затримка між оголошенням вироку та його виконанням може вказувати на перевантаженість репресивної машини. Зазвичай із виконанням найвищої міри покарання не зволікали. Подекуди страта відбувалася того ж або наступного дня. А тут пауза 16 днів. Ця пауза – закономірна черга. Судові трійки приймали більше рішень, ніж комендатура Управління НКВС могла їх виконати у штатному режимі роботи. Відповідно, черга рухалася в міру завантаженості розстрільної бригади.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 31.

ВЫПИСКА ИЗ АКТА

Постановление Тройки УНКВД по Киевской области II сентября месяца 1937 г. о расстреле МАЗЯР Михаил Андреевич.

Приведено в исполнение 27 сентября 1937 г. в 3 часа 26 минут.

Начальник
Житомирского ОКРО
НКВД
Капитан
госбезопастности /Шатов/

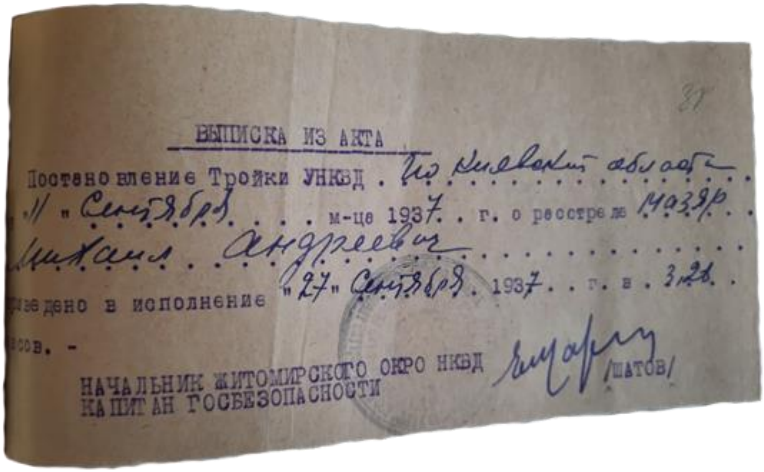

ВЫПИСКА ИЗ АКТА

Постановление Тройки УНКВД по Киевской области
11 „Сентября" м-це 1937 г. о расстреле Мазяр
Михаил Андреевич
Приведено в исполнение „27" Сентября 1937 г. в 3.26.
Шатов. -

НАЧАЛЬНИК ЖИТОМИРСКОГО ОКРО НКВД
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /ШАТОВ/

Виписка з акту про виконання вироку М.А. Мазяра від 27 вересня 1937 року

Розстріл відбувся рано-вранці, о 3:26, але будили **М.А. Мазяра** ще вночі. Можливо, не лягав спати, а чекав з іншими у спеціальній камері. Час розстрілу приблизний. Сумнівно, щоби хтось із кишеньковим годинником «Сума» фіксував точний час фатального пострілу для кожного з 80 засуджених.

Чи виконував розстріл особисто начальник Управління НКВС капітан Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН)? Ймовірність цього існує. У той час він здійснював до 30 розстрілів за добу[1]. Його наступник Л.Т. ЯКУШЕВ, приміром, у Криму особисто здійснить більше півтисячі розстрілів[2]. Але більшість страт виконували інші співробітники Управління НКВС: БЛАНК МИРОН ІЛЛІЧ, ТИМОШЕНКО ГРИГОРІЙ АНТОНОВИЧ та ІГНАТЕНКО ФЕЛІКС ГАВРИЛОВИЧ.

Одне з моїх розчарувань – брак портретних фотографій виконавців смертних вироків у Житомирському Управлінні НКВС. Мені вдалося знайти тільки світлини БЛАНКА МИРОНА ІЛЛІЧА. Зате одразу кілька. У всесвітній мережі акцент робиться на його воєнному минулому. Ще б пак! Загинув у боротьбі з фашистами! Тож виникає потреба розповісти про цього героя.

Мирон Ілліч БЛАНК. Фото зліва 1938 року

---

[1] Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство.* 2014. № 1. С. 185.

[2] Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов : монография. Москва, 2008. С. 182.

На сайті «Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939» на момент моєї розвідки про МИРОНА ІЛЛІЧА можна прочитати відомості про народження, про загибель у партизанському загоні, де він був начальником розвідки. Наявна інформація про його службову кар'єру до війни. Страшного 1937 року він – оперуповноважений 5-ї кавалерійської дивізії 2-го кавалерійського корпусу Київського військового округу. Про кривавий житомирський слід ні пари з вуст. Про справжній зміст «оперативної роботи» М.І. БЛАНКА у 5-й кавалерійській дивізії здогадатися неможливо.

Сайт «Дорога памяти» теж не прояснює ситуацію. Там він фігурує як учасник Громадянської війни, мовиться про його службу у 1920-х роках у 9-й Кримській кавалерійській дивізії, а затим перескакують на те, що він мешкав у Полтаві. Після цього він стає учасником німецько-радянської війни 1941 року. Тут уже МИРОН ІЛЛІЧ постає як безстрашний учасник партизанського руху у Криму на посаді начальника розвідки 3-го Червоноармійського загону[1]. Інше джерело підтверджує, що М.І. БЛАНК загинув 1 травня 1942 року в районі Карасу-Базара Кримської області[2].

Зрозуміло, що ніякого партизанського руху у його класичному розумінні як супротив місцевого населення німецькій окупації у Криму в 1941-1942 роках не було. Була диверсійна чекістська робота. Його посмертно нагородили орденами Червоного прапору та Вітчизняної війни першого ступеня. Ну що ж! Тепер можна видрукувати велику світлину, прив'язати її на палку і виходити на акцію «Бессмертный полк». Направду, об'єктивні підстави для цього існують. Однак існує зворотна сторона «діда на палці».

---

[1] Бланк Мирон Ильич. *Дорога памяти.* URL: https://foto.pamyatnaroda.ru/detail/-1040352595.

[2] Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва, 1995. С. 54.

Зворотна сторона М.І. БЛАНКА полягає у тому, що він – чекіст, а не військовий. Його функції в армії: здійснювати політичний нагляд за командиром і бійцями. У довоєнний час він вчився не військовій справі, а мистецтву визначати «ворогів народу» у середовищі військових. Його основна робота у житомирський період – постійні розстріли «ворогів народу», що довело МИРОНА ІЛЛІЧА майже до божевілля (за свідченнями Г.Й. ГРІШИНА-ШЕНКМАНА[1]). Не втратити глузд майбутньому герою війни допомагало мародерство та знущання з молодих оголених перед стратою жінок. Він вдавав із себе «лікаря». М.І. БЛАНК виявив таку фантазію після того, як начальник Управління НКВС Л.Т. ЯКУШЕВ вперше оглянув оголену жінку. Тоді пустотливий МИРОН ІЛЛІЧ підбіг до неї і почав вистукувати як лікар (ну, смішно ж!).

Галина та Мирон БЛАНКИ. 1938 рік

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Чи знала дружина Галина про сексуальні витівки чоловіка, наразі сказати неможливо. Гадаю, МИРОН ІЛЛІЧ не поширювався на цю пікантну тему. Навпаки, приносив додому чергову пару чобіт або шубу, чим неабияк тішив цю модну жіночку з красиво зав'язаним на голові шарфом.

Як М.І. БЛАНК уникнув сталінського покарання за таке «геройство», незрозуміло. Його тільки арештовували, а потім звільнили з «органів» за статтею 38-в.

Повернимось до Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА). Фактом є його підписи актів про виконані розстріли. Наприклад, 19 вересня 1937 року він підписав акт про страту Тейши Андреса Августовича (03:05), Віршке Даніїла Даниловича (03:07), Ляу Арнольда Едуардовича (03:09), Дистау Густава Михайловича (03:11), Дистау Едуарда Михайловича (03:13), Ляу Якуба Якубовича (03:15), Генке Давида Адамовича (03:17), Драхенберга Володимира Готлібовича (03:20), Кригера Стефана Робертовича (03:27). Зверніть увагу на скорострільність – приблизно дві хвилини. Прізвища страчених переважно німецькі, що вказує на національний характер ініційованих кримінальних справ.

М.А. Мазяр ішов в українському куркульському списку. Там були прізвища іншого штибу.

Розстріл відбувся вночі у понеділок. У ті дні на Житомир опускався туман, було хмарно, температура вночі падала до 7-12°С[1].

Напередодні житомиряни дивилися звукові фільми «Вратарь», «Пётр Первый» та «Юність поета». В обласній газеті обговорювали страйки робітників у Варшаві та єврейські погроми, війну у Китаї та Іспанії[2]. Всі ці гучні новини та перегляд фільмів **М.А. Мазяр** пропустить.

---

[1] *Радянська Волинь.* 1937. 28 верес. (№ 225 (3787)). С. 4.

[2] *Радянська Волинь.* 1937. 26 верес. (№ 223 (3785)).

У понеділок, 27 вересня, він не прийде на футбольний матч «Червоного Профінтерну» з київським меблевим комбінатом. Житомиряни програють 1-2. У державному цирку не побачить чотири поєдинки французької боротьби. Так і не дізнається «Про Всесоюзний перепис населення», який повторно буде проведений у січні 1939 року, бо попередня спроба переписати радянських людей супроводжувалась значними порушеннями[1]. У цьому переписі його вже *не буде*. У цьому переписі вже *не було* **М.А. Якимова**.

А букивчани, між тим, ставали передовими у вивченні Положення про вибори до Верховної Ради СРСР. Організували аж 15 гуртків[2]. Без «ворогів народу» ця справа, ясно, пішла спритніше.

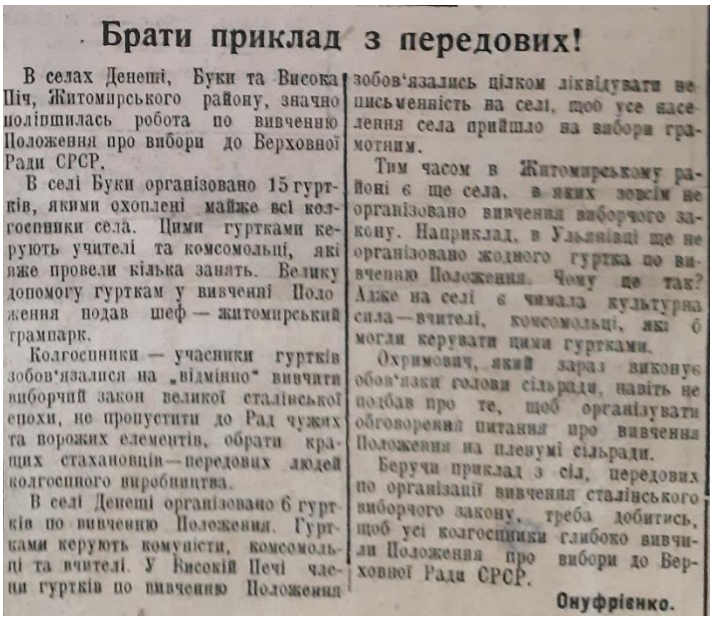

Брати приклад з передових!

В селах Денеші, Буки та Висока Піч, Житомирського району, значно поліпшилась робота по вивченню Положення про вибори до Верховної Ради СРСР.

В селі Буки організовано 15 гуртків, якими охоплені майже всі колгоспники села. Цими гуртками керують учителі та комсомольці, які вже провели кілька занять. Велику допомогу гурткам у вивченні Положення подав шеф — житомирський трампарк.

Колгоспники — учасники гуртків зобов'язалися на „відмінно" вивчити виборчий закон великої сталінської епохи, не пропустити до Рад чужих та ворожих елементів, обрати кращих стахановців—передових людей колгоспного виробництва.

В селі Денеші організовано 6 гуртків по вивченню Положення. Гуртками керують комуністи, комсомольці та вчителі. У Високій Печі члени гуртків по вивченню Положення зобов'язались цілком ліквідувати неписьменність на селі, щоб усе населення села прийшло на вибори грамотним.

Тим часом в Житомирському районі є ще села, в яких зовсім не організовано вивчення виборчого закону. Наприклад, в Ульянівці ще не організовано жодного гуртка по вивченню Положення. Чому це так? Адже на селі є чимала культурна сила—вчителі, комсомольці, які б могли керувати цими гуртками.

Охримович, який зараз виконує обов'язки голови сільради, навіть не подбав про те, щоб організувати обговорення питання про вивчення Положення на пленумі сільради.

Беручи приклад з сіл, передових по організації вивчення сталінського виборчого закону, треба добитись, щоб усі колгоспники глибоко вивчили Положення про вибори до Верховної Ради СРСР.

Онуфрієнко.

Стаття «Брати приклад з передових»

---

[1] *Радянська Волинь*. 1937. 27 верес. (№ 224 (3786)). С. 1, 4.

[2] Онуфрієнко. Брати приклад з передових. *Радянська Волинь*. 1937. 24 верес. С. 3.

Свіжий сніжок хрустить під ногами. Виборці поспішають до своєї дільниці... Йдуть старі і молоді. Всіх об'єднує палке почуття любові та відданості своїй батьківщині, більшовицькій партії, її вождеві товаришу Сталіну, одностайне бажання віддати свої голоси за кандидатів єдиного блоку комуністів та безпартійних[1].

В залі, де чекають виборці, веселе пожвавлення. Щасливі і радісні, виборці поздоровляють один одного з великим святом[2].

Вибори до Верховної Ради СРСР були такими пафосними, що на дільниці тягли геть усіх. Фотографу Фельдману пощастило вичепити 102-річного Ш.А. Зейгермана[3]. Цікаво, звісно, дізнатися, чи дожив Ш.А. Зейгерман до літа 1941 року і чи комуністи так само завзято його евакуйовували якнайдалі від нацистів?

Іронія долі полягає у тому, що до Верховної Ради виберуть значну кількість катів-чекістів, і більшість з них не досидить першого терміну. Їх репресують і вже ніколи *не реабілітують*.

Ш.А. Зейгерман обирає своє майбутнє

[1] Шехтман П. За кращих людей країни! *Червоне Полісся*. 1937. 14 груд. С. 3.
[2] На виборчій дільниці № 29. *Червоне Полісся*. 1937. 14 груд. С. 3.
[3] *Червоне Полісся*. 1937. 14 груд. С. 3.

Паралельно відбуватиметься підготовка до перепису… худоби. Вийшла відповідна Постанова[1]. З цього приводу, як прийнято, одразу розгорнули змагання[2]. Можна тільки уявити, як на це відреагували би букивські «вороги народу». Однак на цей час всі вони або лежали в землі, або чекали на смерть у катівні.

За прізвищем ШАТОВА ховається ЛІВШЕН ЮХИМ САМІЙЛОВИЧ, 1892 р.н. Капітан – з 9 лютого 1936 року, начальник УНКВС – з червня 1935 року[3]. У жовтні 1937 року його переводять, і він стає помічником начальника УНКВС Чернігівської області[4]. Але й тут працював недовго: його призначать начальником Красноярського табору. 21 квітня 1940 року Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) буде заарештовано й засуджено до найвищої міри покарання. Згодом розстріл замінили позбавленням волі. 31 березня 1950 року він буде повторно заарештований за статтею 58-10, ч. 1 (антирадянська агітація) й отримає додатково 10 років позбавлення волі табірним судом Річкового табору МВС у Республіці Комі[5]. Припускаю, під час «відлиги» цю «невинну» жертву політичних репресій могли амністувати. Дякувати, що не реабілітували.

---

[1] Про підготовку до перепису худоби. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР. *Червоне Полісся.* 1937. 23 груд. С. 2.

[2] Змагання за краще проведення перепису худоби. *Червоне Полісся.* 1937. 23 груд. С. 2.

[3] Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи томах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 90; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи томах. Книга третя. Житомир, 2010. С. 15.

[4] Реабілітовані історією. Чернігівська область. Книга перша. Чернігів, 2008. С. 728.

[5] Див.: Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 *гг.*: опыт биографического словаря. Москва, 2017. URL: http://surl.li/zari; Открытый список Шатов-Лившин Ефим Самойлович (1892). URL: http://surl.li/zasi.

Що ж він такого накоїв, що його спочатку хотіли розстріляти, але потім пом'якшили вирок, який згодом подовжили? Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) традиційно записали учасником антирадянської змовницької організації. А «вербував» його туди М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР). Були й інші звинувачення. Він порушував революційну законність і режим утримання засуджених у Красноярському таборі, де наостанку працював. З'ясувалося, що він потрапив до лав партії, приписавши собі стаж із 1918 року. До того ж збрехав, що служив у партизанських загонах Червоної Армії, натомість мешкав на ворожій території й арештовувався розвідкою «білих»[1]. Значить міг бути завербований і досі працювати на ворогів радянської влади за кордоном.

Назагал стандартна біографія сталінського ката. Спочатку радянська влада дозволила чинити беззаконня, а потім надавала по кривавим рукам за надмірну активність. Не розрахували його апетитів. М.Д. ШАРОВА (ШАВЕРА) за ці апетити розстріляли, а Ю.С. ШАТОВУ (ЛІВШЕНУ) – відміряли солідний строк.

Діяльність Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) якось особливо допекла житомирянам. І це, попри те, що на суді Військового трибуналу 1939 року співробітники Житомирського Обласного відділу НКВС відзначали, що з цим начальником вдавалося зберігати «революційну законність». «До ручки» житомирське Управління НКВС дійшло за керівництва Л.Т. ЯКУШЕВА та Г.М. ВЯТКІНА.

Спроби розшукати світлини Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) тривалий час були марними. Аж поки я не покопирсався у житомирських газетах тих часів. Ні, портретної світлини віднайти не пощастило, зате я з'ясував, що ЮХИМ САМІЙЛОВИЧ вів напрочуд активне суспільне життя. А поруч – це ж треба! – завжди перебував усюдисущий фотограф «Радянської Волині» Б. Шварцбург.

---

[1] Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 *гг.* : опыт биографического словаря. Москва, 2017. С. 677.

Зокрема, у листопаді 1935 року майбутній кат житомирян засвітився серед житомирських стахановців у компанії з першим секретарем окружного та міського комітетів КП(б)У Пантелеймоном Яковичем Жученком[1]. За результатами цієї зустрічі ЮХИМ САМІЙЛОВИЧ навіть розродився у «Радянській Волині» нарисом «Стахановський рух – не чергова кампанія».

Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) СЕРЕД СТАХАНОВЦІВ У ПЕРШОМУ РЯДУ СПРАВА

У лютому 1936 року доблесного чекіста у компанії П.Я. Жученка було помічено на перегляді роботи дитячого театру «Ленінець»[2]. Ця солодка парочка постійно була разом. Наприклад, у квітні 1936 року Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) сидить із ним у президії на мітингу вчителів Житомира[3].

---

[1] П.Я. Жученко заарештовувався під час Великого терору і провів у в'язниці півтора року, звільнився і став працювати директором колгоспу, але після війни знову піднявся на таку саму висоту.

[2] *Радянська Волинь.* 1936. 4 лют. (№ 28 (3289)). С. 3.

[3] *Радянська Волинь.* 1936. 15 квіт. (№ 87 (3348)). С. 3.

Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) У ДРУГОМУ РЯДУ СПРАВА.
П.Я. ЖУЧЕНКО НА ПЕРШОМУ ПЛАНІ

Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) НА ПЕРШОМУ ПЛАНІ.
П.Я. ЖУЧЕНКО СПРАВА. К.М. ТАБАКМАХЕР ЗВЕРХУ ЗЛІВА

На мітингу був присутній директор Житомирського педагогічного інституту Ківа Маркович Табакмахер. За чотири місяці його буде усунуто із займаної посади, виключено з партії як троцькіста та дворушника і засуджено[1]. Саме тоді, у серпні 1936 року, Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) та П.Я. Жученко «пророблятимуть» директора педагогічного інституту. ЮХИМ САМІЙЛОВИЧ, з-поміж іншого, наполягав на тому, що місцевих троцькістів належить *«крепенько проверять»*[2].

Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) КРАЙНІЙ СПРАВА (НА 1-ОМУ ОКРУЖНОМУ З'ЇЗДІ РАД 30 ЧЕРВНЯ 1936 РОКУ)

Зауважимо, що решта житомирських начальників УНКВС не вирізнялися такою громадською активністю. Така особливість пояснюється професійним досвідом Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА). Вона була вихована його попереднім керівником МИРОНОМ БОРИСОВИЧЕМ ГРОССМАНОМ, який був поставлений керувати Донецький обласним ОГПУ у розпал Голодомору.

---

[1] Лутай М. Є. На чолі Житомирського педагогічного. Вісник Житомирського педагогічного університету. 2001. № 8. С. 3–10.

[2] Лутай М. Ківа Маркович Табакмахер – директор Житомирського педагогічного інституту – жертва сталінського тоталітарного режиму. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*. Житомир, 2009. С. 427.

М.Б. ГРОССМАН заявить таке:

> ...всю хлебозаготовку выполняет только ГПУ под его руководством ... я больной, искалеченный старик и работаю за обком, а они ничего не делают. Мы – ГПУ, зарабатываем хлеб, а не обком и облисполком[1].

Термін «гроссманівщина» ототожнюватиметься чекістами зі слабкою оперативною роботою. МИРОН БОРИСОВИЧ примудрився влаштувати до себе у секретарі 19-річну коханку, яка отримала доступ до агентурної картотеки.

Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) на той час був начальником Маріупольського ДПУ і перейняв таку стилістику ведення справ. Проте інколи вона давала збій. Одна така історія дійшла до наркома Г.Г. Ягоди. Новий начальник машинно-тракторної станції Радіщев тикнув ЮХИМА САМІЙЛОВИЧА носом у те, що той не встежив розвал МТС (агрономи розбіглися, вороги здійснювали шкідництво, чим, власне, пояснювали провали збору врожаю під час Голодомору). Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН), ясна річ, такого нахабства стерпіти не міг, що обумовило тривалий конфлікт з Радіщевим. Г.Г. Ягода радив якомога швидше влагодити конфлікт і «підбадьорити товаришів у роботі МТС»[2].

МИРОН БОРИСОВИЧ написав величезного листа Г.Г. Ягоді з описом всієї ситуації, жалівся, що обласне керівництво його всіляко утискає. Однак М.Б. ГРОССМАНА це не врятує. Спочатку його переведуть керувати харківським заводом, а 1937 року стратять як троцькіста.

---

[1] Цит. за: Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: Люди и документы1919-1941. Донецк, 2010. С. 25.

[2] Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. Москва, 2005. С. 267–269.

Самого ЮХИМА САМІЙЛОВИЧА після цього провалу переведуть керувати Управлінням робочо-селянської міліції у Донецькій області. Міліційним начальником він буде приблизно два роки. 1935 року його переведуть до Житомира в окружний відділ УНКВС, що назагал можна вважати пониженням. Свій статус він відновить після адміністративної реформи, коли кілька днів очолюватиме Житомирське обласне УНКВС, а потім перейде до Чернігівського обласного УНКВС, де також не затримається.

Втім, Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН) не тільки офіційно очолюватиме УНКВС в Житомирі, але й стане тим, хто першим власноруч здійснюватиме виконання розстрілів (спеціальних завдань). Про це на допитах згадуватиме інший член розстрільної бригади Г.А. ТИМОШЕНКО:

> С весны 1937 г. операции проводились малочисленные, приводили приговоры в исполнение максимум по 30 человек. В первый период выполнял спец.[иальные] задания лично Шатов, а затем я — Тимошенко[1].

Тож Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) можна вважати першим катом доби Великого терору на Житомирщині.

Під час німецької окупації 24 серпня 1941 року А. Білошицький опублікував статтю «В застінках житомирського НКВД. Що дали вам більшовики?»[2]. Стаття мала явний антисемітський характер. Але там вказувалися подробиці масових розстрілів.

---

[1] Цит. за: Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 гг. : опыт биографического словаря / 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2017. С. 677.

[2] Білошицький А. В застінках житомирського НКВД. Що дали вам більшовики? *Українське слово*. 1941. 24 серп. (№ 7). URL: http://surl.li/zaxo.

Гадаю, варто зупинитися на цьому детальніше, щоб у читача не виникли сумніви: *чекістів направду стріляли за погане діло*.

Один із показових епізодів – страта 72-річної сестри опального «лівака» Л.Д. Троцького (Бронштейна). Її звали Рахіль Курило-Бронштейн. У неї житомирські чекісти вилучили золоті прикраси на загальну суму 6 312 карб. 50 коп.[1] Її привезли до гаражу комендатури, коли там уже лежали розстріляні люди. Жінку жорстоко били руками, палками та копняками. Знущання здійснювало особисто найвище керівництво Управління НКВС: Л.Т. ЯКУШЕВ, Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН та В.Є. ЛЕБЕДЄВ[2]. Адже сподівалися привласнити частину «експропрійованого».

Автор статті А. Білошицький дуже густо натякав на єврейську зовнішність Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА), вочевидь, не знаючи його справжнього єврейського прізвища (ЛІВШЕН). Він звинувачував того у започаткуванні терору в Житомирі. При цьому помилково вважав, що самого Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) та його дружину чекісти розстріляли за помилковий арешт кількох євреїв-сіоністів. Автор більше зрадів би тому, що Ю.С. ШАТОВУ (ЛІВШЕНУ) вдалося вижити, щоби в такий спосіб вкотре підтвердити «єврейську змову» проти українців.

Якщо залишити поза увагою розгорнуте автором популярне на той час положення про *«жидівсько-большовицьке панування в Україні»*, А. Білошицький повідомляє читачу подробиці, про які не міг знати з радянських газет. Вочевидь, він користався свіжими спогадами житомирян і вцілілими архівами, куди його допустили німці. Наприклад:

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г.А., Игнатенко Ф.Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 128.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 178, 197.

На протязі десяти днів житомирська тюрма, розрахована на 1200 ув'язнених, була переповнена. Розмістили в ній 3000 чоловіків[1].

Зі справи житомирських чекістів-мародерів, яка була оприлюднена за кілька десятків років, з'ясовується, що направду Житомирська тюрма 1937-1938 років була *переповнена*. За оцінкою одного з її керівників М.З. ГЛУЗМАНА, тюрма була розрахована на 800 ув'язнених, а кількість в'язнів часом сягала 20 тисяч осіб[2]. Можливо, після арешту 1938 року М.З. ГЛУЗМАНА був побитий і цей сумний рекорд. Хоча сьогоднішні працівники Житомирської тюрми та колонії запевняють, що таку кількість людей фізично неможливо розмістити на її території.

Що повідомляє А. Білошицький? Біля тюрми стояли десятки вантажівок з арештованими. Так повинно було бути. Адже тюрма перетворилася на великий пересильний пункт, куди звозили людей чекати на вирок судової трійки, а потім засуджених розвозили по трудових концтаборах.

А. Білошицький пише про неймовірні тортури у тюрмі, до яких чекісти вдавалися у випадку, коли ув'язнений не зізнавався. За його інформацією, чекісти вибивали арештованим зуби, трощили щелепи, затискали дверима пальці, заганяли під нігті голки, вивертали та ламали суглоби.

Масові побиття арештованих фіксувалися в кінці 1937 – на початку 1938 року. Тюремний лікар-терапевт С.З. ФЕЛЬДМАН на суді повідомила:

---

[1] Білошицький А. В застінках житомирського НКВД. Що дали вам більшовики? *Українське слово*. 1941. 24 серп. (№ 7). URL: http://surl.li/zaxo.

[2] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Побои носили массовый характер, и в каждой камере были тяжело избитые, из-за этого нельзя было брать их в больницу.

Я знаю, что Глузман поднимал вопрос об избиениях, и однажды даже приехала комиссия, но тогда были вызваны из камер люди, на которых никаких следов нет, и я это и констатировала. Смотрела я этих людей в кабинете Глузмана, меня спросили, можно ли сказать, что эти люди избиты, я ответила: «Нет», т. к. следов не было. В то время в других камерах уже тоже не было избитых. Этих заключённых я раньше не видела[1].

Були факти забиття арештованих на смерть, про що повідомляє начальник санітарної частини тюрми Н.М. МОРДУШЕНКО[2]. Часто-густо такими їх привозили до тюрми після допитів, які відбувалися або в районних центрах (Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський) або у підвалах Житомирського Окружного відділу УНКВС, де проводилися так звані слідчі дії. Проте щоразу такі факти становили проблему, оскільки до честі тюремних лікарів – НАУМА МОЙСЕЄВИЧА МОРДУШЕНКА, СОФІЇ ЗАХАРІВНИ ФЕЛЬДМАН та МАТРЬОНИ СЕРГІЇВНИ ГНЕННОЇ – вони зазвичай відмовлялися фіксувати «природну смерть» забитих й інколи погоджувалися складати неправдиві діагнози лише під сильним тиском керівництва[3]. Ніхто не хотів брати відповідальність за посадові злочини чекістів. Це стає зрозуміло в епізодах із забитими до смерті **Пастушенком, Скрипником, Недбайлом, Джуринським**.

---

[1] Там само.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 255.

[3] Там само. Арк. 254.

Зокрема, **В.М. Скрипник** загинув під час допиту під тортурами Д.В. ЛЕВЧЕНКА. Його труп закопали… у дворі внутрішньої тюрми[1]. А начальник Управління НКВС Житомирської області Л.Т. ЯКУШЕВ, приміром, мав звичку допитувати арештованих за допомогою… паяльної лампи[2]. Таких прикладів можна навести десятки.

Зрозуміло, що подвір'я комендатури не було призначене для такої кількості необлікованих трупів. Якби всіх так закопували, за рік утворився би цвинтар. Але ж не всіх забивали до смерті. Були сотні скалічених, яким належало надавати медичну допомогу.

Головний лікар тюрми Н.М. МОРДУШЕНКО повідомляв на судовому засіданні:

> В тюрьме днём человек внутри тюрьмы умер при допросе внезапно, и тогда по моим настояниям произвели вскрытие трупа. Тогда за год было около 100 случаев смертности. <…>
>
> 100 случаев смерти – это не от побоев, а общая смертность. <…>
>
> Настоящие истории болезни я потом сдал следователю, который забрал все истории болезни на избитых. <…>
>
> Потом началось массовое поступление избитых, и мы уже писали историю болезни, не дублируя, без слов «побои», фиксируя только результаты побоев – «гангрена», «абсцесс» и т. д. Для лечения это никакого значения не имело. Судмедик на основе этого мог сказать, кто был избит. <…>

---

[1] Там само. Арк. 103.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 202.

ГЛУЗМАН заставил меня сначала подписать один акт, а месяца через два – второй. Больше я ни одного акта не подписал. Как-то ГЛУЗМАН мне сказал, что, не подписывая акты, я играю с огнём[1].

Лікарям тюрми, які відмовлялися фіксувати природну смерть після тортур у відділі НКВС, погрожували звільненням. Про це, зокрема, згадує начальник тюрми М.З. ГЛУЗМАН:

Меня вызвал к себе ВЯТКИН и заявил: «Ребята, допрашивали несколько человек, они большие враги, а показаний давать не хотят, их добили. Несмотря на то, что они враги, все же их надо оформить, составьте вместе с врачом акт о их смерти в тюрьме от разрыва сердца или другой болезни».

Врач МОРДУШЕНКО от выполнения этого распоряжения категорически отказался. Когда я сообщил ВЯТКИНУ, он велел мне его уволить[2].

Г.М. ВЯТКІН настільки добре усвідомлював протиправність дій підлеглих, що просив М.З. ГЛУЗМАНА звільнити лікарку ЛАНЦБЕРГ, чоловік якої працював у Прокуратурі, дарма що жінка не мала доган.

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

[2] № 192. 9 січня 1939, Житомир. Протокол допиту Михайла Глузмана. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937-1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1784–1786.

Справи із законністю дій співробітників тюрми були настільки кепськими, що начальник Управління НКВС Житомирської області Г.М. ВЯТКІН заборонив пускати у тюрму прокурора РОГІНЦЯ. Зауважте, що прокурор так само брав участь у репресивних діях, але навіть йому не дозволяли бачити реалії житомирської в'язниці. Тому що це – беззаперечний злочин, який не вдасться раціоналізувати жодними поясненнями. Бути свідком такого і не відкрити кримінальної справи означало стати співучасником злочину.

Що конкретно відбувалося в комендатурі Управління НКВС на вулиці Паризької комуни? Наразі складно розповісти про характер тортур на початку масових операцій, коли туди потрапили букивчани **М.А. Мазяр, М.А. Якимов** та А.Л. Носаль. Практика тортур розгорталася разом зі збільшенням контингенту арештованих, коли не було часу допитувати кожного окремо та вимагати зізнання. А зізнання були потрібні тому, що очевидних «ворогів народу» за 1-ю категорією вже повністю вибрали «за методичкою» й розстріляли. На волі лишалися приховані «вороги», зізнання яких ставало чи не єдиним доказом провини.

У квітні-травні 1938 року вже на повну проводилися так звані конференції – масові катування арештованих під час допитів та очних ставок. За свідченням М.З. ГЛУЗМАНА, арештованих вибірково шмагали батогами, щоби настрахати решту і схилити до «зізнання». «Конференції» практикував Д.І. МАНЬКО.

Зауважимо, що М.З. ГЛУЗМАН не працював безпосередньо в Управлінні НКВС. Він керував тюрмою на іншому кінці міста і приїздив у комендатуру час від часу, коли з тюрми для допитів привозили арештованих чи в інших питаннях. Він мимоволі ставав співучасником «конференцій», оскільки нікому не повідомляв про них.

Ось що М.З. ГЛУЗМАН показав на допиті 9 січня 1939 року:

Однажды, находясь в столовой при Отделе, ко мне обратился Особоуполномоченный ГОЛУБЕВ и сказал: «Идем, посмотрим, как МАНЬКО проводит конференцию».

Я – ГЛУЗМАН, ГОЛУБЕВ и Нач. ОК КОРОТЧЕНКО зашли в кабинет МАНЬКО. ГОЛУБЕВ обратился к МАНЬКО с вопросом: «Ну, что, у тебя конференция?». Он ответил: «Только окончилась, сейчас будет новая» и позвонил в тюрьпод, чтобы ему доставили 15 человек арестованных.

Когда доставили арестованных, он им заявил: «Тут присутствует Прокурор и комиссия. Вы будете рассказывать о своей контрреволюционной деятельности».

И тут же МАНЬКО отдал распоряжение всем арестованным раздеть брюки, а первым трем лечь на пол. Сам МАНЬКО взял одну плетку, лежавшую у него на столе, вторую он достал из ящика стола и вручил ее ГОЛУБЕВУ, а третью плетку он взял в соседней комнате, фамилии следователя я не помню. Эту плетку он дал КОРОТЧЕНКО. Все трое плетками избивали арестованных. Остальных 12 человек МАНЬКО заставил кричать тем временем: «Я гитлеровец, фашист, получал 15 раз гитлеровские марки».

После окончания избиения первых трех он спрашивал арестованных: «Кто хочет дать показания?». Все, как один, поднимали руки. Тогда их усаживали за столы и давали бумагу, чтобы они лично писали показания.

Таким образом, после отбора этих протоколов следующей очередью из 15 человек и все повторялось сызнова[1].

Г.М. ВЯТКІН високо оцінив методи роботи Д.І. МАНЬКА. На банкеті чекістів він піднімав тост за підлеглого. Д.І. МАНЬКО, своєю чергою, заявив, що саме керівництво Г.М. ВЯТКІНА забезпечило чудові результати. На тому ж банкеті був відзначений інший «методист» – Д.Й. МАЛУКА, який змушував арештованих брати в руки оголений провід під напругою.

Войдя случайно в кабинет МАЛУКИ в июне месяце 1938 г. я застал одного заключенного, которого МАЛУКА и еще два человека заставляли держать в руках оголенные электрические провода. Этот человек весь посинел то ли от силы, то ли от перепуга. Кто были те остальные лица, которые помимо МАЛУКИ пытали заключенного, я не рассмотрел и вышел из кабинета[2].

Ось так, вештаючись комендатурою НКВС, можна було потрапити прямісінько у гестапівський кабінет. Відмінність у тому, що гестапівці шукали ворогів режиму, а Д.Й. МАЛУКА з товаришами змушували арештованих давати *неправдиві* покази проти себе. До моменту, коли у цих кабінетах опиняться гестапівці, було три роки. А поки що Радянський Союз був гуманною країною щасливих людей. Доцент Б.М. Штарк, приміром, розробив новий прогресивний і гуманний метод лікування зубів без бор-машини[3].

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 253.
[2] Там само. Арк. 254.
[3] Лікування зубів без бор-машини. *Радянська Волинь*. 1937. 10 верес. С. 4.

Смерть під час допитів ставала ексцесом, якого все ж намагалися уникати. Та й не могло це становити систему з двох причин. *По-перше*, чекісти прагнули уникати зайвого шуму (проблема криків арештованих теж спливала на суді). Але ще більше вони не хотіли займатися паперовими справами. Адже у такому випадку належало «оформлювати» смерть: або через лікарів (які ставали геть небажаними свідками і, власне, у такій ролі виступили на суді), або «коригувати» документи та проштовхувати небіжчика поза чергою до судової трійки, щоби зафіксувати офіційну страту[1]. *По-друге*, чекісти фізично не могли побити таку кількість заарештованих. Значна частка фізичної сили витрачалася під час виконання страт. Мало не щоночі доводилося вантажити у машини десятки, а то й сотні тіл. М.І. БЛАНК, М.М. СОСНОВ, Г.А. ТИМОШЕНКО, як ми пам'ятаємо, навіть докоряли керівництву за те, що доводилося вантажити голих жінок.

Щоби відчути режим роботи розстрільної бригади, варто прочитати свідчення заступника начальника Управління НКВС Г.Й. ГРІШИНА-ШЕНКМАНА:

> Я прошу учесть, что ТИМОШЕНКО и БЛАНК из-за постоянных расстрелов стали почти ненормальными людьми, и я не раз говорил, что нужно уже их освободить от исполнения приговоров[2].

Начальник внутрішньої тюрми комендатури Ф.Г. ІГНАТЕНКО повідомив суду:

---

[1] Хвала богу, була вже «своя» судова трійка, тож можна було не остерігатися, що небіжчику присудять 10 років позбавлення волі.

[2] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

> ...когда началась массовая операция, я все время работал на исполнении приговоров. Я не могу говорить цифры, но я сам перестрелял тысячи людей. Это стало отражаться на здоровье. Дошло до того, что два раза я пытался стрелять в себя. Ходишь по улице и вдруг начинаешь бежать – кажется, за тобой гонятся расстрелянные. Приходишь на работу и работать не можешь, пойдешь убьешь птичку или кошку и потом работаешь... При массовых операциях я около полутора лет спал здесь, не раздеваясь. Проспишь пару часов и опять сразу за работу берешься...[1]

Зрозуміло, що ці свідчення можуть бути неправдивими, банальною симуляцією, спробою пояснити злочин втратою самоконтролю через постійний виробничий стрес. Гадаю, такими вони направду були, але частково. Основним чинником був непогамований садизм, який чекістська система розкрила у цих людях. Що казати, коли заступник начальника Управління НКВС Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН спеціально приписав собі чотири роки, щоби працювати на оперативній роботі[2]. На слідстві він повідомив:

> Я преследовал чисто шкурнические интересы. Мне хотелось хорошо пожить, быть у власти, командовать, и я считал, что этого добьюсь в органах ЧК-ГПУ[3].

---

[1] Мародеры «Большого террора»: Как обогащались сотрудники НКВД, продавая в Киеве вещи расстрелянных людей. URL: http://surl.li/yxbc.

[2] Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 гг.: опыт биографического словаря. Москва, 2017. URL: http://surl.li/zari.

[3] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 69.

Тобто порушував закон свідомо. Він вигадав, що арештовувався денікінцями, щоби створити ілюзію свого революційного минулого. Змінив прізвище та ім'я. Насправді ГРІШИНА ГРИГОРІЯ ЙОСИПОВИЧА звали ШЕНКМАН ГАВРИЛ-ГЕРШ ЙОСИПОВИЧ. Пояснив, що змінюючи ім'я, не мав злого наміру[1].

Але, разом із тим, складно повірити, що ці люди могли залишатися психічно адекватними, регулярно перебуваючи у тюремному підвалі, забризканому кров'ю та мозковим матеріалом. Г.А. ТИМОШЕНКУ, як одному з виконавців страт, зрештою, поставили діагноз: функціональний розлад нервової системи у різкому вияві з яскраво вираженою психогенною реакцією (з деякими шизоїдними елементами). Лікарі порадили хворому укріплювати організм і перебувати під наглядом у психіатра[2].

Якою ж була процедура розстрілу у 1937-1938 роках? Вона не могла бути тривіальною: постріл у потилицю через віконце у дверях камери, куди заводили засудженого. Адже відтепер доводилося виконувати кілька десятків, а то й сотень розстрілів за кілька годин ночі. Саме тому процедура страти постійно вдосконалювалась. Помітні зміни відбулися після того, як на посаду начальника Управління НКВС Житомирської області прийшов Л.Т. ЯКУШЕВ.

За керівництва Ю.С. ШАТОВА (ЛІВШЕНА) протиправні дії співробітників нібито перебували у контрольованих межах. Однак збільшення контингенту засуджених природно призвело навіть до накопичення значної кубатури необлікованого одягу, який подекуди гнив у підсобних приміщеннях.

---

[1] Там само. Арк. 67–70.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 4. Арк. 209.

Масові операції 1937-1938 року обумовили те, що Житомирська тюрма та комендатура УНКВС заледве справлялися з виконанням обов'язків: тримати під вартою, забезпечувати допити, пересилати у концтабори та страчувати. Це, своєю чергою, призвело до значних труднощів із законним регулюванням фінансових потоків: грошима засуджених, їхнім одягом, який не тільки розкрадався, але й офіційно продавався, конфіскованим майном. Знущання та забиття арештованих до смерті, роздягання жінок перед стратою, помилкові страти (було й таке), втеча одинадцятьох засуджених та їх катування, мародерство, виривання золотих зубів і коронок у ще теплих трупів, недопущення у тюрму прокурора[1] – прямий наслідок втрати контролю над ситуацією. Це неминуче позначилося на процедурі виконання смертних вироків.

До середини 1937 року засуджених привозили на страту в комендатуру *незв'язаними*. У кімнату для розстрілу їх заводили по одному. На це вистачало часу. Однак збільшення кількості вироків змусило керівництво заводити засуджених групами по 50 осіб і попередньо *зв'язувати* їх.

Засудженим, особливо, коли їх ставало багато, вирок судової трійки не зачитувався. Зазвичай обманювали, говорячи, що відбирають для будівельних і підсобних робіт або у тюрмі або на якомусь об'єкті. Затим заводили до спеціально обладнаного приміщення. Попередньо вмикали потужний вентилятор, щоби заглушити звук пострілів. Одначе повністю нівелювати шум не вдавалося. Тоді вмикали ще й автомобілі. Але постріли чули на бульварі, який примикає до вулиці Паризької комуни (Ніколаєвської).

Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН повідомив на слідстві:

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Были случаи, что при объявлении о расстреле осуждённый начинал кричать, и нужно было его успокоить, слова не помогали, – приходилось ударить. <...>

Бывало, что приведённый в камеру догадывался сам и поднимал вой, мы его выводили, пощёчиной успокаивали. Вот это действительно было. <...>

Якушев, по-моему, правильно поставил вопрос. Ни я, ни он не знали хорошо эту работу, и нужен был специалист. Назначили руководителем Лебедева, который сменил другого человека – Стругачёва, расстрелявшего не осуждённого, а его брата. Характерно, я один раз приехал ночью, в большой комнате сидят человек 80, с ним беседует Кондрацкий. По одному их из комнаты выводят и бегом ведут на расстрел. Я сказал Якушеву, что нельзя так делать; людей не проверяют, их не охраняют, и в итоге, если 80 чел. догадаются о предстоящем расстреле, они ужасы натворят. Из-за этого я стал ходить проверять, как проверяют установочные данные...[1]

Коли Управління НКВС очолив Л.Т. ЯКУШЕВ, кількість розстрілів суттєво зросла. ЛАВРЕНТІЙ ТРОХИМОВИЧ просив керівництво збільшити ліміти за 1-ю категорією, позаяк довелося би випускати тих, кого арештували. Відповідно, була змінена технологія страти.

Свідчить М.М. СОСНОВ:

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Когда арестованных стали связывать и приводить сразу по 50 чел., у нас оружие забирали, и я приносил большие палки вместо оружия. Из общей группы осуждённых брали по 10 человек и заводили во вторую комнату, а оттуда уже брали на расстрел в третью комнату. Осуждённых били сзади по темени палкой[1].

Шофер В.І. ГИРИЧ, який сам був залучений до виконання вироків, додає:

Обычно осуждённого приводили к столу, Лебедев проверял установочные данные, потом палкой по голове ударял осуждённого, и потом уже вели его на расстрел[2].

Спробую пояснити страшний сенс таких дій тюремників. Стріляти одразу десять осіб в обмеженому просторі було вкрай ризиковано для виконавців вироку. Адже засуджені могли будь-якої миті вчинити жорсткий супротив: втрачати їм було нічого. Натомість після «профілактичного» удару по голові засуджені ще не могли прийти до тями й ставали більш «зговірливими». Саме у такому напівсвідомому стані, скривавлених, їх страчували. Дехто не розумів, що відбувається; декого «добивали»; переважна більшість не могла чинити потужного опору.

Чи слід вважати це антигуманним актом? Однозначно відповісти складно. Розстріл при тямі останніх засуджених у кімнаті неодмінно доводив їх до божевільного страху. Звідси виття, яке чув вартовий Б.В. ДАВИДОВИЧ на вулиці. Ясно тільки одне: тюремники так вчиняли не з гуманних міркувань, а з метою убезпечити себе. Ну й трохи садизму (куди ж без нього!).

---

[1] Там само.

[2] Там само.

Траплялися технологічні помилки, які змушували змінювати процедуру страти. Свідчить один із виконавців вироків Г.А. ТИМОШЕНКО:

> ...мы завели людей в комнату, а оттуда их повели гуськом, как вода бежит, и в итоге задние видели, что мы передних расстреливаем. Видели потому, что случилось так, что одновременно две двери открываются. И, стоящие в очереди ближайшие 5-6 человек, замечали, что я стреляю. Мартынюк тогда предложил их вызвать и всех сразу заводить в гараж, а в руки брать палки – «внушиловки» и успокаивать кричащих. Это он сказал Гришину и Якушеву, и так мы и стали делать. Якушев приходил, а Гришин постоянно бывал, возьмёт в руки здоровую палку и орудует ею[1].

Розстріли здебільшого здійснювалися у гаражі комендатури Управління НКВС. Так було зручніше переносити трупи у вантажівки. Адже для страти й поховання 100-400 осіб була тільки ніч.

Розстрілювали переважно з «наганів». Потім із метою зменшення «виробничого» шуму «спеціаліст з питання» В.Є. ЛЕБЕДЄВ розпорядився стріляти з дрібнокаліберних гвинтівок (вони були тихішими). Однак в результаті це збільшило розтрату патронів і час виконання вироків. Виконавці подекуди здійснювали до п'яти пострілів, щоб убити засудженого.

Куля гвинтівки, на відміну від пістолетної, гостра і з близької відстані наскрізь прошивала тіло людини, часто-густо не завдаючи смертельного поранення. Та й патрони доводилося позичати у військових частинах, що демаскувало операції з масовими стратами. Тож гвинтівки використовували зрідка.

---

[1] Там само.

Пропозиція В.Є. ЛЕБЕДЄВА очікувана: він був армійським чекістом. Його як працівника НКВС перевели з 9-ї кавалерійської дивізії в Управління НКВС Житомирської області. Це дозволяє припустити, що **М.А. Мазяра** стратили саме з нагана. Адже ВАСИЛЬ ЄВГЕНОВИЧ з'явився у комендатурі якраз після його страти.

Василь Євгенович ЛЕБЕДЄВ

До слова, інформація про «раціоналізатора» В.Є. ЛЕБЕДЄВА на сайті «Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939» існує без вказівки на житомирську сторінку службової кар'єри. Однак без цієї сторінки не можна зрозуміти, чому ВАСИЛЯ ЄВГЕНОВИЧА 1940 року раптово звільнили з внутрішніх органів. А звільнили його саме за житомирські «подвиги»: мародерство, садизм, знущання, сексуальні збочення.

Німецько-радянська війна повернула його до чекістських справ. Він знову стає старшим лейтенантом державної безпеки, потім підполковником, а під завісу війни вже полковником. І нагороджували його рясно: орденами «Красной Звезды» (двічі), «Отечественной войны первой и второй степени», а також «Орденом Ленина»[1]. На пенсії «спеціаліст» зайнявся почесною суспільною діяльністю у Радянському Комітеті Ветеранів Війни[2]. Закладав, так би мовити, ідеологічне підґрунтя для майбутньої акції «Бессмертный полк».

---

[1] Лебедев, Василий Евгеньевич. *Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939.* URL: http://surl.li/awhdt.

[2] Лебедев Василий Евгеньевич. *Дорога памяти.* URL: https://foto.pamyatnaroda.ru/detail/3118669.

Можливо, автопарк Житомирського Окружного відділу НКВС, який вмикали, щоби заглушити постріли

М.З. ГЛУЗМАН повідомив, як уся тюрма дізналася про масові розстріли засуджених у комендатурі:

> Система расстрела стала известна очень многим, т.к. при начале расстрела заводили мотор автомобиля. Это я узнал при моём аресте, когда сидел здесь в тюрподе [тюремном подвале], а отсюда следственных возили в тюрьму, и так вся тюрьма знала о расстрелах[1].

Отже, інформацію переказували ті заарештовані, яких допитували у комендатурі, тримали кілька днів (виконання вироків вони чули вночі), а потім повертали до тюрми. М.З. ГЛУЗМАН устиг посидіти у власній тюрмі й особисто переконався у тому.

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Згодом процедура страти еволюціонувала до використання ломів. Знову свідчить М.З. ГЛУЗМАН:

> Я раз зашёл к Вяткину, там были Голубев и Коротченко, и они сказали, чтобы я поторопился с выдачей требуемых ими 280 чел. Я спросил, как они успеют исполнить такую массу приговоров, а Коротченко ответил: «Мы теперь не стреляем, а ломами головы ломаем»[1].

Ломами! Вже не стріляють, а трощать голови ломами. Мене ця інформація приголомшила. Уявіть скільки крові та мізків залишалося на підлозі та стінах приміщення, де відбувалися страти! Чому вдавалися до такого? Навіть суто фізично набагато простіше стріляти, ніж здійснювати удар, який уб'є людину. Поготів таку процедуру зумовила висхідна кількість страчених. У чому ж причина такої жорстокості? Невже спрага до праці «м'ясника»?

В уявленні пересічних людей розстріли під час Великого терору відбувалися таким чином. Засуджених у кальсонах заводили до підвального приміщення, а то й надворі ставили до цегляної стіни. Перед ними вишиковувалася шеренга солдатів із гвинтівками. Лунає команда – солдати стріляють.

Таку стереотипну картинку створили сценаристи і режисери документальних і художніх фільмів. Вочевидь, це пов'язано з першими розстрілами, які відбувалися під час Громадянської війни, коли контрреволюціонерів без суду та слідства страчували на вулицях та у тюремних дворах. Також вплинула хроніка Другої Світової війни, коли людей при денному світлі розстрілювали перед ровами й одразу закопували.

---

[1] Там само.

Ось, наприклад, якісно знятий житомирянами документальний фільм «Біль пам'яті»[1] про події Великого терору. Режисер – В'ячеслав Майборода, його асистентка – Анна Рогаль, директорка – Катерина Лозинська. Серед наукових консультантів та експертів чудові дослідники: Тетяна Рафальська (нею написана монографія «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.)), Євген Тіміряєв, Олександр Суліменко, Генадій Махорін, Георгій Мокрицький, Руслан Кондратюк, а також співробітники архіву СБУ та Житомирського обласного архіву. Зізнатися, я позаздрив такій роботі. Поготів участь у фільмуванні взяв житомирський клуб військо-історичної реконструкції, актори академічного музично-драматичного театру, студенти Житомирського коледжу культури і мистецтва; була долучена кінохроніка. Мене у фільмі цікавили два питання. Одне з них – реконструкція страти. Зрозуміло, що за більш потужного бюджету було би більше крові, але... Концептуальне бачення цієї процедури у режисера було помилковим. І численні консультанти та експерти чомусь не підказали. Або просто не знали.

Картинка у фільмі така: на 17 хвилині у підвал чи в просторий гараж заводять трьох незв'язаних засуджених, ставлять до стіни, оголошують вирок, двоє солдатиків із трьохлінійних гвинтівок Мосіна та офіцер із нагана здійснюють постріл. З відстані восьми-десяти метрів. Засуджені весь цей час дивляться в очі своїм вбивцям. Вбивці – молоді хлопці з незворушними лицями.

Зрозуміло, що такого бути не могло.

По-перше, вироки зачитували тільки попервах. Потім від цього відмовилися, бо ж у людей без того ставалася істерика, і їх не могли вгамувати. Чекісти ж недарма стояли з палками в руках і били кожного, хто починав кричати або чинити опір.

---

[1] Біль пам'яті. *Документальний фільм*. Режисер В. Майборода. Житомир, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=FdnEq2W_fp0.

По-друге, з тієї ж причини засудженим почали зв'язувати руки. У цій ситуації їм нічого не було втрачати, і вони могли кидатися на своїх убивць.

По-третє, з такої відстані вбити людину не так просто. Треба бути щонайменше влучним. Тож їх розстрілювали впритул. В окремих катів були навіть спеціальні брезентові фартухи, щоби можна було легко змивати кров. Та навіть це не завжди забезпечувало миттєву смерть, і засудженого дострілювали або добивали ломами. Що вже казати за постріли з 8-10 метрів!

По-четверте, засуджені на смерть не дивилися в очі катам, а кати не дивилися їм у вічі. Момент суто психологічний. Навіть у фільмах про страти царських часів страчуваним одягали мішки на голови. Це не через гуманізм щодо них, а через піклування про психічне здоров'я катів. Кати без цих поглядів отримували чималий стрес на цьому конвеєрі смерті.

По-п'яте і як наслідок попереднього пункту, навряд чи до такої процедури могли залучатися звичайні юні солдатики. Розстріли здійснювали матері чекісти, дарма що подекуди без офіцерського звання. Повинна була існувати гарантія того, що кат не матиме психотичного розладу і не патякатиме про зміст своїх нічних «чергувань».

По-шосте, щодо часу. Спробуйте за такою реконструйованою у фільмі процедурою розстріляти бодай 80 осіб. Завести трьох-п'ятьох у приміщення, оголосити їм вирок, розстріляти, витягти трупи з приміщення, потім завести наступних. Якби розстрілювали по п'ятеро засуджених, знадобилося 16 разів повторити процедуру. Уявімо, що чекісти геть не втомлюються: зачитують вироки, стріляють-дострілюють-добивають, перевіряють запаленими сірниками смерть кожного і таскають трупи у вантажівку. Якщо на кожну таку групу витрачати щонайменше 15 хвилин, то знадобиться 4 години. Але ж згодом кількість розстрілів зросла утричі-вчетверо! Тобто 12 годин безперервної роботи. А їх належало затемна ще й закопати на околиці міста.

Саме тому, що розстріли – марудна й тривала процедура, засуджених *десятками* заводили до кімнат і там проламували черепи. У такий спосіб вирішувалася проблема шуму, дарма що при цьому працівники НКВС перетворювали гараж на скотобійню.

Висновок такий: процедура страти виявлялася більш моторошною, ніж документалісти могли собі уявити.

Під час слідства спливли приголомшливі подробиці розстрілів. М.З. ГЛУЗМАН повідомив, що з появою Г.М. ВЯТКІНА засуджених почали зв'язувати і вбивати дерев'яними палками (булавами) та залізними ломами[1]. М.В. КЛИМОВ зазначив, що якось Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН у такий спосіб розколов голову засудженому: його мізки вивалилися назовні, що спостерігали засуджені, які *чекали* на вирок[2]. Те саме підтверджує старший інспектор Управління НКВС М.К. ЛЕЙФМАН[3]. А.В. ВИГОВСЬКИЙ подібний випадок фіксував у виконанні А.А. ЛУК'ЯНОВА[4]. Священників перед розстрілом змушували співати релігійні пісні, погрожуючи палками та ломами (свідчення Г.А. ТИМОШЕНКА[5]). Тобто чекісти ще знаходили час насолодитися релігійним співом.

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 256.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 201–202.

[3] Там само. Арк. 235.

[4] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 4. Арк. 37.

[5] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 195.

М.З. ГЛУЗМАН розкриває деталі:

Подготовку к операции Игнатенко и Люльков проводили в коридоре тюрьпода. Сидящие в камерах тюрьпода через щели в дверях наблюдали за тем, как связывали руки, обыскивали, раздевали и т.д. В камере после этого делились впечатлениями. Через щели в дверях камеры № 1, 6, 9 и др. свободно можно было наблюдать весь процесс подготовки к приведению приговоров в исполнение[1].

М.С. ЛЮЛЬКОВ повідомляє:

Приговоренные люди, ожидая своей очереди, слушали выстрелы и видели трупы убитых. Был ряд случаев, когда, находясь в отчаянии и боясь предстоящего, отдельные приговоренные выкрикивали, произносили громко мольбы, плакали, в этот момент работники бригады, принимавшие участие в операции, палками наносили им удары, чтобы они не кричали[2].

Тож процедура не була таємницею для тих, кого привозили. Саме тому у тюрмі брехали, куди їх везуть. Казали, що везуть працювати. Бо сказати, що в комендатуру, означало, що на виконання вироку. Звісно, був варіант, що допитають і відправлять назад у тюремну камеру, але певності бути не могло.

---

[1] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1. Арк. 256.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 169–170.

Ф.Г. ІГНАТЕНКО підтвердив, що засуджених розстрілювали на очах у решти. Те саме підтверджують технік телефонної станції УНКВС В.Ф. АГАПОВ та старший інспектор УНКВС М.К. ЛЕЙФМАН[1].

Ось як це відбувалося зі слів М.В. КЛИМОВА:

> Когда я зашел в гараж, я увидел, что на полу сидело 50-60 человек, приговоренных к ВМН [высшей мере наказания], когда я зашел в следующую комнату, там был Гришин и в этой же комнате были связанными арестованные около 30-40 человек, которые были подготовлены для расстрела. Мне предложили раздеться и в это же время в следующую комнату завели 8 человек. Оперуполномоченный Бланк дал мне мелкокалиберную винтовку, которой я и привел в исполнение приговора. Когда я выходил после выполнения приговора, Бланк сказал, что «я экзамен выдержал» После этого меня к таким операциям больше не привлекали[2].

М.В. КЛИМОВ додає, що до розстрілів залучалися всі співробітники Управління НКВС. Якщо розстріли здійснювали новоград-волинські шофери на кшталт В.І. ГИРИЧА, то, напевне, через таку «перевірку» пройшли всі слідчі комендатури. Щось мені підказує, що й М.М. СОСНОВА не обминула така «перевірка». Невже, прибираючи кров та мізки, жодного разу не долучився до розстрілу? Хоча би з природної цікавості. Так, існувала постійна бригада (М.І. БЛАНК, Ф.Г. ІГНАТЕНКО, Г.А. ТИМОШЕНКО). Але, гадаю, керівництво житомирського Управління НКВС вітало таку позаситуативну активність своїх співробітників.

---

[1] Там само. Арк. 235.

[2] Там само. Арк. 200–201.

Тієї нескінченної ночі 27 вересня 1937 року найвища міра покарання була застосована приблизно до 80 осіб[1]. У зв'язку з цим визріває питання, чому чоловіки, яких точно було понад сімдесят, не спробували чинити опір? Поготів їхній середній вік складав менше, ніж 42 роки. Це були переважно селяни-українці. Значна частина з них пройшла військовий вишкіл у петлюрівській армії та загартування радянським концтабором.

Відповісти складно. Припускаю, що знали або здогадувалися про розстріли і, якщо не змирилися, гідний супротив чинити не могли, як це зробили у Лук'янівській в'язниці повстанські отамани та козаки Холодного Яру 1923 року. Принаймні не могли зорганізуватися. Після відступу петлюрівського війська у Польщу селяни, як відомо зі справ букивчан, розбрідалися по домівках, дехто, маючи на руках зброю, зайнявся бандитизмом, але це вже була не організація.

Більшість повстань мали стихійний характер на кшталт «хрестового походу», очолюваного релігійним фанатиком. Зрозуміло, що коли минав переляк сільських активістів, такі народні збурення з легкістю придушувалися. Але серйозно продумана діяльність фактично була зведена нанівець програними національними визвольними змаганнями. Тож органи ОДПУ-НКВС хвацько займалися фабрикацією кримінальних справ українських підпільників. У тих же Буках та найближчих селах було «виявлено» вигадану українську контрреволюційну організацію, яка мала на меті повалення радянської влади та відновлення Української Народної Республіки. Чи доклав до того руку секретний агент ОДПУ **П.Ю. Вдовиченко**, наразі встановити не можна.

---

[1] Інформацію зібрано з семитомника: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 книгах. Курсивом виокремлено прізвища шести осіб щодо яких не встановлена інформація про точне місце страти. Втім, висока ймовірність того, що виконання найвищої міри покарання відбулося у Житомирі.

Місцеві чекісти майже дев'ять місяців 1931-1932 років збирали докази того, що Андрійчук Олексій Романович (до слова, рідний брат того самого релігійного фанатика Й.Р. Андрійчука) завербував шістьох осіб у селі Денеші та був пов'язаний з окружним підпільним центром. Цих доказів, на думку слідства, мало вистачити на п'ять років позбавлення волі, а потім вирішили, що цьому сучому сину можна дати сім років заслання. Раптом з'ясувалося, що О.Р. Андрійчук... невинний і його можна відпустити[1]. Це зробили, попри те, що той 1929 року вже судився за несплату податків (його господарство продали), а 1930 року був вилучений із колгоспу за погане ставлення[2]. Чи був він в обмін на звільнення завербований, як той же **П.Ю. Вдовиченко**, сказати неможливо.

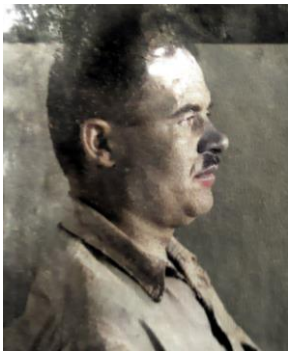

Олексій Романович Андрійчук

Зрозуміло, що подекуди стрічалися справжні поборники незалежності України, але витягти їх із числа сфальшованих справ непросто. Тому ж завербованому агенту ОДПУ **П.Ю. Вдовиченку** нічого було розповідати на «зустрічі» з уповноваженим Н.Б. Маркзицером. Опір селян у своїй критичній більшості був на рівні особистих образ, відчайдушних спроб нашкодити колгоспу, приховати майно від сільради. Навіть Н.Б. Маркзицера ніхто не спромігся підстерегти і вбити. Він пропаде безвісти у червні 1942 року[3].

---

[1] Дело по обвинению Андрейчука Алексея Романовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 9891. Арк. 17, 22.

[2] Там само. Арк. 3, 3 зв.

[3] Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Москва, 1995. С. 300.

Кого розстріляли тієї вересневої ночі? Мені не вдалося віднайти окремий документ, тож довелося самотужки відновлювати реєстр страчених за житомирським семитомником.

Список розстріляних у комендатурі НКВС Житомирської області 27 вересня 1937 року[1]

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік	Національність	Суд
1.	*Барц Рудольф Михайлович*	25	німець	07.09
2.	*Бейзе Марія Рудольфівна*	35	німкеня	17.09
3.	*Бесан Гурій Гнатович*	60	білорус	15.09
4.	Білецький Петро Улянович	34	українець	11.09
5.	Більський Василь Олександрович	38	українець	11.09
6.	*Бойко Адам Ясонович*	48	українець	15.09
7.	Бондаренко Антон Леонтійович	47	українець	11.09
8.	Бондаренко Давид Леонтійович	49	українець	11.09
9.	Бочковський Йосип Андрійович	54	поляк	07.09
10.	Бочковський Флоріан Йосипович	35	поляк	07.09
11.	Бурківський Микола Аристархович	41	українець	11.09
12.	Бурківський Михайло Аристархович	43	українець	11.09
13.	*Вегнер Едуард*	39	німець	21.09

[1] Курсивом виокремлені страчені, щодо яких немає певності, що страта відбулася у Житомирі.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік	Національність	Суд
	Вільгельмович			
14.	*Вейдман Альвіна Вільгельмівна*	40	німкеня	17.09
15.	Вигівський Аркадій Йосипович	43	українець	11.09
16.	Вознюк Іван Федорович	49	українець	11.09
17.	Волощук Іван Романович	39	українець	11.09
18.	Гладиш Пафнутій Степанович	30	українець	11.09
19.	Гладун Тихін Ананійович	70	українець	28.08
20.	Грищак Іван Захарович	49	українець	11.09
21.	Гузовська Аделя Павлівна	28	полька	17.09
22.	Дейнека Григорій Прокопович	53	українець	11.09
23.	Демещук Трохим Леонтійович	47	українець	11.09
24.	Денисьонок Олексій Лукич	54	білорус	15.09
25.	Дмитренко Федір Максимович	43	українець	11.09
26.	Жабровець Демид Йосипович	56	українець	11.09
27.	Забіглюк Максим Васильович	48	українець	11.09
28.	Загляда Захар Петрович	36	українець	11.09
29.	Залевська Галина Петрівна	25	полька	07.09
30.	Зіновчук Петро Вікторович	38	українець	01.09

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік	Національність	Суд
31.	Кириленко Олександр Григорович	44	українець	11.09
32.	Ключинський Йосип Леонтійович	32	поляк	21.09
33.	Ковалик Дмитро Кирилович	40	українець	11.09
34.	Ковалик Іван Кирилович	33	українець	11.09
35.	Конончук Терентій Маркович	35	українець	11.09
36.	Кортун Тимофій Юхимович	45	українець	11.09
37.	Кугитко Адам Олександрович	41	українець	11.09
38.	Кухарський Арсен Іванович	59	українець	28.08
39.	Левченко Пантелеймон Дмитрович	29	українець	11.09
40.	Левчук Діонісій Васильович	39	українець	26.09
41.	Лисаковський Опанас Тимофійович	66	українець	11.09
42.	Ловчий Терентій Іванович	59	українець	11.09
43.	Мазяр Михайло Андрійович	41	українець	11.09
44.	Мамрай Микола Кирилович	27	українець	11.09
45.	Маркуп Антон Йосипович	50	чех	11.09
46.	Мельничук Матвій Степанович	43	українець	11.09

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік	Національність	Суд
47.	Мирончук Олексій Олександрович	49	українець	11.09
48.	Михалюк Захар Михайлович	56	українець	11.09
49.	Можарівський Микита Лазорович	50	українець	11.09
50.	Морозюк Андрій Євдокимович	35	українець	11.09
51.	Нікітенко Андрій Юхимович	48	українець	11.09
52.	Нікітенко Сава Сидорович	39	українець	11.09
53.	Обиход Іван Абрамович	40	українець	11.09
54.	Онищук Юхим Олексійович	30	українець	11.09
55.	Павицька Антоніна Іванівна	50	полька	17.09
56.	Пархомчук Гнат Лук'янович	54	українець	11.09
57.	Пасюк Іван Васильович	37	українець	11.09
58.	Прентковський Григорій Антонович	51	українець	11.09
59.	Рибалко Іван Іванович	41	українець	15.09
60.	Рожківський Іван Йосипович	59	українець	11.09
61.	Сарнавський Никифор Тимофійович	52	українець	11.09
62.	Свінцицька Лідія Степанівна	65	полька	17.09
63.	Семененко Денис Григорович	41	українець	11.09
64.	Сич Михайло	39	українець	11.09

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік	Національність	Суд
	Корнійович			
65.	Сич Олексій Олексійович	38	українець	11.09
66.	Скоропадський Климентій Іванович	42	українець	11.09
67.	Соколовський Павло Іванович	41	українець	11.09
68.	Сотник Сильвестр Васильович	44	українець	11.09
69.	Старовойт Влас Васильович	44	українець	11.09
70.	Стецюк Демид Якович	54	українець	11.09
71.	Стретович Іван Данилович	53	українець	11.09
72.	Стужук Григорій Пилипович	34	українець	11.09
73.	Таргонський Микола Федорович	39	українець	11.09
74.	Ткаченко Арсентій Давидович	45	українець	11.09
75.	Трохимчук Охрім Дмитрович	36	українець	11.09
76.	Хрус Лука Макарович	27	українець	11.09
77.	Чайковський Григорій Андрійович	33	українець	11.09
78.	Шахрайчук Григорій Андрійович	47	українець	11.09
79.	Щирський Михайло Домінікович	50	поляк	11.09
80.	Яневич Мар'яна Никанорівна	32	українка	17.09
81.	Ярошев Яким Тетянович	47	українець	11.09

Принагідно зауважимо, що тієї ночі було страчено 66 українців, 8 поляків, 4 німці, 2 білоруси, 1 чех. Серед них щонайменше п'ятеро жінок: четверо польок та українка; можливо, були також дві німкені. Щонайменше троє жінок були у віці від 25 до 32 років, що, слід гадати, порадувало вибагливих до жіночої краси чекістів. Могли ще бути дві німкені 35 та 40 років, якими, гадаю, теж не гидували у своїх збоченнях М.І. БЛАНК та М.М. СОСНОВ. До слова, наявність жінок у реєстрі страчених дозволяє припускати, що тієї ночі розстрілював також Ф.Г. ІГНАТЕНКО. Жінок розстрілювали останніми, маючи вдосталь часу насолодитися їхнім товариством.

Також зауважимо, що 11 вересня 1937 року переважна більшість засуджених отримали найвищу міру покарання від судової трійки при НКВС Київської області (80%). Це доводить, що репресивна машина працювала злагоджено. Того дня київська трійка встигла розглянути не тільки 89 житомирських справ (протокол № 44). День був дуже плідний. Праця чекістів об'єктивувалася ще у двох протоколах (№ 45 та № 46). Вироки були винесені у 247 кримінальних справах, в яких обвинувачувалося 308 осіб. Було винесено 111 смертних вироків і 197 осіб засудили до заслання на 8-10 років. По Житомирській області винесено 74 смертних вироки та 109 осіб засудили до позбавлення волі[1]. 27 вересня стратили щонайменше 65 засуджених київською трійкою (88%).

Щоби читач розумів завантаженість судової трійки, зазначу, що попереднього дня було два протоколи (253 справи на 236 арештованих, страчено 71 особу), а за чотири дні буде ще три проколи (299 справ на 332 арештованих, страчено 129 осіб). Втім, кількість засуджених може бути вищою, бо незрозуміло, чому кількість справ більша за кількість засуджених (у 253 справах фігурує тільки 236 осіб).

---

[1] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 книгах. Книга шоста. Житомир, 2008. С. 10.*

Відмітимо стаханівські темпи роботи київської трійки. Засідали три дні поспіль. Назагал розписалися у семи протоколах, які включали обвинувальні висновки по 744 кримінальним справам на 820 осіб. Упродовж 9-11 вересня 1937 року трійка винесла 247 смертних вироків. Це понад 10 вироків щогодини, якщо виходити з 8-годинного робочого дня. Ясно, що у засіданнях трійки були перерви до 3-5 днів. Але ж погодьтеся, що переглянути одну справу та вчитатися в один обвинувальний висновок потрібен час. На підготовку такої кількості справ у судової трійки було чотири дні (перед цим вони у поті чола засідали 3 та 4 вересня). Тож щогодини доводилося проглядати понад 23 справи: менше як три хвилини на справу! І це при тому, що в обласного прокурора В.Д. ЄРЕМЕНКА та першого секретаря обкому С.А. КУДРЯВЦЕВА не бракувало своєї роботи. Й вкотре зауважимо, що не могли вони бути невинними жертвами сталінського режиму, позаяк самі цей режим утілювали бездумними підписами. У їхньому випадку доцільніше говорити про закономірне покарання за злочини перед народом.

Основна частина роботи проводилася напередодні секретарем С.А. АЛЬТЗІЦЕРОМ, який видруковував готові рішення. 27 вересня такі рішення лише підписувалися. Це призвело до того, що ліміти на найвищу міру покарання у Київській області було вичерпано 11 листопада 1937 року (800 осіб)[1]. Москва великодушно дозволила їх перевищувати.

Кількість розстрілів 1938 року перевищувала показники 1937 року. Для прикладу можна порівняти 27 вересня 1937 і 1938 року у Житомирській області. За моїми підрахунками 27 вересня 1938 року у Житомирі було розстріляно понад 400 осіб! Назагал у Житомирській області за час Великого терору розстріляно понад 18 800 осіб[2].

---

[1] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 30.*

[2] *Там само. С. 36.*

Смерть засуджених констатував наглядач М.М. СОСНОВ. У нього була власна запатентована методика: він підносив до ока вбитого запалений сірник... Скільки за такої потреби було спалено сірників, можна тільки уявити. Не всі страчені виявлялися мертвими, тож доводилося їх дострілювати чи добивати ломами.

Масові операції, на думку А. Білошицького, розпочалися 8 вересня 1937 року. Насправді значно раніше. Позаяк київська судова трійка почала засідати ще 3 серпня 1937 року. Того дня до страти засудили перших шістьох мешканців Житомирщини. Звісно, тоді ще не всіх засуджених звозили до житомирської комендатури та виконували страти за місцем утримання. Але вже 5 серпня найвищу міру покарання винесли ще 49 особам. Можна припустити, що частка страт припадала на Житомир і його околиці. Розстріли повинні були початися за кілька тижнів. Тож час масової операції – середина та друга половина серпня 1937 року. Назагал із 3 серпня по 15 жовтня 1937 року (за 74 календарних дні) до найвищої міри покарання київська судова трійка засудила 917 мешканців Житомирщини[1]. Мало того, значна кількість вироків виносилася Особливою Нарадою при НКВС СРСР (так званими двійками, до яких входили чекісти та прокурори). Там теж рахунок смертей ішов на сотні[2].

Тіла страчених звозили на територію садиби № 15 на вулиці Липки. Спочатку приїздило по 3-4 вантажівки із закатованими, а з 16 жовтня – 6-7 автівок. Трупи скидали у заздалегідь викопані ями[3].

Кількість розстрілів направду зростала. А. Білошицький принагідно розкриває технологію поховання трупів:

---

[1] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга шоста. Житомир, 2013. С. 10.

[2] Там само. С. 15.

[3] Білошицький А. В застінках житомирського НКВД. Що дали вам більшовики? *Українське слово*. 1941. 24 серп. (№ 7). URL: http://surl.li/zaxo.

На машинах стояли по два чоловіки. Вони брали вбитого за голову та ноги, розгойдували й кидали до ями. Та ось уже всіх розстріляних покидано до ями. Тоді на машину злазять ще два чоловіки, беруть за край брезент і схиляють над ямою. Густо стікає людська кров[1].

І це теж відповідає дійсності. Проблема крові убитих постійно поставала перед чекістами. Ще на етапі вантаження трупів вона схилом виливалася з подвір'я комендатури на прилеглу вулицю Паризької комуни. З цією метою борти машини законопачували одягом загиблих. Потім шофери витрачали чимало часу, щоби відмити машину.

Траплялися випадки, коли засуджені до страти самі копали яму. Їм повідомляли, що вони копають місце під склад[2]. Іншого разу В.Є. ЛЕБЕДЄВ наказав одному із засуджених до страти допомагати тягати трупи, брехливо обіцяючи життя та свободу[3].

Тіло **М.А. Мазяра**, вочевидь, було скинуте у рів на північно-східній околиці староєврейського кладовища у Житомирі (район Смолянки)[4]. Від комендатури це приблизно 2 км. Навантажений автомобіль їхатиме не більше трьох хвилин.

Навесні 1938 року трупи доводилося присипати, оскільки після зими трохи розпушена земля сіла та на поверхню стали виглядати ноги закатованих.

---

[1] Там само.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 4. Арк. 37.

[3] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 195.

[4] Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство.* 2014. № 1. С. 193.

За свідченням А. Білошицького, трупами було заповнено територію у 5 гектарів. Щоправда, були й інші місця, ближчі до комендатури. Наприклад, у так званому Монастирському саду. Туди взагалі тіла можна було перевозити підводою.

Таємні поховання тривали 10 місяців. За оцінкою А. Білошицького, було вивезено 406 вантажівок із трупами, а самих трупів він налічував щонайменше 12 тисяч[1]. В середньому це приблизно 40 страт щодня без вихідних і свят.

Житомирські чекісти так розійшлися, що після скасування судових трійок продовжували працювати у поті чола та встигли пропустити через цю м'ясорубку ще 350 осіб. Попередньо 1938 року припинили допитувати арештованих і виносили вироки без можливості останніх сказати будь-що[2].

Траплялися *випадкові жертви*. До таких належить водій Житомирської тюрми, який привозив засуджених у комендатуру. Він почав розповідати знайомим про те, що не розуміє, куди всі засуджені, яких він сюди привозить, зрештою, зникають[3].

Восени 1937 року розстріляють Павлович Любов, яка випадково опинилася на смолянському староєврейському кладовищі, поблизу якого ховали розстріляних. Її там вдень застав Г.А. ТИМОШЕНКО, який раптово приїхав із перевіркою. Напівбожевільна жінка копала ямку. Вона не була свідком того, як ховають тіла, але викликала підозру пильного чекіста. Її забрали до комендатури, у пікантний спосіб з'ясували стать і записали у польські шпигунки на тій підставі, що вона регулярно та нелегально перетинала кордон[4].

---

[1] Білошицький А. В застінках житомирського НКВД. Що дали вам більшовики? *Українське слово*. 1941. 24 серп. (№ 7). URL: http://surl.li/zaxo.

[2] Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 4. Арк. 37–38.

[3] Там само. Арк. 38.

[4] Там само. Арк. 143.

Підіб'ємо підсумки. Щоби стратити 41-річного українського селянина за політичною статтею, знадобилася участь щонайменше 15 осіб. Згадаємо всіх поіменно[1]:

ОРЛОВ – прокурор Житомирського округу;

ДРАЧУК – оперуповноважений відділення карного розшуку робітничо-селянської міліції Житомирського округу;

ГРОЗНИЙ ДМИТРО АВТОНОМОВИЧ – лейтенант міліції, начальник відділення карного розшуку робітничо-селянської міліції Житомирського округу;

СОСНОВ МЄНАША МОШКОВИЧ – наглядач житомирської тюрми, співробітник Житомирського Окружного відділу НКВС;

СВІДЕРСЬКИЙ – інспектор робітничо-селянської міліції Житомирського округу;

ГОРГОШКО Г. – співробітник Житомирського Окружного відділу НКВС;

АНФІЛОВ ЄВГЕН ГАВРИЛОВИЧ – сержант, помічник Оперативного Уповноваженого 4-го відділення НКВС;

АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНИЦЬКИЙ) ОЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ – старший лейтенант, заступник начальника Житомирського Окружного відділу НКВС;

ЧЕРНОВ МИХАЙЛО ОНИСИМОВИЧ – помічник обласного управління НКВС зі спеціальних справ;

ШАРОВ (ШАВЕР) МИКОЛА ДАВИДОВИЧ – голова судової трійки Управління НКВС Київської області;

КУДРЯВЦЕВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ – перший секретар Київського обкому КП(б)У, член особливої судової трійки Управління НКВС Київської області;

ЄРЕМЕНКО ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ – тимчасово виконуючий обов'язки київського обласного прокурора, член судової трійки Управління НКВС Київської області;

---

[1] Працівники репресивного апарату розташовані у хронологічній послідовності появи у кримінальній справі М.А. Мазяра.

АЛЬТЗІЦЕР СОЛОМОН АБРАМОВИЧ – секретар судової трійки Управління НКВС Київської області;

ШАТОВ (ЛІВШЕН) ЮХИМ САМОЙЛОВИЧ – капітан, начальник Житомирського Окружного відділу НКВС.

Був ще п'ятнадцятий учасник убивства – безпосередній виконавець страти (той, який стріляв). Його ім'я не вдалося встановити і навряд чи вдасться. Адже розстріли могли здійснювати кілька осіб (М.І. БЛАНК, Ф.Г. ІГНАТЕНКО, Г.А. ТИМОШЕНКО). Тож з'ясувати, хто конкретно натиснув курок не змогли би самі виконавці найвищої міри покарання.

Національний склад розподілений приблизно так: на нижчому рівні – українці (Д.А. ГРОЗНИЙ, ДРАЧУК, Г. ГОРГОШКО) та поляки (СВІДЕРСЬКИЙ); трохи вище за статусом розташовуються росіяни (ОРЛОВ, Є.Г. АНФІЛОВ); найвище – здебільшого євреї (О.Л. АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНИЦЬКИЙ), М.О. ЧЕРНОВ, М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР), С.А. АЛЬТЗІЦЕР, Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН)). Втім, на вершину репресивної піраміди (судової трійки) зловчилися видряпатися українець В.Д. ЄРЕМЕНКО та росіянин С.О. КУДРЯВЦЕВ.

Чому євреї опинилися переважно на вершині репресивної піраміди? Я схильний пояснювати це, *по-перше*, значним відсотком єврейського населення, надто у Житомирі та Києві. *По-друге*, фактором освіченості. Євреї переважно мешкали у містах і мали вищий рівень освіти у порівнянні з робітниками та селянами. За браком класово чужих дворян із-поміж росіян, поляків та українців євреї закономірно заповнювали керівні посади. *По-третє*, внаслідок погромів серед євреїв не могло бути націоналістів. Вони природно тяжіли до інтернаціональної спрямованості комуністичної партії, вбачали у ній захисницю від антисемітизму. Втім, їхні очікування виявились якщо не марними, то значно перебільшеними.

Ще один важливий аспект Великого терору, до якого ми повертаємося: репресії серед самих чекістів. Під власну «машину» потрапили О.Л. АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНИЦЬКИЙ) та М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР). До цієї когорти можна зарахувати секретаря обкому С.О. КУДРЯВЦЕВА та прокурора В.Д. ЄРЕМЕНКА. Наразі вони йдуть за категорією «жертви терору». Це якщо не рахувати тих, хто отримав різні терміни ув'язнення (Є.Г. АНФІЛОВ, Ю.С. ШАТОВ (ЛІВШЕН)), перебував під слідством (Д.А. ГРОЗНИЙ) чи був звільнений з роботи (С.А. АЛЬТЗІЦЕР, М.О. ЧЕРНОВ). Їхні нащадки теж обурюються репресіям, добиваються «правди» та регулярно вимагають реабілітації. Тому складається враження, що нащадків катів немає. Кого не спитай – мало не всі мають родичів, які пройшли через радянські концтабори або ж були розстріляні. Так ось, перед тим як лити струми сліз за репресованими дідами, слід уважніше ознайомитися з їхніми біографіями. Можуть несподівано з'ясуватися незручні подробиці.

Наприклад, 8 травня 1963 року військовий прокурор Київського військового округу на підставі звернення Н.Л. Квітніцького ініціював перегляд кримінальної справи його «невинного» брата О.Л. АЛЕКСАНДРОВА (КВІТНІЦЬКОГО). Рішення суду залишили без змін у зв'язку з тяжкістю злочину. Спроба реабілітувати його 1998 року так само зазнала невдачі[1]. Дарма що О.Л. АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНІЦЬКИЙ) засуджувався за політичною статтею (усі статті виключили з переліку звинувачення, крім 54-1 «б»). Було доведено безпосереднє відношення О.Л. АЛЕКСАНДРОВА (КВІТНІЦЬКОГО) до кримінальних справ, які мали наслідком найвищу міру покарання для вчителів **Г.Г. Юрьєва-Скрібяна** та **Б.Й. Орловського**, зоотехніка **С.Ю. Журавського,** а також **А.В. Косика**.

---

[1] Дело № 106270. По обвинению Александрова Александра Львовича по ст.ст. 54-6 и 54-11 УК УССР // Галузевий державний архів СБУ. Спр. 64894. Арк. 335-337.

Дії репресивної машини у справі **М.А. Мазяра** базувалися на свідченнях п'ятьох осіб:

Зайцев (Заєц) Микола Вікторович – заступник голови Букивської сільради;

Ященко (Ящук) Степан Михайлович – секретар Букивської сільради;

Бойчук (Бабчук) Іван Омелянович – колгоспник, колишній засуджений;

Бондаренко (Бондарчук) Василь Антонович – комірник колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції), активіст;

Гамоцький Степан Опанасович – староста пожежної дружини, активіст.

Пасивну участь у форматі укладачів особистих характеристик відіграли голова сільради В.А. Бордаченко та голова колгоспу О.О. Мазяр.

Чи варто засуджувати людей, які перебували у ситуації щоденного страху за власне життя та добробут своєї родини? Вони стали *заручниками системи*, яким трохи більше пощастило. Разом із тим, не варто виключати ймовірності того, що були серед них добровільні «агенти», які важко сприймали наявність у сусіда 27 га землі та прагнули «соціальної справедливості».

У решті розстрільних справ вистачало 3-4 свідків. Тож кортить дізнатися, хто був найбільш завзятим у свідченнях. Відповідь на це питання можна сформулювати чітко. Найбільший тягар відповідальності за розгортання репресій у с. Буках Житомирського району лягає на двох Василів Антоновичів – Бордаченка та Бондаренка. Це стає зрозуміло після вивчення не однієї справи **М.А. Мазяра**, а решти вцілілих кримінальних справ. Особливо слід завдячувати справі А.Л. Носаля. Її фігурант вижив після десяти років радянського концтабору та, попри поважний вік (77 років), усе добре пам'ятав і жадав справедливості. Мало того, у його кримінальній справі збереглися важливі подробиці того, що відбувалося у Буках одразу після Великого терору.

5 червня 1939 року Антон Лукич здійснив відчайдушну спробу звернутися з концтабірного пункту № 5 «Шипичний-2» Собянінського відділення Івдельтабору НКВС до *Верховного прокурора УРСР*. У листі він зазначив, що вже не перший рік шукає правди, а його листи ігнорують. Свою позицію про невинуватість обґрунтовував тим, що його обмовив односелець Бондаренко (Бондарчук) Василь Антонович. Мало того, неправдиві свідчення той також надав у справах інших засуджених букивчан. Доказом цього є арешт В.А. Бондаренка, якого обвинуватили у брехливих свідченнях, і той, мовляв, визнав це і був засуджений[1]. Як з'ясується, В.А. Бондаренко мав нахабство звертатися до дружин заарештованих із пропозицією за окрему платню забрати свої покази. Ніби це справді було можливо!

Уся процедура вбивства українського селянина – від постанови прокурора до акту страти – зайняла 73 дні. Ще 3 липня 1937 року на засіданні сільради **М.А. Мазяр** нібито обурювався примусом підписатися на позику зміцнення оборони СРСР, а менше, ніж за три місяці, МЄНАША МОШКОВИЧ дивився на його ще теплий труп і вирішував, чи не тиснутимуть йому його чоботи.

Зайвого драматизму процес слідства не отримав. Ні очних ставок, ні підкидання речових доказів, ні тортур із метою вибивання зізнань. Це було не потрібно для справ першої хвилі 1937 року, коли ще не бракувало антирадянських елементів і не треба було шукати «ворогів народу» серед тих, хто ще не потрапив до картотеки НКВС. Вистачало свідчень та характеристик. Ближче до 1938 року кримінальні справи ставали тоншими, а тому підкріплювалися «зізнаннями» – «царицею доказів».

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 27.

Для колишнього засудженого процес протікав напрочуд мляво. Так, людина дещо нервувала, але, вочевидь, спочатку не розглядала ситуацію як фатальну. Восени 1937 року ще не здогадувалися про початок Великого терору.

Не певен, що **М.А. Мазяр** знав про постанову трійки та вирок. Чи оголошувався він? Чи взагалі знав після 11 вересня, що жити йому лишаються дні? Чи мав безсонні ночі?

...Їх кілька десятків привезли з Житомирської тюрми до комендатури УНКВС, де він був майже місяць тому. Вантажівка тряслася хвилин десять-п'ятнадцять околицею міста, потім повернула і в'їхала на невеличкий пагорб. Їх вивантажили та перевели у тюремний підвал. Там вони чекали. Можливо, у тому очікуванні провели ніч. Чи чули нічні постріли у шумі вентилятора та заведених автівок?

Недільного вечора 26 вересня їх виводили з камер, збирали у коридорі та вели до місця страти – до гаража. Надворі гуркоче вантажівка. А вони й досі могли думати, що їх кудись терміново, посеред ночі, переводять чи везуть на судові засідання до Києва (щоб бути там рано-вранці). Зв'язують руки (ну, так це щоб не розбіглися, коли саджатимуть у вантажівку – їх же багато). Заводять в кімнату. В іншій кімнаті ідентифікують особу та несподівано луплять по голові палицею (булавою). Потім – тягнуть у третю... Там уже лежать тіла розстріляних, калюжі крові, стогін поранених і постріли в потилицю з нагана... Когось відтягують... Ставлять на коліна... Ще хвилину усвідомлюєш, що це кінець, що ніякого порятунку бути не може. Зараз зі спини наблизиться людина з наганом – і все. Гучний постріл. Поряд лицем на мокру холодну підлогу гепається ще один засуджений, з яким тільки-но стояв у черзі. Кров потекла з-під його голови.

Ти – наступний.

Кат тим часом міняє стомлену руку...

МЄНАША МОШКОВИЧ запалює сірник і підносить до ока.

Про ці жахи родичі страчених не здогадувалися. Показовою у зв'язку з цим є спроба Василя Володимировича, військовослужбовця, розшукати батька – **Мазяра Володимира Івановича**, розстріляного 10 жовтня 1937 року начальником АХО Житомирського Облуправління НКВС СТРУГАЧОВИМ і тимчасовим комендантом Житомирського Обласного Управління НКВС Г.А. ТИМОШЕНКОМ[1]. Така цікавість до причин арешту батька з боку військовослужбовця була природною. Прикметно, що активність Василя Володимировича визріла ще за живого Й.В. Сталіна (у серпні 1952 року). Тоді до села приїхали двоє чоловіків у цивільному, змусили його підписати якийсь папірець і поїхали. Вони запевнили стривоженого сина, що батько за пів року повернеться. Ясно, що нагло брехали, намагаючись отримати підпис. Та Василь Володимирович не вгомонився і за п'ять років написав ще одного листа. Поготів внутрішньополітична ситуація змінилася. Цього разу йому повідомили, що батько... помер... 1943 року... від виразки шлунку. Однак 1961 року Василь Володимирович знову пише листа з вимогою сказати, чи батько вчинив злочин, чи буде його реабілітовано[2].

Смерть **В.І. Мазяра** зафіксував РАЦС 14 березня 1957 року[3], а «точна» дата смерті – 10 жовтня 1943 року – зареєстрована окремим документом[4]. Чекісти не напружувалися з вигадкою дати смерті. Вони були правдиві: 10 жовтня – день розстрілу **В.І. Мазяра**. Рідні не дізналися про реальну причину смерті – розстріл. Їх хибно поінформували щодо року загибелі. Вони вважали, що **Володимир Іванович** прожив у в'язниці чотири роки, натомість він навіть із Житомира не встиг виїхати.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Владимира Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 6653. Арк. 19.

[2] Там само. Арк. 22, 22 зв.

[3] Там само. Арк. 46.

[4] Там само. Арк. 47.

А от інший страчений букивчанин **П.Ю. Вдовиченко** помер, уявіть собі, від запалених легенів. Про це родину повідомили 1958 року. Але на відміну від родичів **В.І. Мазяра**, дату смерті змінили не тільки у році, але й у даті – 15 червня 1944 року. Тоді як розстріл **Петра Юхимовича** відбувся ще 6 січня 1938 року[1].

Ось таку правду повідомлятимуть родичам страчених під час хрущовської реабілітації. Зрозуміло, з гуманних міркувань. Щоби не ятрити душу. Щоби не почали з'ясовувати суті звинувачення та шукати винних, зокрема у селі. Нехай втішаються брехнею і відзначають несправжні роковини. До слова, смерть фіксували у воєнний час, мабуть, для того, щоби родичі не шукали місця поховання, яке після евакуації мало бути десь за Уралом.

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 67.

РЕАБІЛІТАЦІЯ

Хрущовська реабілітація жертв політичних репресій проводилася з середини 1950-х до середини 1960-х років. Вона відбувалася дещо не так, як ми здебільшого уявляємо. Я був певен, що вона проходила за спрощеною процедурою: автоматично реабілітували всіх розстріляних, хто засуджувався трійками та двійками за політичною статтею 54-10.

Однак хутко й автоматично тільки репресії проводяться. Натомість реабілітація займає значно більший проміжок часу. Це вбивати дозволяється, не розбираючись у суті провини заарештованого, а то й узагалі без такої. Коли ж реабілітують, справу починають прискіпливо вивчати, звіряти з документами й «уточненими» показами. А що коли не того реабілітуємо!? І це правильно. Можливо, й сьогодні така пильність не завадила, щоби відділити справжніх жертв державного терору від тих, хто став жертвами у процесі здійснення Великого терору. Через таке сито реабілітаційного процесу, хвала богу, не пройшли М.Д. ШАРОВ (ШАВЕР) та О.Л. АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНІЦЬКИЙ). Хоча з них зняли звинувачення у вигаданому шпигунстві, контрреволюційній змові та у спробі вбити Й.В. Сталіна, але не фальсифікацію кримінальних справ і катування арештованих.

Але не тільки такі мастодонти репресивної доби не могли пройти реабілітації. Приміром, голова колгоспу О.О. Мазяр наприкінці 1950-х і на початку 1960-х років теж не домігся реабілітації. Чому? У нього ж була суто політична стаття 54-10! Поготів він нікого не катував. Його не звинувачували у фальсифікації чужих справ. Відповідь проста: його кримінальна справа була знищена. Як компетентним органам перевіряти невинуватість О.О. Мазяра? А раптом він направду був проти радянської влади і готував якусь диверсію? Може, шпигував на користь гітлерівської Німеччини? Ні, Олександре Олександровичу, почекайте! До наступної «відлиги».

О.О. Мазяра буде реабілітовано... 1991 року за часів Незалежності. На той момент йому виповниться 89 років. Заяву про перегляд справи він писатиме 27 серпня (через три дні після проголошення Незалежності!). Й ось що цікаво. Вже український чекіст, який отримав заяву, не поспішав реабілітувати голову колгоспу. Він пише олівцем на заяві: *«Дела нет в архиве»*. Бо він теж зобов'язаний усе перевірити. Потім додає: *«Через неделю дать ответ»*. Але відповіді від підлеглих через тиждень не було. Тому на заяві з'являється запис шариковою ручкою: *«15.X.91. – обращался вторично»*. Так-так, шановні чекісти, цей дідуган пройшов десять років радянського концтабору у Воркуті (Республіка Комі)[1], тож він із вас не злізе, допоки не зробите. 18 жовтня 1991 року старого «освободили по судимости 1937 г.». Та пенсіонер так сильно жадав отримати заповітну квитанцію про невинуватість, що 31 жовтня вже його більш моторний син вимагатиме її від органів державної безпеки. 26 листопада 1991 року прокурор Житомирської області А.Г. ДЗЮБА нарешті напише довгоочікуваний висновок про невинуватість та реабілітацію О.О. Мазяра[2].

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Александра Александровича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 23332. Арк. 17.

[2] Там само. Арк. 20–21.

До слова, незбережена кримінальна справа О.О. Мазяра говорить за те, що у Радянському Союзі про папери дбали ліпше, ніж про людей. Усі кримінальні справи, матеріалами якими я користався, *збереглися*. А зробити це було не так просто. Їх належало вивезти з міста та республіки перед приходом німців у липні 1941 року. Проте навіть у тому хаосі та втечі Червоної Армії чекісти знайшли вантажівки, які вивезли десятки тисяч справ із Житомира. Так, не всі, як з'ясувалося у березні 1946 року зі справою О.О. Мазяра[1], але більшу частину.

Чи можливий варіант, що справи залишили німцям? Сильно сумніваюсь. Адже навіть книги у житомирській бібліотеці підлягали німецькій перевірці на предмет ідеологічної відповідності.

Чому рятували архіви та суцільно не спалили їх? Тому що там – компромат не тільки на тих, кого розстріляли, а й на тих, хто вижив: щодо кого припинили справу, хто був свідком, хто був донощиком. Війна неодмінно скінчиться, радянська система відновиться, а кримінальні справи – те, на що система буде спиратися. Щось мені підказує, що саме це питання так сильно непокоїло Олександра Олександровича. У кількох кримінальних справах односельців він засвітився як свідок, принаймні підписував на них характеристики, на основі чого складали обвинувачення. Йому кортіло довести букивчанам власну невинуватість і наголосити на тому, що сам став жертвою сталінського режиму.

На прикладі справи **М.А. Мазяра** ми переконалися, що кати нерідко самі ставали жертвами й інколи отримували найвищу міру покарання. Звідси питання: чи можна їх вважати жертвами? Чи можуть вони бути реабілітованими та зняти відчуття провини зі своїх нащадків? Адже вони такі самі заручники системи, які виконували накази і не були ініціаторами репресій... Це окрема дискусійна тема.

---

[1] Там само. Арк. 5.

Ще одне дражливе питання. Реабілітаційний процес 1950-1960-х років був явищем неординарним для СРСР. Але заради справедливості треба сказати, що перші паростки реабілітації сходили одразу після Великого терору. Йдеться про те, що багато відкритих кримінальних справ навіть після складання «переконливого» обвинувального висновку припинялися, а фігуранти звільнялися.

У зв'язку з цим прикметною була спроба букивчан *негайно* почати реабілітацію засудженого до позбавлення волі. У справі А.Л. Носаля підшита колективна заява колгоспників до Прокурора Житомирської області від 5 травня 1939 року щодо необхідності переглянути його справу. Заяву підписали п'ятеро осіб: Ф.М. Ящук, Г.П. Бондарчук (той самий ветеринар іншої бригади, в якій 1937 року здохли коні), А.О. Мазяр, П.І. Коберник, Й.А. Мельник. У заяві зазначалося, що свідчення В.А. Бондаренка та С.А. Гамоцького є неправдивими, а голова сільради В.А. Бордаченко був зацікавлений у покаранні А.Л. Носаля через особисті рахунки з ним. Колгоспники особливо нарікали на неправдивість показів С.А. Гамоцького, який мав би понести покарання, натомість зостався *«в овечій шкурі»*[1].

У цей час, як можна здогадатися, наклепник В.А. Бондаренко вже «мотав» свій термін, а В.А. Бордаченко виїхав із Буків. Доля В.А. Бондаренка була не менш трагічною, ніж у тих, на кого він зробив наклеп і донос. Він примудрився вийти з в'язниці чи то перед початком війни, чи під час війни й опинитися у селі під час німецької окупації. Його розстріляли партизани. Так би мовити, вчинили правосуддя. Букивчани не сильно горювали з цього приводу. Приміром, Ф.М. Ящук 1965 року охарактеризував його як *«двуличного и неблагонадежного»*[2].

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 28, 28 зв.

[2] Там само. Арк. 76.

Повернімось до реабілітації у класичному варіанті. Підставою для реабілітаційної справи **М.А. МАЗЯРА** № 17901 стала заява його дружини, Олени Юхимівни, від 7 серпня 1957 року[1].

Житомирскому областному прокурору от грж. МАЗЯР Елены Ефимовной, проживающа в силе Буки почта Денеши Житомирского р-ну Житомирская обл.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прошу Вас рассмотреть дела моего мужа МАЗЯРА Михаила Андреевича, дело о реабилитации, который забран в 1937 году 17 августа органами Н.К.В.Д.

Год рождения МАЗЯРА Михаила Андреевича 1896 г., село Буки.

Прошу Вас расмотреть и дать ответ по указанному адресу.

7.VIII.1957 г.

Олена Юхимівна помиляється. Її чоловіка забрали місяцем раніше. Але це вже деталі, про які можна забутися, адже від спекотного літа 1937 року минуло двадцять років.

Прокуратура з розглядом заяви не квапилася[2]. Вважатимемо, що причиною був значний наплив подібних заяв і жагуче прагнення громадян дізнатися правду.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 33.

[2] Там само. Арк. 32.

Прокуратура Союза ССР
Заместитель прокурора
Житомирской области
г. Житомир, ул. I Мая, 5,
тел. 3-57

24 октября 1958
№ 01/4543-58 — 3029

2478
30.X.58

Начальнику управления КГБ
при СМ УССР по Житомирской области
полковнику Голику В.А.

При этом направляется архивно-следственное дело № 17901 по обвинению МАЗЯРА М.А. и заявление жены осужденного МАЗЯР Е.Е. для проверки.

В ходе проверки необходимо:

1. Проверить, за что был осужден МАЗЯР М.А. в 1933 году, если он осужден за к/р [контрреволюционную] деятельность, составить по делу обзорную справку, которую приобщить к данному делу.

2. Передопросить свидетелей БОНДАРЕНКО В.А., БОЙЧУКА И.А. и других допрошенных по делу, конкретизировав их показания.

3. Допросить председателя и секретаря с[ельского]/совета, а также председателя колхоза по существу подписанных ими справок-характеристик на осужденного.

4. Допросить новых свидетелей, что им известно об а[нти]/с[оциальной] деятельности осужденного.

При необходимости произведите и другие следственные действия.

Архивно-следственное дело и материалы проверки с Вашим заключением прошу направить в прокуратуру области.

Приложение: дело I в томе, заявление.

Зам. прокурора
в Житомирской
области ст.
советник
юстиции /Володько/

Втім, хочу висловитись на захист Прокуратури Житомирської області. Підставою є помилка у заяві О.Ю. Мазяр. Олена Юхимівна, точніше, її невістка Ганна (моя бабуся), спочатку підписала заяву 1958 роком, а потім хтось старанно виправив на «1957». Таких помилок зазвичай не допускають. Помилка могла статися тільки у бік 1956 року.

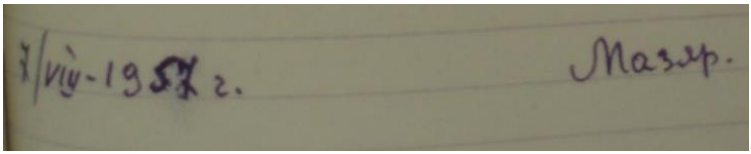

Фрагмент заяви О.Ю. Мазяр

Певен, що заява писалася все-таки 1958 року, коли до родини репресованого звернулися представники Прокуратури Житомирської області з такою пропозицією. Тому службова записка підшита до справи раніше заяви О.Ю. Мазяр. Обласна прокуратура починає офіційне розслідування 24 жовтня 1958 року.

О.Ю. Мазяр чи її троє синів не могли звернутися з такою заявою, бо елементарно не знали, за якою статтею звинуватили **М.А. Мазяра** та якою була його доля (наприклад, він міг відбувати 25-річний термін ув'язнення). Тож реабілітація, скоріше за все, була ініційована Прокуратурою, себто державою, а не громадянкою О.Ю. Мазяр. І писалася заява саме в прокуратурі невісткою О.Ю. Мазяр. Ось така послуга, яка нібито вказує на щирість держави очистити **М.А. Мазяра** від тавра «ворога народу».

Радянська прокуратура була такою: що наказують ініціювати, те й ініціюють. Але про всяк випадок службова записка *засекречується*. Слід думати, через природну скромність держави у висвітленні добрих справ.

Завдання у службовій записці висловлені чітко та ясно. Це вам не допит неграмотного МЄНАШИ МОШКОВИЧА, невідомо ким прикріпленого до оперативної роботи. Тут *ніби* починається справжня, а не вдавана перевірка кримінальної справи. Однак до конкретних дій обласна прокуратура перейшла... 30 квітня 1960 року. Тобто через півтора року.

Розслідування за архівно-слідчою справою очолив лейтенант державної безпеки ФОМИЧОВ. Слідчий мені уявляється молодим, підтягнутим і красивим, як усі чекісти 1960-х років.

Спочатку лейтенант перевірив причетність **М.А. Мазяра** до Білої армії Денікіна, Колчака та армії Центральної Ради. Підстави для цього були. Згадайте, скільки букивчан потрапили до петлюрівського війська. З цією метою ФОМИЧОВ зробив запит й отримав негативну відповідь з Державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва[1], Державних архівів Львівської області[2], Вінницької області[3] та Житомирської області[4]. Йому надходили *секретні* відповіді, надруковані на прозорих аркушах паперу, які датувалися січнем-березнем 1959 року. Себто конкретним діям передувала підготовча робота.

З документів стає зрозуміло, що ФОМИЧОВ перевіряв не одного **М.А. Мазяра**, а паралельно проводив архівне розслідування щодо можливості реабілітації щонайменше 15 репресованих.

---

[1] Там само. Арк. 41–44.
[2] Там само. Арк. 45.
[3] Там само. Арк. 48.
[4] Там само. Арк. 53.

Отже, півтора року «перерви» між заявою О.Ю. Мазяр і реальним розслідуванням могли бути частково пов'язані з перевіркою документів по багатьох справам репресованих. Слід врахувати, що спочатку належало знайти кримінальні справи, які після евакуації могли перебувати бозна-де. У низці випадків виникала потреба зв'язуватися з концтаборами, де відбували покарання ті, кому пощастило не опинитися у списках 1-ї категорії засуджених.

31 березня та 1 квітня 1960 року ФОМИЧОВ через адресне бюро Житомирського міського відділу міліції запросив адреси проживання свідків Бондаренка Василя Антоновича, Ященка Степана Михайловича та Бойчука Івана Омеляновича[1]. Не отримавши чіткої відповіді, 15 квітня 1960 року він замовляє довідку про їхнє місцеперебування у Букивській сільраді. З'ясувалося, що «кримінальний елемент» та сусід репресованого В.А. Бондаренко вбитий партизанами ще 1942 року (така сама довідка підшита у справі **М.А. Якимова**), а подільник **М.А. Мазяра** І.О. Бойчук невідомо куди вибув із села (серед загиблих букивчан я його не знайшов). Решта свідків у справі – С.А. Гамоцький, М.В. Зайцев та С.М. Ященко – досі живі-здорові, мешкають у селі Буки[2] і, вочевидь, не дочекаються нагоди сприяти реабілітації односельця. Такі допити стануть для них регулярними. Голова сільради С.М. Ященко знову записав своє прізвище як Ящук.

Того ж дня ФОМИЧОВ повторно замовляє у Букивській сільраді довідку-характеристику на **М.А. Мазяра**[3]. Це вже четверта довідка з села. Треба ж знати від місцевої влади справжній соціально-психологічний портрет страченого. Може, спливуть такі подробиці з минулого, що реабілітацію треба негайно згорнути.

---

[1] Там само. Арк. 56–58.
[2] Там само. Арк. 55.
[3] Там само. Арк. 54.

УРСР
...ЧИЙ КОМІТЕТ
...ЬКОЇ
...ЇРАДИ
...
...1960
...

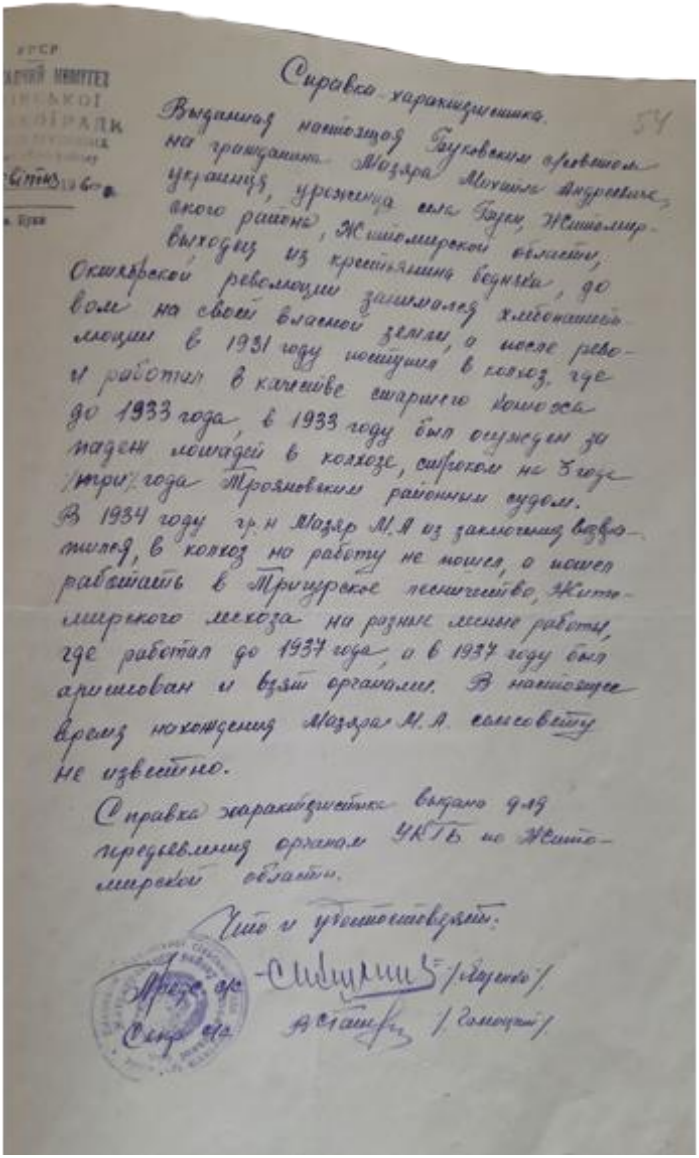

Справка характеристика.

54

Выданная настоящая Буковским с/советом на гражданина Мазяра Михаила Андреевича, украинца, уроженца села Буки, Житомирского района, Житомирской области, выходец из крестьянина бедняка, до Октябрьской революции занимался хлебопашеством на своей власной земли, а после революции в 1931 году поступил в колхоз, где и работал в качестве старшего конюха до 1933 года, в 1933 году был осужден за падеж лошадей в колхозе, строком на 3 года /три/ года Трояновским районным судом. В 1934 году гр.н Мазяр М.А из заключения возвратился, в колхоз на работу не пошел, а пошел работать в Тригурское лесничество, Житомирского лесхоза на разные лесные работы, где работал до 1937 года, а в 1937 году был арестован и взят органами. В настоящее время нахождения Мазяра М.А. сельсовету не известно.

Справка характеристика выдана для предъявления органам УКГБ по Житомирской области.

Что и удостоверяет:

Предс. с/с [illegible] /Лазенко/

Секр. с/с [illegible] /Гамоцкий/

341

Довідка-характеристика з сільради
на М.А. Мазяра від 15 квітня 1960 року

СПРАВКА-ХАРАКТЕРИСТИКА

Выданная настоящим Буковским с[ельским]/ советом на гражданина МАЗЯРА Михаила Андреевича, украинца, уроженца села Буки Житомирского района Житомирской области, выходец из крестьянина-бедняка, до Октябрьской революции занимался хлебопашством на своей власной земле, а после революции в 1931 году поступил в колхоз, где и работал в качестве старшого конюха до 1933 года. В 1933 году был осужден за падеж лошадей в колхозе сроком на три года Трояновским районным судом. В 1934 году гр-н МАЗЯР М.А. из заключения возвратился, в колхоз на работу не пошел, а пошел работать в Тригурское лесничество Житомирского лесхоза, где работал до 1937 года. А в 1937 году был арестован и взят органами. В настоящее время нахождение МАЗЯРА М.А. сельсовету неизвестно.

Справка-характеристика выдана для предъявления органам УКГБ по Житомирской области, что и удостоверяем.

Председатель сельсовета /Ященко/

Секретарь сельсовета /Гамоцкий/

Ми вже звикли до помилок у роках перебування **М.А. Мазяра** у виправному трудовому таборі (дарма що це була улюблена тема сторони звинувачення), у році вступу до колгоспу. Цікавість становить «оновлений» статус репресованого. У редакції Букивської сільради 1960 року з куркуля він стрімко «деградував» до «бідняка». Чому? Це ж очевидна невідповідність об'єктивним фактам! Відповідь: *щоби реабілітувати.*

М.А. Мазяр дійсно був заможним селянином, позаяк його батько володів значними земельними ділянками. Він користався «найманою працею», яку йому закидали 1937 року. Згодом це стало зрозуміло за поведінкою Олени Юхимівни, в якої наприкінці 1970-х років розвивалася деменція та втрата пам'яті. Час від часу вона тікала з дому на колишні «мазярівські землі». Свої втечі Олена Юхимівна аргументувала тим, що на полях працюють люди (ті самі «наймані працівники»), яких треба годувати.

Зауважте на змісті хвилювань дружини колишнього куркуля, яка перебуває в неадекватному психічному стані. Не певен, що кожен голова колгоспу 1932 чи 1946 року при здоровому глузді виявляв подібну турботу за колгоспників.

Отже, причина зміни соціального статусу **М.А. Мазяра** могла бути тільки одна: *різко змінилася державна кон'юнктура*. Належало неодмінно реабілітувати, дарма що куркуля. Та оскільки у шкільних підручниках куркулів продовжували кваліфікувати як частину сільської буржуазії, таких репресованих переводили у розряд «бідняків» або «середняків». Зауважу, що такими їхні родини направду стали, але завдяки діяльності радянської влади: їхнє майно та господарство продавалося, щоби сплатити штраф за невиплату драконівських «експортних» податків.

Коли лейтенант ФОМИЧОВ остаточно впевнився, що **М.А. Мазяр** ніде «не засвічений» як справжній ворог радянської влади та раптом «не працює» у рідному колгоспі[1], він перейшов до безпосередньої перевірки показів свідків.

Допит букивського пожежного С.О. Гамоцького[2] відбувся у Житомирі. Власне, як і решти свідків.

---

[1] Там само. Арк. 55.

[2] Там само. Арк. 34–36.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ

30 апреля 1960 г. гор. Житомир

Следователь УКГБ при СМ УССР по Житомирской области лейтенант Фомичев, сего числа, с соблюдением ст.ст. 160-165 УПК УССР допрашивал в качестве свидетеля:

Гамоцкого Степана Афанасьевича, 1897 года рождения, украинца и жителя села Буки Житомирского района и области, украинца, гражданина СССР, беспартийного, с 2-мя классами образования, колхозника.

Об ответственности за дачу ложных показаний и за отказ от дачи показаний по ст.ст. 87 и 89 УК УССР предупрежден:

Гасин

344

По существу поставленных мне вопросов могу пояснить следующее: МАЗЯРА Михаила Андреевича, 1897 года рождения, я хорошо знаю как своего односельчанина. Отношения у меня с ним были нормальными. По социальному происхождению МАЗЯР из семьи крестьянина-середняка и сам был середняком. Раскулачиванию ни сам МАЗЯР, ни его отец не подвергались.

В 1937 году МАЗЯР был арестован органами НКВД. Поводом к его аресту послужила жалоба жены МАЗЯРА уполномоченному НКВД. Жена МАЗЯРА в моем присутствии пожаловалась уполномоченному НКВД за то, что ее муж МАЗЯР побивает, а избивал он ее за то, что она ему изменяла. Об антисоветской агитации МАЗЯРА мне

неизвестно, однако во время коллективизации он не хотел вступать в колхоз, однако потом вступил и работал конюхом в нашем колхозе. Были случаи, что умирали лошади, а в связи с чем я точно не знаю. Из рассказа своего одноклассника я слышал, что МАЗЯР крал гречку с колхозного тока. Высказываний МАЗЯРА по поводу разоблачения троцкистско-зиновьевского блока я не слышал. По поводу МАЗЯРА меня допрашивали в 1937 году, в то время я показал о нем тоже самое, что и сегодня.

Ознакомившись с содержанием протокола моих показаний по делу МАЗЯРА от 2 сентября 1937 года на Л.Д. 18-19 я свои прежние показания подтверждаю не полностью, а именно: кулаком МАЗЯР не был и не раскулачивался, высказывания его в отношении троцкистско-зиновьевского блока я не слышал. По какой причине падали колхозные лошади во время его работы конюхом я не знаю. Действительно, МАЗЯР неоднократно выражал недовольство по поводу неполадков в нашем колхозе, но с какой целью он это делал я не знаю.

Протокол мне прочитан.
Записано с моих слов
правильно.

Следователь УКГБ — лейтенант Фомичев

Чи попередження про наслідки неправдивих показів, чи змінилося розуміння подій 1937-1938 років, але свідчення С.О. Гамоцького докорінно трансформувалися. **М.А. Мазяр** не тільки перейшов у розряд «середняків», а й розкуркуленню не підлягав. 27 га землі та наймана праця випарувались. Репресований уже не вів контрреволюційної агітації.

Так, до колгоспу вступати не хотів, висловлював незадоволення його діями, але всі цитати, вочевидь, вигадані. С.О. Гамоцький не знає, чому гинули коні, хоча у протоколі від 2 вересня 1937 року чітко вказав технологію їхньої загибелі – брак вівса, який крав злодійкуватий старший конюх **М.А. Мазяр**.

З'ясовується, що двадцять років тому С.О. Гамоцький говорив про крадене сіно, овес, ячмінь та полову. Тепер про це він нічогісінько не знає, але посилається на *чутки* свого однокласника, який буцімто знав, що **М.А. Мазяр** крав гречку. То чому тоді, у вересні 1937 року, не сказав про гречку? Навіщо брехати про крадений овес, коли є більш перевірена інформація про гречку? І свідок начебто був. Невже двох класів освіти бракує збагнути ризик брехні? Я вже не говорю про докори сумління у справі, де арештовують людину, з якою у тебе «нормальні стосунки»?

Пояснити це можна тільки тим, що слідчий Г. ГОРГОШКО написав для себе результати допиту раніше, а С.О. Гамоцький був змушений їх підписати. Можливо, саме тому він не знав про окремі свої «покази». Або ж Г. ГОРГОШКО домальовував антирадянський портрет **М.А. Мазяра**.

Проте поведінка свідка виказує в ньому пристосуванця. Можна було пояснити: покази підписував під тиском, що, ймовірно, було правдою. Однак С.О. Гамоцький прикривається дружиною репресованого, яка буцімто сама накликала біду на чоловіка. На його думку, саме ревнощі та побої її чоловіка стали приводом для його арешту. Дарма що 36-річна Олена Юхимівна вдруге заміж не вийшла і дітей поза шлюбом не народжувала.

С.О. Гамоцькому можна було би пробачити таку «помилку», якби він сам не давав покази на **М.А. Мазяра** і не переконався, що про побиття Олени Юхимівни його не питали. Не говорячи про те, що у кримінальній справі немає ані відповідної заяви Олени Юхимівни, ані її показів. Звісно, таке побиття цілком могло мати місце, адже за три роки його відсутності у концтаборі могло статися будь-що. Але ж це не могло стати причиною «зникнення» **М.А. Мазяра**. Чи може **М.А. Якимова** та А.Л. Носаля цього ж дня також арештовували за побиття дружин? Як сталося, що приїхали одразу за трьома букивчанами, якщо справа полягала у тривіальному домашньому насиллі?

Ясно, що це була така манера захищатися. П'ятьма роками пізніше у справі А.Л. Носаля Степан Опанасович заявить, що на очній ставці вони говорили про інше! Нібито про вкрадених коней, яких Антон Лукич, не знаючи того, необачно допомагав комусь переховувати, про незаконний засів колгоспного поля на власну користь... Але ні про яку агітацію та єврейські погроми він у показах та на очній ставці не розказував![1] Так, свій підпис підтверджує, але що казав про контрреволюційну агітацію А.Л. Носаля *не пам'ятає*. Все-таки людині стукнуло 68 років – можна забутися про такі дрібниці. Натомість А.Л. Носаль пояснити поведінку С.О. Гамоцького не зміг.

Втім, стає зрозуміло, що С.О. Гамоцький був присутній під час арешту і пам'ятає слова ображеної дружини арештованого.

Того ж дня лейтенант ФОМИЧОВ допитав В.М. Зайцева, колишнього заступника голови Букивської сільради, а тепер пенсіонера[2].

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 67 зв.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 37–39.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ

30 апреля 1960 г. гор. Житомир

Следователь УКГБ при СМ УССР по Житомирской области лейтенант Фомичев, сего числа, с соблюдением ст.ст. 160-165 УПК УССР допрашивал в качестве свидетеля:

Зайцева Николая Викторовича, 1897 года рождения, украинца и жителя села Буки Житомирского района и области, украинца, гражданина СССР, беспартийного, малограмотного, пенсионера.

Об ответственности за дачу ложных показаний и за отказ от дачи показаний по ст.ст. 87 и 89 УК УССР предупрежден:

348

По существу поставленных мне вопросов могу пояснить следующее: МАЗЯРА Михаила Андреевича я хорошо знаю как своего односельчанина. Отношения у меня с ним были нормальные. В 1937 году МАЗЯР был арестован, а за какие преступления мне неизвестно.

Я лично о его преступной агитационной деятельности ничего не знаю. Антисоветских проявлений с его стороны я не замечал и подобных высказываний от него не слышал. МАЗЯР из семьи крестьянина-середняка и сам был середняком. Ни МАЗЯР М.А., ни его отец кулаками не были и раскулачиванию не подвергались, наемным трудом они не пользовались. О пребывании МАЗЯРА в бандах Петлюры мне неизвестно.

Вредительских проявлений с его стороны я не замечал. До момента ареста МАЗЯР Михаил Андреевич работал в конюшне села Буки на разных работах. Вредительских действий МАЗЯРА в колхозе я не замечал. В 1937 году меня по делу МАЗЯРА допрашивали, в то время я показал о нем то же самое, что и сегодня.

Ознакомившись с содержанием протокола моих показаний по делу МАЗЯРА от 9 сентября 1937 года на Л.Д. 23-24 и 20, я своих прежних показаний не подтверждаю, так как они записаны от начала и до конца неправильно. В то время с содержаниями этих протоколов меня не ознакомили, а заставили написать, что я и сделал. О преступных антисоветских проявлениях МАЗЯРА, изложенных в указанных протоколах мне неизвестно и о них я не показывал.

Протокол мне
прочитан.
Записано с моих слов
правильно.
Следователь УКГБ
лейтенант

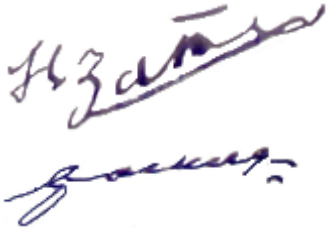

Отже, він визнає, що давав покази 1937 року. Покази М.В. Зайцева більше відповідають реальній картині, ніж покази С.О. Гамоцького. Він не викручується, нікого не звинувачує, не шукає виправдання. Та чи говорив він чекісту Г. ГОРГОШКУ те саме, що й чекісту ФОМИЧОВУ, перевірити наразі неможливо. Він чітко пояснив, що був *вимушений* підписати витвір «романіста» Г. ГОРГОШКА. Але звідки тоді чекіст довідався про погрози Дем'яненку? Дем'яненко ж був реальною особою!

Тож існують підстави сумніватися, що й слідчому ФОМИЧОВУ колишній заступник голови сільради казав правду. Можливо, за звичкою підтверджував те, що наказувала держава.

Наголошую, **М.А. Мазяр** користався найманою працею, і його батько Андрій Григорович вважався заможною людиною. Вони фізично не могли без найманої праці обробляти 27 га землі. Тому припускаю, що у цьому випадку завше лояльний до влади М.В. Зайцев міг підписувати те, що підсовували, аби його не чіпали і реабілітація йшла без затримки.

Чи можна засуджувати М.В. Зайцева? Гадаю, підстав для цього недостатньо. Він був заручником системи, якій віддано служив. Але служив все-таки не в Управлінні НКВС і власноруч літеру «Р» на альбомах не ставив. Вимагати від нього особистого подвигу щонайменше наївно. Цього подвигу ніхто оцінити не міг. Ані 1937 року, ані 1960.

Повірити його щирості теж не можна. М.В. Зайцев був кумом А.Л. Носаля і при повторному допиті у лютому 1965 року підтвердив, що у допитах 1937 року стоїть його підпис, але він не пригадує, що таке міг сказати. Микола Вікторович припустив, що йому *непомітно* підсунули інший протокол. Бо такого він сказати в принципі не міг. А якби йому прочитали такі покази, то він – такий сміливий! – ясна річ, нізащо їх не підписав би[1]. Я у цьому сумніваюсь, але на виправдання М.В. Зайцева скажу, що він прагнув уникнути *будь-яких* показів. Не вдалося.

Наступним свідчення давав С.М. Ященко, який на той час був секретарем сільради, а тепер доріс до посади голови сільради[2].

---

[1] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 65 зв., 66.

[2] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 59–61.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ

4 мая 1960 г. гор. Житомир

Следователь УКГБ при СМ УССР по Житомирской области лейтенант Фомичев, сего числа, с соблюдением ст.ст. 160-165 УПК УССР допрашивал в качестве свидетеля:

Ященка Степана Михайловича, 1916 года рождения, уроженца гор. Житомира, жителя с. Буки Житомирского района и области, украинца, гражданина СССР, члена КПСС с 1953 года, работающего председателем с[ельского]/совета с. Буки, с 7-классным образованием.

Об ответственности за дачу ложных показаний и за отказ от дачи показаний по ст.ст. 87 и 89 УК УССР предупрежден: -Сидящий-

351

По существу поставленных мне вопросов могу пояснить следующее: МАЗЯРА Михаила Андреевича я хорошо знал до его ареста. Отношения у меня с ним были нормальные. В момент ареста МАЗЯРА в 1937 году я работал секретарем с[ельского]/совета в селе Буки. За что МАЗЯР был арестован в 1937 году я точно не знаю. Мне лично о его преступной антисоветской деятельности ничего неизвестно. В 1933 году МАЗЯР М.А. работал конюхом нашего колхоза. В это время в колхозе были случаи падежа лошадей. Был ли виновен в этом Мазяр М.А. я лично не знаю. Однако он в 1933 году был осужден за это, но вскоре был освобожден.

В то время падеж лошадей имел место и в других колхозах, но причину этого я не знаю.

МАЗЯР М.А. выходец из семьи крестьянина-бедняка. В момент ареста в 1937 году МАЗЯР работал разнорабочим в Тригурском лесничестве. По делу МАЗЯРА М.А. меня ранее никогда не допрашивали. Во всяком случае я такого факта не помню совершенно.

Ознакомившись с содержанием протокола моих показаний по делу МАЗЯРА М.А. от 19 июля 1937 года на Л.Д. 22, я свои прежние показания не подтверждаю и поясняю, что и никакой преступной деятельности МАЗЯРА, указанных в протоколе, я совершенно не знаю. Да и к тому же я не помню совершенно, что меня допрашивали по этому делу. Подпись на указанных протоколах не моя, я так никогда не расписывался.

Работая секретарем сельсовета села Буки в 1937 году, я написал характеристику на МАЗЯРА и подписал ее. Однако и содержание этой характеристики я не подтверждаю, потому что ее написал по требованию работника органов НКВД, который мне написал черновик этой характеристики. А я также написал и подписал ее.

Протокол мне прочитан.
Записано с моих слов
правильно.

Следователь УКГБ /лейтенант Фомичев/

Одразу зауважу, що свідок геть не розуміє, чому гинули коні 1932-1933 року. Цю обставу можна списати на його тодішню молодість на посаді секретаря Букивської сільради (1932 року йому було 16 років) і теперішню освіченість як голови сільради. Проте, гадаю, політично грамотний Степан Михайлович лукавить. Звісно, він про все знав, хоча би від В.А. Бордаченка, але говорити не хотілося. Простіше прикинутися некомпетентним і необізнаним, ніж відповідати на слизькі питання слідчого. Слідчий не надто натискав. Зробив вигляд, що не помітив лукавства.

Степан Михайлович говорить, що **М.А. Мазяр** невдовзі повернувся із заслання, хоча минуло три з половиною роки. Він «записав» **М.А. Мазяра** у бідняки. Тож вірити йому до кінця не можна. Адже у селі будь-хто знав про майновий статус **М.А. Мазяра**.

Чи давав С.М. Ященко свідчення 1937 року особисто, встановити неможливо. Але таке цілком могло бути. Характеристика сільради, як відомо, підписана 13 липням 1937 року та має справжній підпис С.М. Ященка (дарма що прізвище секретаря не вказується).

Зауважимо, цей підпис суттєво відрізняється від підпису на показах допиту СВІДЕРСЬКОГО. Але з метою безпеки свідок міг свідомо фальшувати підпис. Ми ж не знаємо, що він іще підписував і за що міг відповідати. Та хоч би там що було, цей підпис зроблено нібито 18 липня 1937 року. Пишу «нібито», тому що не виключаю, що того дня СВІДЕРСЬКИЙ щось підтасовував. Про це можна судити з того, що два з трьох проведених допити були оформлені на звичайних аркушах паперу від руки (С.М. Ященка[1] та І.О. Бойчука[2]), а допит М.В. Зайцева[3] написаний на стандартному бланку для допитів. Невже слідчий захопив із собою лише один бланк? Як таке могло статися?

---

[1] Там само. Арк. 21.
[2] Там само. Арк. 22.
[3] Там само. Арк. 20.

Припускаю, що 19 липня 1937 року інспектор СВІДЕРСЬКИЙ прибув до Буків із підготовленою характеристикою для Букивського колгоспу. У порівнянні з усіма іншими характеристиками її зміст універсальний, сухий й однозначно звинувачувальний, щоби не погрішити проти конкретних фактів. Заразом слідчий вирішив опитати кількох свідків. Того ж дня у приміщенні Букивської сільради він допитав заступника голови сільради М.В. Зайцева (дата допиту відсутня), а потім – І.О. Бойчука.

Натомість покази М.С. Ященка могли бути «придумані» пізніше. Вони були зроблені у Житомирі та підписані самим СВІДЕРСЬКИМ 18 липня. Адже він мав перед очима підпис М.С. Ященка на бланку сільради, дарма що відсутня спроба його скопіювати. Це було зроблено для того, щоби вдруге не мотатися у Буки. Навіщо їхати 30 км або чекати на свідка за повісткою, коли від М.С. Ященка все одно вимагалися *неправдиві* свідчення? Так, підробити розмашистий підпис непросто. Але хіба тільки це підроблялося у кримінальних справах 1937 року? Та й кому знадобиться проводити графологічну експертизу, коли керівництво вимагає викриття «ворога народу» за будь-яку ціну і в найкоротший термін?!

Підпис М.С. Ященка,
зроблений чотири рази на допиті Фомичова
4 травня 1960 року[1],
а також на довідці, яку надала
Букивська сільрада 15 квітня 1960 року[2].

---

[1] Там само. Арк 59–61.
[2] Там само. Арк. 55.

Підпис М.С. Ященка на тому фальшивому допиті 19 липня 1937 року, який буцімто провів Свідерський[1].

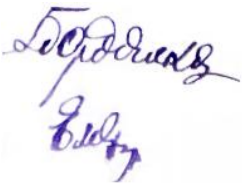

Підпис голови сільради В.А. Бордаченка та секретаря М.С. Ященка, зроблені 2 вересня 1937 року на характеристиці з Букивської сільради[2].

Підпис заступника голови сільради М.В. Зайцева та секретаря М.С. Ященка, зроблені 13 липня 1937 року на характеристиці з Букивської сільради[3].

Приблизно те саме М.С. Ященко скаже за п'ять років в архівно-слідчій справі А.Л. Носаля. Характеристики сільради 1937 року він не підтвердить і запевнюватиме слідчого, що одну з них не підписував. На його думку, характеристики міг власноруч написати голова сільради В.А. Бордаченко. Він підписував тільки ту характеристику, в якій перераховується майно Антона Лукича[4]. І направду, саме цей підпис ідентичний його підписам 1960 року. Це вкотре кидає густу тінь фальшування кримінальної справи з боку слідчих карного розшуку та УНКВС і тодішнього голови Букивської сільради.

---

[1] Там само. Арк. 21.
[2] Там само. Арк. 7.
[3] Там само. Арк. 9.
[4] Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212. Арк. 71 зв., 72.

Тут є важливий момент, який необхідно обговорити. У своїх показах М.С. Ященко зазначає, що з трьох документів – двох характеристик сільради й особистих показів – підписав тільки одну характеристику. Мало того, він не підтверджує її зміст і наголошує, що писав її з чекістської чернетки.

Прикметно, що це була не друга характеристика, написана 2 вересня 1937 року, а найперша – від 13 липня. Тобто він підписувався під найпершим документом у справі **М.А. Мазяра**. Це означає, що голова сільради В.А. Бордаченко був настільки замаскований як агент НКВС, що не був особисто присутній при її складанні. Для цього до Буків приїхав чекіст із чернеткою, коли у сільраді були присутні заступник голови М.В. Зайцев і секретар М.С. Ященко. Ті організували характеристику *без* В.А. Бордаченка. Зрозуміло, що у будній день у голови сільради не могло бути важливіших справ за складання такої характеристики. Це вкотре, дарма що непрямо, доводить його провідну роль у репресіях букивчан.

Ще один наслідок цього може полягати у тому, що з працівників сільради взяли підписку про нерозголошення. Адже до арешту залишалося п'ять днів. Причому чекісти так поспішали, що відрядили працівників карного розшуку здійснювати арешт у неділю. П'ять днів М.В. Зайцев та М.С. Ященко *знали* про небезпеку арешту і *мовчали*. М.В. Зайцев навіть не попередив двоюрідного брата А.Л. Носаля.

Сільрада напружено чекала, можливо, не до кінця усвідомлюючи небезпеки для односельців. Але таке могло трапитися тільки у випадку, коли чекісти були повністю впевнені у працівниках сільради. Голова, вочевидь, від самого початку був агентом НКВС і саме в такій якості надсилався до Буків. Секретар був сином колишнього голови колгоспу, який перебував під слідством чотири роки тому, і, вочевидь, погодився співпрацювати з органами. Невідомим був гачок тільки у заступника голови М.В. Зайцева. Припускаю, таким гачком був страх через погрози.

Інспектор СВІДЕРСЬКИЙ кепсько виконав оперативну роботу. Зібрані свідчення та характеристика з сільради виявились поверхневими та частково сфальшованими. Тому інший слідчий Г. ГОРГОШКО проводить повторний допит М.В. Зайцева та І.О. Бойчука і вимушений залучити нових свідків: С.О. Гамоцького та В.А. Бондаренка. До секретаря сільради М.С. Ященка у Г. ГОРГОШКА руки не дійшли. Чому? Можливо, тому що В.А. Бондаренко і так був «на гачку» у правоохоронних органів і «здати» тих, на кого тицьнуть пальцем, його було простіше вмовити. Але ми сьогодні знаємо, що він сам залюбки йшов на співпрацю.

Зрештою, все це можна пояснити так: влітку 1937 року у слідчих стало занадто багато роботи, щоби вдаватися у суть кожної кримінальної справи. Звідси відпрацьована технологія: стандартні характеристики, зразки допитів із крамольними цитатами, стереотипний набір звинувачень.

Висловлю крамольну думку. Хрущовська реабілітація була не набагато чесніша, ніж сталінський репресивний процес. Причому свідки 1937 року брехали значно менше, ніж ті самі свідки 1960-х років. Справа не у фальшуванні соціально-економічного положення розкуркулених селян. Я переконаний, що всі цитування страчених букивчан були *правдивими*. Не могли вони не реагувати таким чином на внутрішню політику держави. Наклепник В.А. Бондаренко, голова сільради В.А. Бордаченко та решта колгоспників говорили *правду* про антирадянські настрої колишніх куркулів. А під час реабілітації С.О. Гамоцький, М.В. Зайцев та С.М. Ященко були *змушені* відмовлятися від правди 1937 року. Чому так сталося? Тому що попри розгорнутий реабілітаційний процес, ставлення радянської влади до селян *не змінилося*, а колгоспна система, проти якої агітували **М.А. Мазяр**, **М.А. Якимов** та інші, залишалася *безальтернативною*. Фактично визнавалися тільки чекістські *«перегибы на местах»* та *«головокружение от успехов»*.

Наголошую, генеральний секретар комуністичної партії М.С. Хрущов продовжував робити розпочате іншим генеральним секретарем комуністичної партії Й.В. Сталіним. Йосип Віссаріонович здійснив перший етап реабілітації: засудження та відстріл найбільш заплямованих чекістів. Без цього кривавого кроку не могла відбуватися подальша реабілітація. Чекісти на кшталт М.Д. ШАРОВА (ШАВЕРА) та О.Л. АЛЕКСАНДРОВА (КВІТНІЦЬКОГО) її саботували би, адже у такому випадку ставали злочинцями. Але Й.В. Сталін зупинився на цьому. Мало того, Друга Світова війна «змусила» його почати реабілітацію частини позбавлених волі військових і чекістів, але селяни й інтелігенція міцно застрягли у концтаборах до кінця війни.

М.С. Хрущов намагався завершити реабілітацію, перейшовши на другий етап. Йому забракло послідовності. *По-перше*, зробив великий крок назад: під реабілітацію підпала значна частина безпосередніх виконавців політичних репресій на кшталт С.О. КУДРЯВЦЕВА та В.Д. ЄРЕМЕНКА. *По-друге*, реабілітація не могла бути чесною. Людей судили за свободу слова, а коли реабілітували, то не визнали їхнього права на свободу висловлювань. Але ж саме це було ключовим у реабілітації! Натомість слідчі доводили, що куркулі нічого крамольного (контрреволюційного) про владу не говорили. Тобто *природне право на свободу думку радянською владою не було визнане*.

Лейтенант ФОМИЧОВ закономірно не став заглиблюватися у подробиці. Правду ніхто не шукав. 16 травня 1960 року він написав висновок[1], узгоджений зі старшим слідчої групи підполковником КРАВЦОВИМ. Наступного дня висновок затвердив Начальник Управління КДБ Житомирської області підполковник І. МАРЧЕНКОМ.

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 62–63.

«Утверждаю»
Начальник Управления КГБ
при СМ УССР по Житомирской области
подполковник И. Марченко
17 мая 1960 года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

(по архивно-следственному делу)

16 мая 1960 года гор. Житомир

Следователь УКГБ при СМ УССР по Житомирской области лейтенант ФОМИЧЕВ рассмотрел материалы архивно-следственного дела № 17901 по обвинению МАЗЯРА Михаила Андреевиче, 1896 года рождения, уроженца и бывшего жителя с. Буки Житомирского района и области, украинца, гр-на СССР, беспартийного, малограмотного, до ареста работавшего разнорабочим Тригорского лесничества, а также жалобу родственников осужденного и материалы дополнительной проверки.

НАШЕЛ:

По постановлению тройки при Киевском облуправлении НКВД от 17 сентября 1937 года (протокол № 44) МАЗЯР М.А. подвергнут расстрелу за участие в банде Петлюры и проведении антисоветской агитации (л.д. 30).

В предъявленном ему обвинении МАЗЯР М.А. виновным себя не признал.

В основу обвинения, вменяемого МАЗЯРУ, положены показания свидетелей: БОНДАРЕНКО В.А., БОЙЧУКА И.Е., ГАМОЦКОГО С.А., ЗАЙЦЕВА Н.В. и ЯЩУКА С.М.

Показания вышепоименнованных свидетелей неконкретны и поверхностны. Они не содержат в себе указаний, где, когда, среди кого

МАЗЯР М.А. проводил антисоветскую агитацию, в чем конкретно она выражалась и от кого об этом стало известно.

В ходе дополнительной проверки показания свидетелей ГАМОЦКОГО, ЗАЙЦЕВА и других не имели своего подтверждения.

Так, свидетели ГАМОЦКИЙ С.А., ЗАЙЦЕВ Н.В. и ЯЩУКА С.М., которые на следствии в 1937 году изобличали обвиняемого МАЗЯРА М.А. в антисоветской агитации при передопросе их 30 апреля и 4 мая 1960 года свои прежние показания не подтвердили. О преступной антисоветской деятельности обвиняемого МАЗЯРА М.А. свидетели ЗАЙЦЕВ Н.В., ГАМОЦКИЙ С.А. и ЯЩУК ничего не показали, и охарактеризовали его с положительной стороны (л.д. 34-39, 59-61).

Причастность МАЗЯРА М.А. к классово-враждебным, кулацким элементом допросом вышепоименнованных свидетелей и справкой Буковского сельсовета не подтвердилось (л.д. 54).

Проверкой обвиняемого МАЗЯРА М.А. по материалам соответствующих архивных органов данных о его преступной антисоветской деятельности не обнаружено (л.д. 40-53).

Установить и передопросить ранее допрошенных свидетелей БОНДАРЕНКО В.А. и БАБЧУКА И.Е.[1] в ходе дополнительной проверки не представилось возможным (л.д. 56-58).

Таким образом, анализ материалов предварительного следствия и дополнительной проверки свидетельствует о необоснованности

---

[1] У тексті висновків помилка прізвища: не Бабчука, а Бойчука. Ця помилка повторюватиметься у всіх наступних документах.

вмененного МАЗЯРУ Михаилу Андреевичу обвинения.

На основании изложенного

ПОЛАГАЛ БЫ:

Постановление тройки при Киевском облуправлении НКВД от I7 сентября I960 года[I] в отношении осужденного МАЗЯРА Михаила Андреевича отменить, а уголовное дело на него дальнейшим производством прекратить по ст. I97, ч. II УПК УССР.

Архивно-следственное дело вместе с жалобой и материалами дополнительной проверки направить Прокурору Житомирской области в порядке надзора.

СЛЕДОВАТЕЛЬ
СЛЕДГРУППЫ ЛЕЙТЕНАНТ
УКГБ ФОМИЧЕВ
СОГЛАСЕН:
СТАРШИЙ
СЛЕДГРУППЫ
ПОДПОЛКОВНИК КРАВЦОВ
I6 мая I960 года

361

Лейтенант ФОМИЧОВ, а разом із ним підполковники КДБ КРАВЦОВ та І. МАРЧЕНКО не оцінили старань колеги з НКВС Г. ГОРГОШКА зробити свідчення обґрунтованими. Вони зосталися поверхневими та неконкретними, попри рясне цитування. Щобільше, саме ці уточнення виявились сфальшованими. Ну, і, ясно, розшукувати та відкривати справи за ймовірну підробку документів на Д.А. ГРОЗНОГО, ДРАЧУКА, СВІДЕРСЬКОГО та Г. ГОРГОШКА вони не стали.

---

[1] Це помилка. Постановка трійки була зроблена 11 вересня 1937 року.

Якщо Й.В. Сталін хоча би частково притягав до кримінальної відповідальності винуватих чекістів, то М.С. Хрущов від цього відмовився. Словом, бачимо *половинчастість* реабілітаційної справи. По суті все було списано на бюрократичну помилку та поспіх чекістів. Конкретних винних ніби немає і шукати їх ніхто не ставить задачу. Кого треба – вже розстріляли. Мало того, частину з них реабілітували у першу чергу!

Лейтенанту ФОМИЧОВУ не знадобилися нові свідки і не виникло необхідності проводити інші слідчі дії, як зауважувалося у наказі Прокуратури[1].

Парадокс і цинізм хрущовського реабілітаційного процесу полягає у тому, що слідчим слідчої групи УКДБ лейтенанту ФОМИЧОВУ та його начальнику старшому слідчому підполковнику КРАВЦОВУ направду було глибоко плювати на зміст реабілітаційних справ. Принцип, яким вони керувалися у своїй нібито справедливій діяльності, – *влада завжди має рацію*. Скажуть реабілітувати – будемо реабілітувати, а скажуть переслідувати – будемо переслідувати.

Літом 1960 року, коли ФОМИЧОВ «реабілітував» **М.А. Мазяра** та багатьох інших, він спільно з КРАВЦОВИМ *паралельно* готували обвинувальний висновок за державний злочин у справі Бабича Сергія Олексійовича і Тарасюка Володимира Максимовича. У чому ж вони провинилися? У тому, що розклеїли містом близько двадцяти рукописних антирадянських листівок із «наклепом» на комуністичну партію та заклики до повалення радянської влади[2].

Зміст листівок такий[3]:

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 32.

[2] Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах. Книга перша. Житомир, 2006. С. 120–121.

[3] Там само. С. 122.

Товарищи рабочие!

К Вам обращается подпольная организация с призывом включиться в развертывающуюся революционную борьбу против угнетателей, т.е. хрущевских ставленников, которые из года в год уменьшают зар[аботную] плату.

Товарищи! Кто ненавидит справедливость, которая настала в нашей стране, тот не может стоять в стороне от борьбы с угнетателями.

Настало время не просить, а требовать!

Долой коммунистическую систему гнета, насилия и террора.

Да здравствует свобода народа!

Іншими словами, у 1960-х роках люди продовжували повставати та виказувати невдоволення владою, а влада *так само* за це їх переслідувала. Тільки тепер замість Позики на оборону СРСР зменшували заробітну плату. За два роки це виплеснеться у відкриті мітинги робочих у Новочеркаську та інших містах. Робочих обурить те, що радянський уряд знижував розцінки на вироблену продукцію й одночасно підвищував ціни на харчові продукти.

Ось чому реабілітація **М.А. Мазяра** та інших жертв сталінського режиму становила *секрет*. Свобода слова за хрущовського правління так само залишалася під забороною, як і 1937 року. Очевидною ставала «подвійна бухгалтерія» держави.

Протест у кримінальній справі **М.А. Мазяра** було подано до Президії Житомирського обласного суду[1].

---

[1] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 64–65.

В ПРЕЗИДИУМ ЖИТОМИРСКОГО ОБЛАСТНОГО СУДА

ПРОТЕСТ

(в порядке надзора)

По делу по обвинению
МАЗЯРА Михаила Андреевича

Решением тройки при Киевском облуправлении НКВД от II.IX.1937 года подвергнут расстрелу

МАЗЯР Михаил Андреевич, 1896 года рождения, уроженца и бывшего жителя с. Буки Житомирского района и области, украинца, гражданина СССР, беспартийного, малограмотного, до ареста работавшего разнорабочим Тригорского лесничества.

364

МАЗЯР был признан виновным в проведении антисоветской агитации и в участии в банде Петлюры.

В предъявленном ему обвинении МАЗЯР М.А. виновным себя не признал.

В основу обвинения, вменяемого МАЗЯРУ, положены показания свидетелей: Бондаренко В.А., Бабчука И.Е., Гамоцкого С.А., Зайцева Н.В. и Ящука С.М.

Показания вышепоименнованных свидетелей неконкретны и поверхностны. Они не содержат в себе указаний, где, когда, среди кого МАЗЯР М.А. проводил антисоветскую агитацию, в чем конкретно она выражалась и от кого об этом стало известно.

В ходе дополнительной проверки показания свидетелей Гамоцкого, Зайцева и других не имели своего подтверждения.

Так, свидетели Гамоцкий С.А., Зайцев Н.В. и Ящук С.М., которые на следствии в 1937 году изобличали обвиняемого МАЗЯРА М.А. в антисоветской агитации при передопросе их 30 апреля и 4 мая 1960 года свои прежние показания не подтвердили. О преступной антисоветской деятельности обвиняемого МАЗЯРА М.А. свидетели Зайцев Н.В., Гамоцкий С.А. и Ящук ничего не показали, и охарактеризовали его с положительной стороны (л.д. 34-39, 59-61).

Причастность МАЗЯРА М.А. к классово-враждебным, кулацким элементом допросом вышепоименованных свидетелей и справкой Буковского сельсовета не подтвердилось (л.д. 54).

Проверкой обвиняемого МАЗЯРА М.А. по материалам соответствующих архивных органов данных о его преступной антисоветской деятельности не обнаружено (л.д. 40-53).

Установить и передопросить ранее допрошенных свидетелей Бондаренко В.А. и Бабчука В.Е. в ходе дополнительной проверки не представилось возможным (л.д. 56-58).

Таким образом, анализ материалов предварительного следствия и дополнительной проверки свидетельствует о необоснованности вмененного МАЗЯРУ Михаилу Андреевичу обвинения.

На основании изложенного, руководствуясь Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19.VIII.1955 года

ПРОШУ:

Решение тройки при Киевском облуправлении НКВД от II сентября 1937 года в отношении осуждения МАЗЯРА Михаила Андреевича отменить, а уголовное дело на него дальнейшим производством прекратить за недоказанностью обвинения.

ПРОКУРОР
ЖИТОМИРСКОЙ
ОБЛАСТИ
Государственный
советник
юстиции 3 класса

Н. Хмара

У Житомирському обласному суді протест розглянули швидко. Це був конвеєр. Графологічних експертиз не проводили. Свідків і колишніх слідчих не викликали, очних ставок між ними не проводили. А навіщо розголос? Навіщо поважних чекістів-пенсіонерів турбувати на заслуженому відпочинку? Реабілітація ж *формальна*. Ще інфаркт станеться! Убивали тихо – і реабілітують тихо. Букивчанам знати про таку подію не треба. Ще колгоспна дисципліна знизиться. Свідки ж, відчуваючи тягар частки своєї провини, щодо того воліли не поширюватися. Та й хто пам'ятає, що було чверть століття тому?! Багатьох серед живих немає або війна розкидала по Радянському Союзу.

Відповідна Постанова суду за головування ПЕТРЕНКА, членів Президії ЖИГУНОВОЇ, КОЩЕЄВОЇ та участю Прокурора Житомирської області НАГОРНИХ побачила світ 22 червня 1960 року[1]. Постанову теж засекретили, а сам судовий процес мало чим відрізнявся від засідання сумнозвісної трійки: свідків і родичів страченого не було.

---

[1] Там само. Арк. 66–67.

Дело № 270

Секретно

Докладчик Демьян

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ПРЕЗИДИУМА ОБЛАСТНОГО СУДА УКРАИНСКОЙ СССР

В составе: Председателя Президиума Петренко

Членов Президиума Жугиной, Кощеевой

С участием прокурора области Нагорных.

Рассмотрено в заседании Президиума 22 июня 1960 года кримінальну справу в порядку нагляду по протесту прокурора Житомирської області з рішенням тройки при Киевском облуправлении НКВД от II сентября 1937 года.

Этим решением МАЗЯР Михаил Андреевич, 1896 года рождения, уроженца и бывшего жителя с. Буки Житомирского района и области, украинца, гражданина СССР, беспартийного, малограмотного, до ареста работавшего разнорабочим Тригорского лесничества, осужден по статье 54/10 УК СССР к расстрелу.

367

Прокурор в протесте просит решение тройки в отношении МАЗЯРА отменить и дело производством прекратить за недоказанностью обвинения.

Рассмотрев материалы дела, прошение прокурора Президиум

УСТАНОВИЛ:

Протест основательный и подлежит удовлетворению. МАЗЯР был признан виновным в проведении антисоветской агитации. Это обвинение было основано на показаниях свидетелей Бондаренко, Бабчука, Зайцева, Ящука.

В апреле 1960 года по делу произведена проверка основательности осуждения МАЗЯРА, в процессе которого передопрошены свидетели Гамоцкий, Зайцев и Ящук. Своих показаний, данных в 1937 году, эти свидетели не подтвердили и показали, что им ничего не известно об антисоветской деятельности МАЗЯРА и охарактеризовали его с положительной стороны. В архивных органах не обнаружены также каких-либо данных об антисоветской деятельности МАЗЯРА. Таким образом, в ходе проверки вина осужденного в антисоветской деятельности не нашли своего должного подтверждения.

На основании изложенного Президиум

368

ПОСТАНОВИЛ:

Решение тройки при Киевском облуправлении НКВД от 11 сентября 1937 года в отношении осуждения МАЗЯРА Михаила Андреевича отменить и дело производством прекратить за недоказанностью обвинения по п. 2 ст. 197 УПК УССР.

С подлинным верно:

Председатель Президиума Житомирского облсуда — В. Петренко

Секретарь

Отп. 3 экз.
1 в наряд, 2 прокурору, 3 в дело.

Дело № 270

Секретно

67

Докладчик Донцин

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ПРЕЗИДИУМА ЖИТОМИРСКОГО ОБЛАСТНОГО СУДА УКРАИНСКОЙ ССР

В составе: Председателя Президиума Петренко
Членов Президиума Кутиной, Кондовой
С участием прокурора области Шаповалова

Рассмотрено в заседании Президиума 22 июня 1960 года уголовное дело в порядке надзора по протесту прокурора Житомирской области на решение тройки при Киевском облуправлении НКВД от 11-го ноября 1937 года.

Этим решением МАЗЯР МИХАИЛ АНДРЕЕВИЧ, 1896 года рождения, уроженец и житель с.Куки, Житомирского района и области, українец, беспартийный до ареста работник разнорабочим Григуровского лесничества, - осужден по ст.54-10 УК УССР к расстрелу.

Прокурор в протесте просит решение тройки в отношении Мазяра отменить и дело производством прекратить за недоказанностью обвинения.

Рассмотрев материалы дела, протест прокурора, президиум

у с т а н о в и л :

Протест основательный и подлежит удовлетворению. Мазяр был признан виновным в проведении антисоветской агитации. Это обвинение было основано на показаниях свидетелей Бондаренко, Бабчука, Зайцева, Яцука.

В апреле 1960 года по делу произведена проверка основательности осуждения Мазяра, в процессе которой переопрошены свидетели Гавокрий, Зайцев и Яцук. Своих показаний, данных в 1937 году, эти свидетели не подтвердили и показали, что им ничего не известно об антисоветской деятельности Мазяра и охарактеризовали Мазяра с положительной стороны. В архивных органах также не обнаружено каких-либо данных об антисоветской деятельности Мазяра.

Таким образом, в ходе проверки вина осужденного в антисоветской деятельности не нашла своего должного подтверждения.

На основании изложенного президиум

п о с т а н о в и л :

Решение тройки при Киевском облуправлении НКВД от 11-го ноября 1937 года в отношении осужденного Мазяра Михаила Андреевича отменить и дело производством прекратить за недоказанностью обвинения по п.2 ст.197 УПК УССР.

С подлинным верно:

Зам. ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ОБСУДА - М.ПЕТРЕНКО

Секретарь -

Отп.3 экз.
1 в наряд
2 прокурору
3 в дело

369

Постанова Президії Житомирського Обласного суду Української РСР щодо реабілітації М.А. Мазяра

Для повноти картини необхідно зробити порівняння з реабілітаційною справою **М.А. Якимова**, поготів свідки були ті самі.

Підставою для реабілітації стала заява від сина потерпілого 12 серпня 1959 року:

> До сих пор нам неизвестно про отца. Писали в КГБ... участковый милиционер словесно ответил, что отец умер[1].

З архівно-слідчою справою працював старший лейтенант РОГУТСЬКИЙ. Дивно, що не ФОМИЧОВ. Пояснюватися це може тим, що заяви щодо реабілітації надійшли у різний час. Їх компонували для слідчих не за територіальним принципом, а за принципом «хто вільний». Вільним на той час був РОГУТСЬКИЙ.

Що йому вдалося дізнатися? Може, РОГУТСЬКИЙ більш прискіпливо підійшов до справи?

С.О. Гамоцький заявив, що у справі не допитувався і свій підпис не підтверджує[2]. Що ж, цілком може бути: деякі відмінності наявні. Але й теперішній його підпис не надто був схожий на підпис 1937 року.

Ще нереабілітований А.Л. Носаль буцімто теж ніяких показів у справі **М.А. Якимова** не давав[3]. Але це більш сумнівно, ніж підроблений підпис Степана Опанасовича. Чому? *По-перше*, допит записаний на нестандартному бланку. *По-друге*, того дня інспектор СВІДЕРСЬКИЙ припер його до стіни хабарем, тож Антон Лукич був цілком керованим для допиту. Гріх не скористатися нагодою. *По-третє*, теперішній підпис дуже схожий на той, який ставився 1937 року. Якщо вже правдоборець А.Л. Носаль казав неправду, то що казати за решту свідків!

---

[1] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 27.

[2] Там само. Арк. 29, 29 зв.

[3] Там само. Арк. 30 зв.

Схожими вийшли допити працівників сільради. Колишній секретар, а тепер голова сільради С.М. Ященко (той, що досі паралельно фігурував як Ящук) знову заявив, що до «власних» показів не має відношення, а характеристику від сільради писав під диктування слідчого[1]. М.В. Зайцеву знову «запропонували» підписати протокол, а змісту своїх показів він не пам'ятав[2].

Треба визнати, що РОГУТСЬКИЙ провів розслідування більш якісно. Він не тільки провів стандартне повторне допитування свідків, але й знайшов нових. Такими стали колишній голова колгоспу М.У. Ящук (відомий нам у справах початку 1930-х років, батько С.М. Ященка) та В.Ф. Тимченко. Втім, нічого посутнього додати вони не змогли, а самого **М.А. Якимова** намагалися представити кристально чистим[3].

За результатами розслідування **М.А. Якимова** реабілітовали 30 січня 1960 року[4].

Моментом істини Постанови про реабілітацію стає *секретність*.

Реабілітаційний процес проходив нібито відкрито після виступу М.С. Хрущова на XX з'їзди партії «О преодолении культа личности и его последствий». Масштаби реабілітаційного процесу були співмірними з репресивним процесом 1930-х років. Та якщо репресія конкретного громадянина зайняла 73 доби (2 місяці 11 днів), то реабілітація потребувала 685 днів (1 рік 10 місяців і 15 днів), навіть якщо вважати, що заява родичів потерпілого писалася 7 серпня 1958 року, а не 1957 року. Тобто на імітування реабілітації знадобилося щонайменше *удев'ятеро* більше часу, ніж на репресії.

---

[1] Там само. Арк. 31 зв.
[2] Там само. Арк. 34 зв.
[3] Там само. Арк. 32–33.
[4] Там само. Арк. 38.

Так, лейтенант ФОМИЧОВ працював один, але й свідків у нього було менше; він не здійснював повторних допитів, не допитував підозрюваного, не проводив у нього на квартирі обшук, не затримував його, не вистежував, що можна у нього поцупити після розстрілу. Він не шукав того, чого не було, не вигадував. Поготів не був надто прискіпливим у допитах свідків. Його розслідування на дві третини було архівним.

То чому ж реабілітація *секретна*? Репресія теж зі зрозумілих причин була секретною. Деякі свідки так і не второпали, чому арештували їхнього односельця, про що у них питали, а збентежена сільрада 1960-го року не могла пояснити, куди той подівся.

Репресія була секретною, тому що була тяжким державним злочином.

Тоді поготів виникає питання: *чому реабілітація секретна?* Вона ж не є злочином проти народу. Навпаки, спрямована викрити злочин, відбілює ім'я потерпілого. Реабілітація, дарма що не публічно, називає імена справжніх злочинців та їхніх жертв.

Відповідь така: *тому що держава зосталася та сама. Тому що її злочин залишився непоясненим. Тому що при владі лишалися ті, у кого лікті в крові.*

Навіщо вбивати та саджати до в'язниці стільки невинних людей? Яка справжня мета «масової операції»?

Відповідей на ці питання не було і на той час бути не могло. Інакше довелося би давати чесну та вичерпну відповідь щодо причин Депортації, Голодомору, Війни. Адже саме про це говорили страчені. Саме в їхніх критичних висловлюваннях полягав політичний характер злочину.

Хрущовська реабілітація стала формальною, змістовно безглуздою та сфальсифікованою. Справжня реабілітація дає відповідь про істинні мотиви державного злочину. В іншому випадку вона залишається *прикрою помилкою*. Істинні мотиви СРСР були не в сталінському «головокружении от успехов», а в *цілеспрямованій ліквідації найбільш «нєсовєцкіх» людей*.

Великий терор мав конкретну мету. Тому держава дозволяла безкарно вбивати і втрутилася тоді, коли каральна машина НКВС виявилась фізично неготовою перемолоти стільки «ворогів народу» без очевидного порушення закону. Вона не могла надійно ховати тіла страчених. За кілька місяців Великого терору провінційна житомирська тюрма захлинулася від безладу, мародерства, катувань та убивств.

Кістки селян і решти «антирадянських елементів» затупили ножі державної м'ясорубки, яка ще встигла затягти у себе окремих катів, але вже не змогла перемолоти *дружин засуджених*. Була, виявляється, така непрочитана сторінка Великого терору. Про це мало пишуть, позаяк, на щастя, небезпека минула. А могла й не минути.

Г.Й. ГРІШИН-ШЕНКМАН влітку 1939 року казав у залі суду про це прямо:

> Вообще же операция по женщинам была проведена не только по Житомиру, а по всей Украине и по всему Союзу. Задания по этой операции были подписаны Ежовым, и если тогда мы не всех жён осуждённых посадили, то не потому, что понимали вредность этого, а просто некуда было женщин садить. <...>
>
> Жён арестованных по УССР арестовано 12 тысяч, из них на Житомирскую область приходится 820 чел. Они все подлежали освобождению, нарком велел освободить их только после возвращения дел из Москвы, и в ожидании дел мы их всех держали под стражей[1].

---

[1] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

Лейтенант НКВС А.А. ЛУКЬЯНОВ доповнив свого колегу:

> В мае 1938 г. была телеграмма из Москвы – всех освободить, и женщин освободили – около 1000 чел. Имущество оказалось разбазаренным, дети были в детдомах, а когда жены приехали, они стали жаловаться, милиция задерживала их как беспаспортных, это было явной агитацией против сов.[етской] власти[1].

За даними, які представив Начальник Управління НКВС Житомирської області Л.Т. ЯКУШЕВ, кількість арештованих дружин ворогів народу за три місяці (з 1 жовтня 1937 року по 1 січня 1938 року) сягнула 841[2]. При цьому діти вилучалися з родин і передавалися у дитячі притулки. Згодом це спричинило проблему. Жінки, які виходили з в'язниць, наробили чималого галасу через поцуплених державою дітей. Хтось із чекістів навіть отримав догану за *«дискредитацію радянської влади»*.

Олена Юхимівна, певно, й не здогадувалась, що була близькою до того, щоби розділити долю чоловіка і лягти у сусідню яму. Вона не підозрювала, що наглядач М.М. СОСНОВ під виглядом тюремного лікаря може оглядати її оголеною під хтивий регіт товаришів із розстрільної бригади. Врятувало її те, що чоловік ішов за куркульською лінією звинувачення, а не за національною – польською, німецькою або чеською. Там, вочевидь, ставилися відверті а-ля гітлерівські задачі.

---

[1] Там само.

[2] № 98. 1 січня 1938, Житомир. Цифрові зведення про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Житомирській області за період з 1 жовтня 1937 р. по 1 січня 1938 р. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1052.

Чи була вона ув'язнена серед жінок Житомирщини, наразі невідомо. Чи змушували її, як багатьох інших, зрікатися чоловіка[1], теж немає інформації. Спогадів вона не залишила. Її сини про такий епізод не розповідали.

Для пересічних людей Великий терор досі є травмою, яку не можна успішно витіснити зі свідомості. Вони не можуть повірити, що таке зло зовсім нещодавно було реальним і геть поряд. Бо як психічно здоровій людині повірити, що у стінах Житомирського Управління НКВС на Старому бульварі могли змушувати старого інваліда здійснювати статевий акт зі щойно страченою жінкою, а потім самого застрелили на її трупі?[2] Як повірити, що 17 лютого 1938 року засуджених, які спромоглися втекти з тюремного підвалу[3], було катовано вогнем?[4]

Такі та інші епізоди з вириванням золотих зубів значно простіше заперечити або ж приписувати подібні звірства німцям і називати нелюдів «фашистами», ніж «комуністами».

---

[1] Рафальська Т. Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.) : монографія. Житомир, 2012. С. 109.

[2] Дело № 148119. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3. Арк. 195.

[3] № 124. 13 лютого 1938. Житомир. Спецповідомлення начальника УНКВС по Житомирській області Лаврентія Якушева наркому внутрішніх справ УРСР Олександру Успенському про втечу заарештованих із тюремного підвалу УНКВС зі списком втікачів. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ, 2010. Ч. 2. С. 1226–1234.

[4] Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083; Гуцалюк О. Як чекіст Лаврентій Якушев у 1937-38 роках знищував «ворогів народу» в Житомирі. *Житомир.info.* 2016. 1 жовт. URL: http://surl.li/yxbf.

Зробити реабілітацію публічною означало збурити народ, який без того кипів від злиднів хрущовської доби. Розповісти правду – розписатися у некомпетентності та поставити під сумнів легітимність і справедливість радянської влади. Тому не наважилися розповісти родичам репресованих, що ті направду були розстріляні, а не померли у радянському концтаборі від виразки шлунку чи запалених легенів.

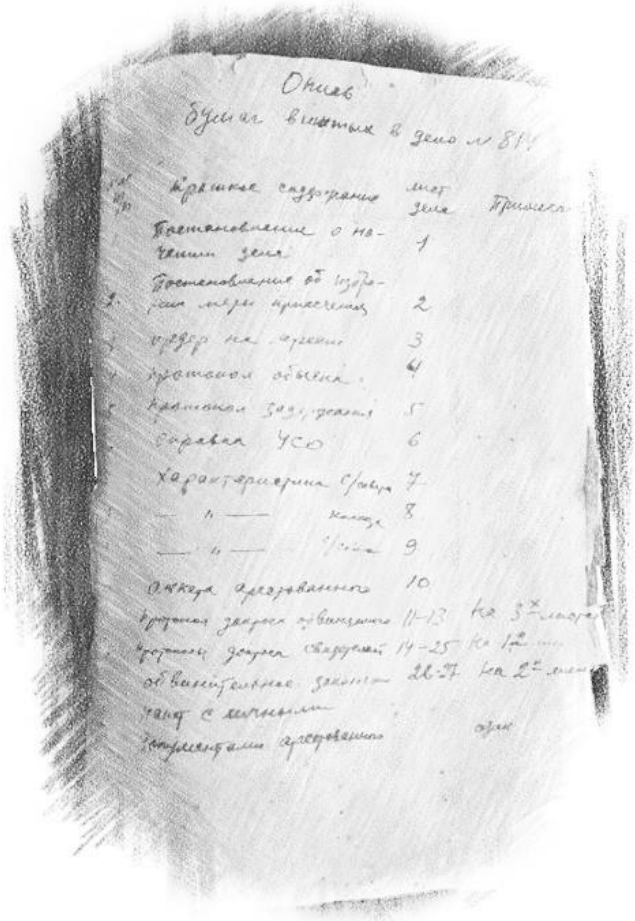
Описъ
бумаг вшитых в дело № 81
Краткое содержание | лист дела | Примеч.
Постановление о начале дела | 1
Постановление об избрании меры пресечения | 2
Ордер на арест | 3
Протокол обыска | 4
Протокол задержания | 5
Справка УСО | 6
Характеристика с/совета | 7
— " — колхоза | 8
— " — с/совета | 9
Анкета арестованного | 10
Протокол допроса обвиняемого | 11-13 на 3х листах
Протоколы допроса свидетелей | 14-25 на 1х листах
Обвинительное заключение | 26-27 на 2х листах
Чаит с личными документами арестованного | один

КОМПЕНСАЦІЯ

Деякий час я не міг пояснити родинний міф про криваву сорочку, яку буцімто повернули після страти. Як можна повірити, щоби хтось із чужою сорочкою їхав у село та віддавав її родичам?! А скільки таких розстріляних було у 1937-1938 роках! Чекісти тільки те й робили би, що після чергової кривавої бійні їздили з купою кривавого одягу по селам. Направду, повірити у таке неможливо, але вигадати – до снаги. Смисл такої безглуздої вигадки – залишити щось матеріальне. Якщо не могилу, то бодай спогади про якусь річ.

Вочевидь, Олена Юхимівна спорудила таку грандіозну вигадку або ж якісь її слова перекрутили родичі. Тому що держава, попри реабілітацію, так і не вказала їй на місце поховання чоловіка. Вона не дізналася, що ця сорочка, радше, могла потрапити до тюремного наглядача СОСНОВА МЄНАШИ МОШКОВИЧА, ніж до неї; що кривава сорочка була використана для законопачування бортів вантажівки або, скоріш за все, залишилася на чоловікові в ямі, розташованої поблизу староєврейського кладовища.

Заява про реабілітацію була написана, скоріш за все, за наполяганням молодшого сина Олександра (мого діда). Він мав вдачу керівника, але через клеймо «сина ворога народу» не мав можливості робити кар'єру, зокрема колгоспну (іншої у селі бути не могло). Батькова реабілітація відкрила йому кар'єрну дорогу.

1963 року Олександр Михайлович стає комірником колгоспу «Ленінський шлях» села Буки (геть як В.А. Бондаренко), час від часу друкується у колгоспній газеті «Урожай»[1], а 14 березня 1965 року обирається депутатом Букивської сільської ради[2]. За іронією долі невдовзі він стане головою сільської ради (як В.А. Бордаченко), де працюватиме вісім років.

Це не порожні слова про закриту кар'єру. Приміром, донька **П.Ю. Вдовиченка** у відчайдушній заяві до КДБ з орфографічними помилками зазначить:

> Прошу обратить внимание, какое было знущання нам. Мать вже умерла, осталася одна. Каждый дороги не давал пройти. «Ты враг народа!» – кричали. Я осталась одна больна, 5 операций тяжелых перенесла. Всё высказывается мое страдание по отцу. Детство было тяжелое[3].

Нащадкам реабілітація була потрібна як свого роду зняття колгоспного прокляття.

Але якщо Постанова Президії обласного суду є секретною, то в чому конкретно об'єктивувалася реабілітація? Якщо абсурд не вирішується на теоретичному рівні, то як долається емпірично? Тобто *яким чином компенсується*?

Не повірите, але смерть чоловіка та батька компенсувалася *двома зарплатами* репресованого за останнім місцем роботи.

Про це є відповідна довідка[4], яку турботливо приєднають до архівно-слідчої справи.

---

[1] Мазяр О. Це залежить від будівельників. *Урожай*. 1963. 8 січ. С. 1.

[2] Список депутатів Буківської сільської Ради депутатів трудящих. *Урожай*. 1965. 22 берез. С. 1.

[3] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 63.

[4] Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666. Арк. 68.

Такий цінник життя у Радянському Союзі Вам підпише така собі КОЩЕЄВА. Відповідна Постанова Ради Міністрів СРСР про компенсацію родичам репресованих була підписана 8 вересня 1955 року. Таку саму бирку повісили на життя **П.Ю. Вдовиченка**. Його родичам держава компенсувала двомісячну зарплату пильщика Тригірського лісництва[1]. Виявляється, **М.А. Мазяр** та **П.Ю. Вдовиченко** деякий час разом працювали у лісництві.

Ось так перемогла справедливість! Їхні дружини пів життя ходили з клеймом дружин «ворога народу», а їм за це – по дві чоловікові зарплати. Гадаю, Олена Юхимівна та її подруга за нещастям навіть не знали, що на ті «величезні» гроші придбати.

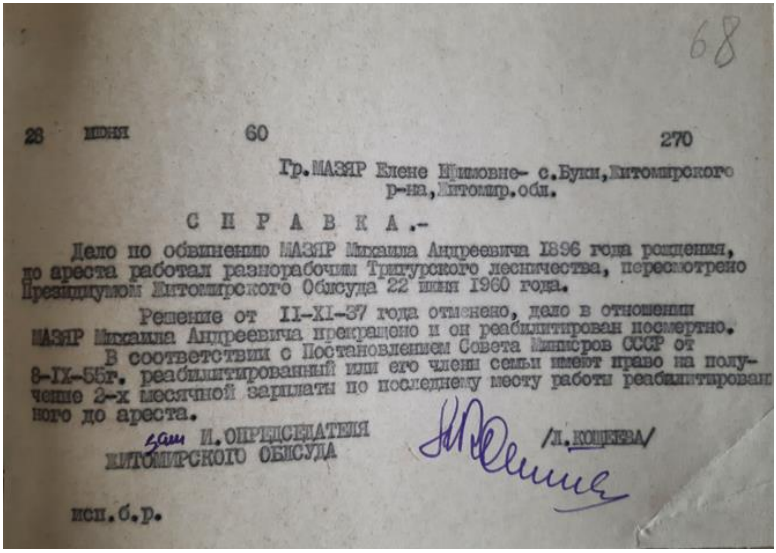

68

28 июня 60 270

Гр. МАЗЯР Елене Ивановне- с. Буки, Житомирского р-на, Житомир. обл.

С П Р А В К А.-

Дело по обвинению МАЗЯР Михаила Андреевича 1896 года рождения, до ареста работал разнорабочим Тригурского лесничества, пересмотрено Президиумом Житомирского Облсуда 22 июня 1960 года.

Решение от 11-XI-37 года отменено, дело в отношении МАЗЯР Михаила Андреевича прекращено и он реабилитирован посмертно.

В соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 8-IX-55г. реабилитированный или его члены семьи имеют право на получение 2-х месячной зарплаты по последнему месту работы реабилитированного до ареста.

зам. Н. ОПРЕДСЕДАТЕЛЯ ЖИТОМИРСКОГО ОБЛСУДА /Л. КОЩЕЕВА/

исп. б.р.

Копія довідки про реабілітацію М.А. Мазяра та компенсацію, яку отримує родина репресованого

[1] Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848. Арк. 65.

28 июня 1960 года 270

Гр. МАЗЯР Елене Ефимовне
с. Буки Житомирского
р-на Житомир. обл.

СПРАВКА

Дело по обвинению МАЗЯРА Михаила Андреевича, 1896 года рождения, до ареста работал разнорабочим Тригорского лесничества, пересмотрено Президиумом Житомирского Облсуда 22 июня 1960 года.

Решение от 11.IX.1937 года отменено, дело в отношении МАЗЯРА Михаила Андреевича прекращено, и он реабилитирован посмертно.

В соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 8-IX-1955 г. реабилитированный или члены семьи имеют право на получение **2-х месячной зарплаты** по последнему месту работы реабилитированного до ареста.

ЗАМ.
ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
ЖИТОМИРСКОГО
ОБЛСУДА

/Л. Кощеева/

Саме час поцікавитися про компенсацію родичам **М.А. Якимова**, який на той час був виключений із колгоспу і працював чоботарем-одноосібником? Тут усе значно драматичніше. Його син у заяві від 12 серпня 1959 року зазначив[1]:

> ...была произведена конфискация имущества на сумму 584 р., на которые есть квитанция.

---

[1] Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142. Арк. 27.

У КДБ казеним стилем відписалися, що конфіскації майна не було, й узагалі конфіскація не передбачалася. Направду, у кримінальній справі про це ні пари з вуст. У відповідь син **М.А. Якимова** надав квитанцію № 238 від 17 листопада 1937 року. Тоді судовий виконавець описав майно і дав часу – добу. Дружина **М.А. Якимова** Феодосія Сильвестрівна продала годованого кабана, бичка, ще й позичила грошей. Вона зауважила, що гроші платила разом зі своїм братом. Знайшла кількох свідків, які спостерігали процес конфіскації. Згодом з'ясувалося, що колгосп конфіскував ще й клуню розміром 20 на 8 метрів, яку розібрали на будівельні матеріали. Забрали також заготівки на взуття, які виготовив чоботар **М.А. Якимов**[1].

Все це радянських чекістів і прокурорів наприкінці 1950-х не переконало. Тридцять років вони не давали хід справі про компенсацію незаконно вилученого майна. Власне, половина кримінальної справи **М.А. Якимова** – це довідки та листування родичів щодо можливості отримати компенсацію. І тільки за часів Незалежності комісія, зрештою, погодилася з аргументами родини репресованого та здійснила грошову компенсацію[2].

Отже, можемо зробити висновки. Безпідставні репресії у Радянському Союзі вчинялися впродовж багатьох місяців. Для цього не потрібен був склад злочину. Було достатньо публічних висловлювань підозрюваних. Якщо таких не було, у нагоді ставали фальшиві свідчення.

Натомість реабілітація затягувалася на роки (справи **М.А. Мазяра** та **М.А. Якимова**), а то й десятиліття (справи А.Л. Носаля та О.О. Мазяра). Те саме з матеріальною компенсацією. Остаточно розрубати ці вузли вдалося вже за часів Незалежності.

---

[1] Там само. Арк. 61.

[2] Там само. Арк. 73.

Це вкотре доводить, що проблема була не стільки у сталінській системі, скільки у самому устрої Радянського Союзу. Й.В. Сталін та М.С. Хрущов – абсолютні чемпіони з масової страти радянських громадян. Тому хрущовська реабілітація не могла бути публічною та повною. Її смисл був тільки у тому, щоби продовжити життя політичного державного трупа.

Справжня реабілітація за часів СРСР не відбулася. Була здійснена її нікчемна формальна імітація. Позаяк репресованих *залишили німими*. Їм відмовили у праві висловитися, сказати *свою* правду. Якщо 1937 року їх судили за антирадянську риторику, то 1960 року їх позбавили навіть цього права. Їм, уже чверть століття мертвим, глибше запхали до рота кляп. Свобода як була криміналізованою за Йосипа Віссаріоновича, такою й залишилася за Микити Сергійовича.

ДОВІДКОВА ІНФОРМАЦІЯ

АБАШ – подільник у кримінальній справі О.Л. Александрова (Квітницького).

АГАПОВ В.Ф. – працівник телефонної станції Управління НКВС Житомирської області; заарештовувався.

АЛЕКСАНДРОВ (КВІТНИЦЬКИЙ) ОЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ (1895-1939) – старший лейтенант державної безпеки, заступник начальника Житомирського Окружного відділу НКВС; готував обвинувальний висновок у кримінальній справі М.А. Мазяра; засуджений до найвищої міри покарання; досі нереабілітований.

АЛЬТЗІЦЕР МОЙСЕЙ АБРАМОВИЧ (1905 р.н.) – рідний брат С.А. Альтзіцера; майор НКВС у Харкові; 1950 року вийшов на пенсію.

АЛЬТЗІЦЕР СОЛОМОН АБРАМОВИЧ (1898 р.н.) – секретар судової трійки Київської області, де приймалося рішення у кримінальній справі М.А. Мазяра; звільнений із лав НКВС 1939 року у зв'язку із засудженням голови судової трійки М.Д. Шарова (Шавера).

АНДРІЙЧУК АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (1911 р.н.) – мешканець села Буки; хлібороб; свідок у кримінальній справі Василя Івановича Мазяра 1933 року.

АНДРІЙЧУК ЙОСИП РОМАНОВИЧ (1902 р.н.) – мешканець села Буки; засуджений 1930 року за організацію «хрестового походу» до 10 років позбавлення волі (ст. 54-10, 54-6 КК УРСР); реабілітований 1989 року.

АНДРІЙЧУК ОЛЕКСІЙ РОМАНОВИЧ (1892 р.н.) – мешканець села Буки, який 1931 року обвинувачувався у формуванні націоналістичного підпілля, 1932 року був звільнений з-під варти.

АНДРІЙЧУК ЯКІВ ДМИТРОВИЧ (1892 р.н.) – мешканець села Буки; колгоспник; грамотний; свідок у кримінальній справі П.Ю. Вдовиченка 1933 року.

АНФІЛОВ ЄВГЕН ГАВРИЛОВИЧ (1910 р.н.) – сержант, помічник Оперативного Уповноваженого 4-го відділення Управління НКВС по Житомирській області; готував обвинувальний висновок у кримінальній справі М.А. Мазяра; був доповідачем під

час розгляду справи М.А. Мазяра судовою трійкою у Києві; засуджений 1939 року; 1942 року достроково звільнений та спрямований на фронт.

БАБИЧ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ – мешканець Житомира, заарештований 1960 року та засуджений за поширення у місті листівок антирадянського змісту.

БІЛОШИЦЬКИЙ А. – дописувач у житомирську газету «Українське слово», яка виходила під час німецької окупації.

БЛАНК МИРОН ІЛЛІЧ (1902-1942) – молодший лейтенант державної безпеки, оперуповноважений ОВ ГУДБ НКВС 5-ї кавалерійської дивізії; член ВКП(б); учасник операції з масових страт (постійний виконавець найвищої міри покарання); мародер; брав участь у знущанні над жінками, які були засуджені до страти; незаконно відбирав у засуджених гроші; у справах житомирських чекістів проходив як свідок, отримав матеріальне стягнення; загинув на фронті.

БЛІНОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1881-1905) – російський студент-есер, вбитий у Житомирі 1905 під час єврейського погрому, коли став на захист євреїв.

БОЙЧУК ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ (1902 р.н.) – колгоспник, завідувач колгоспним током села Буки 1937 року; свідок у кримінальній справі страченого М.А. Мазяра; 1933 року разом із М.А. Мазяром був засуджений за ст. 75 ч. 2/70; 1939 року виїхав із села і не повернувся; під час реабілітаційного процесу 1960-х років його місцезнаходження встановити не вдалося.

БОНДАРЕНКО ВАСИЛЬ АНТОНОВИЧ (1904-1942) – комірник колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції); активіст; виключений із комуністичної партії; один із ключових свідків у кримінальних справах страчених М.А. Мазяра, М.А. Якимова, В.І. Мазяра, П.Ю. Вдовиченка, а також засудженого до 10 років позбавлення волі А.Л. Носаля; неодноразово судився (1930 та 1939 року); страчений партизанами 1942 року.

БОНДАРЕНКО (БОНДАРЧУК) ГРИГОРІЙ ПИЛИПОВИЧ – мешканець села Буки, який 5 травня 1939 року підписав заяву на ім'я прокурора Житомирської області щодо необхідності переглянути кримінальну справу А.Л. Носаля; один із

ветеринарів колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції), у бригаді якого навесні 1937 року здихали та хворіли коні.

БОНДАРЧУК ПАВЛО ЯКОВИЧ (1903-1944) – рахівник колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції) під час Голодомору; свідок у кримінальній справі П.Ю. Вдовиченка; загинув на фронті.

БОРДАЧЕНКО ВАСИЛЬ АНТОНОВИЧ (1903) – голова Букивської сільради 1936-1938 років; ініціатор і свідок у всіх кримінальних справах страчених букивчан, складав персональні характеристики на них; зник із села 1939 року; під час реабілітаційного процесу 1960-х років його місцезнаходження встановити не вдалося.

ВДОВИЧЕНКО ГАВРИЛО ЮХИМОВИЧ – рідний брат страчених Петра та Миколи Вдовиченків; перебував у Польщі, куди потрапив разом із петлюрівськими військами 1919 року; марно добивався повернення у СРСР.

ВДОВИЧЕНКО ІВАН ЮХИМОВИЧ (1881 р.н.) – мешканець села Буки; свідок у кримінальній справі Й.Р. Андрійчука.

ВДОВИЧЕНКО МИКОЛА ЮХИМОВИЧ (1897-1937) – страчений мешканець села Буки Житомирського району, засуджений за ст. 54-10 КК УРСР; реабілітований 1989 року.

ВДОВИЧЕНКО ПЕТРО ЮХИМОВИЧ – (1895-1938) – страчений мешканець села Буки Житомирського району, засуджений за ст. 54-10 КК УРСР; реабілітований 1959 року.

ВИГОВСЬКИЙ АНТОН ВАСИЛЬОВИЧ (1910 р.н.) – оперуповноважений Управління НКВС; член ВКП(б); свідок у справі житомирських чекістів.

ВИНОКУРОВ ШИМОН ВЕНІАМІНОВИЧ (1890 р.н.) – начальник фінансової частини Житомирської тюрми; змушував начальника тюрми М.З. Глузмана передавати вилучені гроші засуджених до Управління НКВС по Житомирській області; кримінальну справу щодо нього припинили.

ВИШИНСЬКИЙ АНДРІЙ ЯНУАРІЙОВИЧ (1883-1954) – головний державний обвинувач під час показових судових процесів 1930-х років; доповідав Й.В. Сталіну про порушення

соціалістичної законності у діяльності Житомирського Обласного Управління НКВС.

ВИШНЕВСЬКИЙ ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1904 р.н.) – лейтенант державної безпеки, оперуповноважений Управління НКВС Житомирської області; заарештовувався за мародерство; 1943 року став майором.

ВОЛОДЬКО – старший радник юстиції, заступник прокурора Житомирської області, який курував архівно-слідчу справу М.А. Мазяра.

ВОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЯКОВИЧ (1899-1943) – лейтенант державної безпеки, начальник 1-го відділення 3-го відділу Управління НКВС; зловживав посадовими обов'язками; необґрунтовано засуджував людей; практикував незаконні методи слідства, які мали наслідком смерть арештованих; засуджений до 8 років позбавлення волі; 1942 року достроково звільнений та спрямований до штрафної роти 55 армії, загинув на фронті.

ВЯТКІН ГРИГОРІЙ МАТВІЙОВИЧ (1900-1939) – начальник Управління НКВС Житомирської області (1938-1939); мародер; брав участь у знущаннях над засудженими до вищої міри покарання; засуджений до вищої міри покарання; нереабілітований.

ГАМОЦЬКИЙ СТЕПАН ОПАНАСОВИЧ (1897 р.н.) – колгоспник, староста пожежної дружини 1937 року; свідок у кримінальних справах страчених М.А. Мазяра, М.А. Якимова, а також засудженого до 10 років позбавлення волі А.Л. Носаля; був присутній при обшуках помешкання підозрюваних; 1939 року обвинувачувався односельцями у наклепі на А.Л. Носаля; допитувався в якості свідка під час реабілітаційного процесу впродовж 1960-х років.

ГІРИЧ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1911 р.н.) – шофер ОО НКВС 12-ї механізованої бригади; мародер; розголошував інформацію щодо операцій із масових страт серед працівників Новогорад-Волинського відділу НКВС; засуджений до 3 років позбавлення волі.

ГЛУЗМАН МИХАЙЛО ЗАХАРОВИЧ (1903 р.н.) – начальник Житомирської тюрми, під тиском керівництва Управління

НКВС зловживав службовим становищем, опирався злочинним діям чекістів; під слідством зазнав знущання з боку колег, зокрема у форматі імітації розстрілу; засуджений на два роки позбавлення волі умовно.

ГНЕННА МАТРЬОНА СЕРГІЇВНА (1917 р.н.) – фельдшер внутрішньої тюрми комендатури 1937-1938 років, яка була свідком побиття арештованих.

ГОЛУБЄВ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1908 р.н.) – сержант державної безпеки, начальник 3-го відділу Управління НКВС Житомирської області; проводив внутрішнє розслідування щодо мародерства житомирських чекістів.

ГОРГОШКО Г. – співробітник Житомирського Окружного відділу НКВС, проводив допити свідків у кримінальній справі М.А. Мазяра.

ГРИШІН-ШЕНКМАН ГРИГОРІЙ ЙОСИПОВИЧ (1903 р.н.) – капітан державної безпеки, заступник начальника 3-го відділу Управління НКВС Житомирської області; практикував незаконній методи слідства; знущався над засудженими до найвищої міри покарання; мародер; садист; 1938 року засуджений до 10 років позбавлення волі.

ГРІШИН – подільник у кримінальній справі О.Л. Александрова (Квітницького).

ГРОЗНИЙ ДМИТРО АВТОНОМОВИЧ (1902-1942) – лейтенант міліції; начальник відділення карного розшуку робітничо-селянської міліції Житомирського округу; ініціював кримінальні справи М.А. Мазяра та М.А. Якимова; перебував під слідством, піддавався тортурам працівниками житомирських чекістів; був виправданий; зник без вісті на фронті.

ДАВИДОВИЧ БОРИС ВОЛОДИМИРОВИЧ (1912 р.н.) – міліціонер Житомирського Обласного Управління НКВС; вартовий комендатури; за розголошення секретної службової інформації засуджений у січні 1938 року.

ДЕМ'ЯН – доповідач Постанови Президії Житомирського обласного суду УРСР під час слухання архівно-слідчої справи М.А. Мазяра.

ДЕМ'ЯНЕНКО – голова Букивської сільради під час Голодомору, який конфіскував у М.А. Мазяра хату.

ДЖУРИНСЬКИЙ – особа, яка загинула під тортурами у Житомирській внутрішній тюрмі Управління НКВС.

ДЗЮБА А.Г. – прокурор Житомирської області в 1991 році.

ДІДЕНКО МАКСИМ АВКСЕНТІЙОВИЧ – голова обласного комітету партії; член судової трійки Житомирської області; заарештований 30 грудня 1938 року, засуджений до 8 років позбавлення волі.

ДОЛГУШЕВ ОЛЕКСІЙ РОМАНОВИЧ (1903-1977) – начальник Управління НКВС Київської області; депутат Верховної Ради УРСР першого скликання; засуджувався до 10 років позбавлення волі; його кримінальна справа кілька разів переглядалася.

ДРАЧУК – оперуповноважений відділення карного розшуку робітничо-селянської міліції Житомирського округу; затримував М.А. Мазяра, М.А. Якимова та А.Л. Носаля; проводив перший допит М.А. Мазяра.

ЄЖОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1895-1940) – генеральний комісар Державної Безпеки, нарком внутрішніх справ СРСР, який розгортав Великий терор; засуджений до найвищої міри покарання.

ЄРЕМЕНКО ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ (1901-1938) – прокурор Київської обласної Прокуратури; член судової трійки Київської області, який приймав рішення у кримінальній справі М.А. Мазяра; реабілітований 1956 року.

ЖИГУНОВА – член Президії Житомирського обласного суду УРСР під час слухання архівно-слідчої справи М.А. Мазяра.

ЖУРАВСЬКИЙ С.Ю. – незаконно репресована особа, до якої була застосована найвища міра покарання (справу вів О.Л. Александров (Квітницький)).

ЗАІКАЙ – заступник начальника району Дмитрівського табору НКВС СРСР, де перебував М.А. Мазяр під час першої судимості 1933-1936 років.

ЗАЙЦЕВ МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ (1897 р.н.) – заступник голови Букивської сільради 1937 року; свідок у кримінальних справах страчених М.А. Мазяра, М.І. Мазяра, М.А. Якимова, а також засудженого до 10 років позбавлення волі А.Л. Носаля, кум А.Л. Носаля; був присутній при обшуках арештованих

односельців; підписував особисті характеристики на арештованих від сільради; допитувався в якості свідка під час реабілітаційного процесу впродовж 1960-х років.

ЗАХАРЧУК ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (1898 р.н.) – мешканець села Буки, хлібороб, свідок у кримінальній справі В.І. Мазяра 1933 року.

ЗІНОВ'ЄВ ГРИГОРІЙ ОВСІЙОВИЧ (1883-1936) – радянський політичний діяч; засуджений до найвищої міри покарання за участь в Антирадянському об'єднані троцькістсько-зінов'євського центру; реабілітований.

ІГНАТЕНКО ФЕЛІКС ГАВРИЛОВИЧ (1906 р.н.) – начальник внутрішньої тюрми Житомирського Управління НКВС; знущався над засудженими до найвищої міри покарання; мародер; підміняв документи; привласнював кошти засуджених; засуджений до 10 років позбавлення волі.

ІЩУК АРКАДІЙ (АМФІЛОХІЙ) ІВАНОВИЧ – священник Тригірського чоловічого монастиря; 1930 року засуджений на 6 років позбавлення волі.

ІЩУК ЯКІВ ОЛЕКСІЙОВИЧ – дяк Тригірського чоловічого монастиря, який був одним із організаторів «хрестового походу» у Буках 1930 року.

КАГАНОВИЧ ЛАЗАР МОЙСЕЙОВИЧ (1893-1991) – радянський партійний діяч; винний у розгортанні геноциду українського народу.

КІРОВ СЕРГІЙ МИРОНОВИЧ (1886-1934) – перший секретар Ленінградського міського комітету ВКП(б); вбитий у Смольному Леонідом Ніколаєвим.

КЛИМОВ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (1895 р.н.) – начальник відділу виправно-трудових колоній Управління НКВС Житомирської області.

КОБЕРНИК ПАВЛО НАУМОВИЧ (1906-1940) – бухгалтер колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції) 1937 року; його підпис стоїть під характеристикою ветеринара А.Л. Носаля; загинув на радянсько-фінській війні.

КОБЕРНИК ПЕТРО ІВАНОВИЧ – мешканець села Буки, який 5 травня 1939 року підписав заяву на ім'я прокурора

Житомирської області щодо необхідності переглянути кримінальну справу А.Л. Носаля.

КОНДРАЦЬКИЙ ЛЕОНІД УСТИМОВИЧ (1909 р.н.) – сержант державної безпеки, оперуповноважений; член ВКП(б); заарештовувався за мародерство; здійснював садистичні дії щодо засудженого однопрізвищника; засуджений на 2 роки 6 місяців позбавлення волі; 1939 року виправданий; німецько-радянську війну завершив у званні майора; службу проходив у Берліні до 1947 року.

КОРОТЧЕНКО ПЛАТОН МИКОЛАЙОВИЧ (1902 р.н.) – молодший лейтенант державної безпеки, начальник відділу кадрів Управління НКВС Житомирської області.

КОСИК А.В. – незаконно репресована особа, до якої була застосована найвища міра покарання (справу вів О.Л. Александров (Квітницький)).

КОЩЕЄВА – член Президії Житомирського обласного суду УРСР під час слухання архівно-слідчої справи М.А. Мазяра.

КРАВЦОВ – підполковник державної безпеки, старший слідчої групи Управління КДБ, який працював з архівно-слідчою справою М.А. Мазяра.

КУДРЯВЦЕВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1903-1938) – перший секретар Київського обкому КП(б)У; член судової трійки Київської області, який приймав рішення у кримінальній справі М.А. Мазяра; реабілітований 1956 року.

КУЛАГІН – заступник начальника обліково-розподільчого відділення Дмитрівського табору НКВС СРСР, де перебував М.А. Мазяр під час першої судимості 1933-1936 років.

КУЛІКОВСЬКИЙ АНТОН – мешканець села Буки; кримінальний елемент, до якого намагалися прив'язати М.А. Мазяра у кримінальній справі; у справі М.А. Мазяра не допитувався; в інших кримінальних справах не фігурував.

КУРИЛО-БРОНШТЕЙН РАХІЛЬ (1865-1938) – двоюрідна сестра Л.Д. Троцького, в якої під час слідства житомирськими чекістами вилучені золоті прикраси та інші цінності; перед стратою зазнала знущань.

ЛАЗОРКІН МИХАЙЛО ЙОСИПОВИЧ (1909 р.н.) – помічник коменданта Управління НКВС; мародер.

ЛАНЦБЕРГ – лікарка Житомирської тюрми, чоловік якої працював у Прокуратурі.

ЛЕБЕДЄВ ВАСИЛЬ ЄВГЕНОВИЧ (1900 р.н.) – старший лейтенант державної безпеки, начальник 5-го відділу Управління НКВС, організував і керував операцією з масових страт в Управлінні НКВС; мародер; знущався над засудженими до найвищої міри покарання.

ЛЕВЧЕНКО ДАНИЛО ВЛАСОВИЧ (1911 р.н.) – старший наглядач внутрішньої тюрми Управління НКВС; мародер; брав участь у знущаннях над засудженими; укладав фіктивні свідоцтва про смерть засуджених, які були закатованими під час слідства; засуджений на 2 роки 6 місяців позбавлення волі.

ЛЕЙФМАН МИХАЙЛО КІВОВИЧ (1909 р.н.) – інспектор відділу місць ув'язнення НКВС; мародер; заарештовувався.

ЛЕПСЬКИЙ ІЗРАЇЛЬ МОЙСЕЙОВИЧ (1894-1938) – комісар державної безпеки другого рангу, нарком внутрішніх справ УРСР (1937-1938), організатор Великого терору в Україні; засуджений до найвищої міри покарання; нереабілітований.

ЛЕРНИК ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1904 р.н.) – колгоспник; безпартійний; малограмотний; свідок у кримінальній справі М.Ю. Вдовиченка.

ЛЄСНОВ-ІЗРАЇЛЄВ МАТВІЙ ЕММАНУЇЛОВИЧ (1905-1940) – старший лейтенант державної безпеки, начальник 4-го відділу Управління НКВС Житомирської області; практикував незаконні методи слідства; здійснював фальшування документів у кримінальних справах арештованих; засуджений до 10 років позбавлення волі, потім вирок замінено на найвищу міру покарання; нереабілітований.

ЛИСОГОР МАКСИМ – мешканець села Буки, про якого згадано у свідченнях кримінальної справи М.А. Якимова.

ЛУК'ЯНОВ АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (1904-1944) – заступник начальника Управління НКВС Житомирської області Г.М. Вяткіна; начальник 4-го відділу Управління НКВС; 1939 року засуджений до 10 років позбавлення волі; 1943 року звільнений і спрямований на фронт; пропав без вісті.

ЛЮЛЬКОВ МИТРОФАН СЕМЕНОВИЧ (1905 р.н.) – лейтенант державної безпеки, комендант Житомирського Управління

НКВС; член ВКП(б); мародер; садист; знущався над засудженими до вищої міри покарання; засуджений до 3 років позбавлення волі; після німецько-радянської війни повернувся до Житомира і працював юрисконсультом у Житомирському відділенні змішаної торгівлі; нереабілітований.

МАЗЯР АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ – мешканець села Буки, який 5 травня 1939 року підписав заяву на ім'я прокурора Житомирської області щодо необхідності переглянути кримінальну справу А.Л. Носаля.

МАЗЯР ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ – син страченого В.І. Мазяра, який добивався реабілітації батька.

МАЗЯР ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (1892 р.н.) – старший конюх колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції), який прийшов працювати після засудження М.А. Мазяра 1933 року; засуджений на 3 роки позбавлення волі.

МАЗЯР ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1898-1937) – страчений мешканець села Буки Житомирського району, засуджений за ст. 54-10 КК УРСР; реабілітований 1961 року.

МАЗЯР ЙОСИП АДАМОВИЧ (1893 р.н.) – мешканець села Буки, заарештований 2 липня 1938 року, 1939 року кримінальна справа припинена; реабілітований 2000 року.

МАЗЯР МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1896-1937) – страчений мешканець села Буки Житомирського району, засуджений за ст. 54-10 КК УРСР; реабілітований 1960 року.

МАЗЯР ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1902 р.н.) – голова колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції) 1937 року; складав персональні характеристики у кримінальних справах страчених М.А. Мазяра, М.А. Якимова, а також засудженого до 10 років позбавлення волі А.Л. Носаля; двоюрідний брат А.Л. Носаля; був засуджений у жовтні 1937 року до 10 років за ст. 54-10 КК УРСР; допитувався в якості свідка під час реабілітаційного процесу 1960-х років; реабілітований 1991 року.

МАЗЯР ОЛЕНА ЮХИМІВНА (1901-1980) – дружина М.А. Мазяра.

МАЛАХОВ ПЕТРО ДМИТРОВИЧ (1902 р.н.) – молодший лейтенант державної безпеки, начальник тюремного відділу Управління НКВС Житомирської області.

МАЛУКА ДАНИЛО ЙОСИПОВИЧ (1903-1940) – молодший лейтенант державної безпеки, начальник відділення 4-го відділу Управління НКВС; член ВКП(б); обвинувачувався у масових необґрунтованих арештах; садист; мародер; засуджений до найвищої міри покарання.

МАНЬКО ДАНИЛО ІВАНОВИЧ (1909-1940) – сержант державної безпеки, заступник начальника 3-го відділу Управління НКВС Житомирської області; створив значну кількість необґрунтованих кримінальних справ; фабрикував фальшиві довідки про арешт; практикував незаконні методи слідства; проводив так звані конференції (масові очні ставки, під час яких вдавався до фізичного насилля арештованих); мародер; брав неправомірну участь у діяльності судової трійки; засуджений до найвищої міри покарання.

МАРКЗИЦЕР НАШКО БОРИСОВИЧ (1897-1942) – молодший лейтенант державної безпеки, працівник ДПУ у Трояновi, який завербував П.Ю. Вдовиченка; пропав без вісті на фронті.

МАРЧЕНКО І. – підполковник державної безпеки, начальник Управління КДБ Житомирської області, який затверджував висновок за результатами розслідування архівно-слідчої справи М.А. Мазяра.

МАСЛОВСЬКИЙ АБРАМ ГРИГОРОВИЧ (1900 р.н.) – старший лейтенант державної безпеки, начальник Новоград-Волинського окружного відділу НКВС.

МЕЛЬНИК ЙОСИП АНТОНОВИЧ – мешканець села Буки, який 5 травня 1939 року підписав заяву на ім'я прокурора Житомирської області щодо необхідності переглянути кримінальну справу А.Л. Носаля.

МЕЛЬНИК ОПАНАС ГРИГОРОВИЧ (1904 р.н.) – мешканець села Глибочок Житомирського району; колгоспник; член ВКП(б); свідок у кримінальній справі П.Ю. Вдовиченка 1933 року, якому той розповів про виконання секретного завдання ДПУ.

МИХАЙЛОВ – секретар Троянівського районного партійного комітету Київської області; працював на посаді під час Голодомору.

МОРДУШЕНКО НАУМ МОЙСЕЄВИЧ (1895 р.н.) – начальник санітарної частини Житомирської тюрми 1937-1938 років,

якого змушували підписувати фальшиві довідки про смерть арештованих, закатованих до смерті під час слідства.

НАГОРНИХ – прокурор Житомирської області у Житомирському обласному суді під час слухання архівно-слідчої справи М.А. Мазяра.

НЕДБАЙЛО – особа, яка загинула під тортурами у Житомирській внутрішній тюрмі Управління НКВС.

НОВАКОВСЬКИЙ НІСОН ШЛЬОМОВИЧ (1894-1938) – капітан державної безпеки, начальник Коростенського окружного відділу НКВС.

НОВОСЕЛЬЦЕВ СЕРГІЙ ФЕДОРОВИЧ (1901 р.н.) – старший лейтенант державної безпеки, начальник АХО Управління НКВС Житомирської області.

НОСАЛЬ АНТОН ЛУКИЧ (1888 р.н.) – мешканець села Буки, засуджений за ст. 54-10 КК УРСР до 10 років позбавлення волі; свідок у кримінальній справі М.А. Якимова; допитувався в якості свідка під час реабілітаційного процесу 1960-х років; реабілітований 1965 року.

ОРЛОВ – прокурор Житомирського округу; брав участь в організації Великого терору на Житомирщині (інспірував кримінальні справи, зокрема на М.А. Мазяра, М.А. Якимова).

ОРЛОВСЬКИЙ Б.Й. – незаконно репресована особа, до якої була застосована найвища міра покарання (справу вів О.Л. Александров (Квітницький)).

ПАВЛОВИЧ ЛЮБОВ – психічно хвора жінка, яка стала випадковою жертвою чекістів, оскільки її вважали свідком масових поховань страчених на староєврейському кладовищі у Житомирі.

ПАНШИН ІВАН МИХАЙЛОВИЧ (1905 р.н.) – завідувач гаражем Управління НКВС по Житомирській області; член ВКП(б); учасник операції з масових страт (був водієм, який перевозив трупи); отримував премії з грошей, які були вилучені у страчених; мародер; у справах житомирських чекістів проходив як свідок.

ПАСТУШЕНКО – особа, яка загинула під тортурами у Житомирській внутрішній тюрмі Управління НКВС.

ПЕТРЕНКА В. – голова Житомирського обласного суду під час слухання архівно-слідчої справи М.А. Мазяра.

ПОГОРІЛЬЧУК ІВАН (ІЛЛАРІОН) МАКСИМОВИЧ – священник Тригірського чоловічого монастиря; 1930 року засуджений на 5 років позбавлення волі.

РАСПУТЬКО (РОСПУТЬКО) ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ – прокурор Житомирської області; член судової трійки Житомирської області; заарештований 31 грудня 1938 року, засуджений до 4 років позбавлення волі.

РЕМОВ-ПОБЕРЬОЗКІН НАУМ АНАТОЛЬОВИЧ (1902-1939) – лейтенант державної безпеки, начальний відділення 5-го відділу Управління НКВС Житомирської області; практикував незаконні методи слідства; садист; під час його допитів загинуло кілька арештованих; засуджений до найвищої міри покарання.

РОГІНЕЦЬ – прокурор, який наглядав за дотриманням законності у Житомирській тюрмі.

РОГУТСЬКИЙ – молодший радник юстиції, прокурор Житомирського району, слідчий в архівно-слідчої справі М.А. Якимова.

РОЗЕНБЛАТ ХАНА ГЕРОШІВНА (1913 р.н.) – мешканка села Буки, сусідка та свідок у кримінальній справі П.Ю. Вдовиченка 1933 року; неодружена; малограмотна.

РОТЕНБЕРГ – співробітник Управління НКВС Житомирської області; свідок у справі житомирських чекістів.

СВІДЕРСЬКИЙ – інспектор РС НКВС Житомирського округу; брав участь у допитах свідків у кримінальній справі М.А. Мазяра; здійснював обшук квартир М.А. Мазяра, М.А. Якимова та А.Л. Носаля.

СКРИПНИК – особа, яка загинула під тортурами у Житомирській внутрішній тюрмі Управління НКВС.

СНІГОВИЙ Я. – дописувач у житомирську газету «Червоне Полісся» 1937 року.

СОСНОВ МЕНАША МОШКОВИЧА (АРОНОВИЧ) (1905 р.н.) – наглядач внутрішньої тюрми Управління НКВС Житомирської області; безпартійний; складав анкету на М.А. Мазяра, проводив другий допит М.А. Мазяра, а також допити у

справах М.А. Якимова, А.Л. Носаля; 1939 року засуджений до 3 років позбавлення волі (умовно).

СТАЛІН ЙОСИП ВІССАРІОНОВИЧ (1979-1953) – генеральний секретар комуністичної партії; ініціатор Великого терору у Радянському Союзі.

СТРУГАЧОВ АРКАДІЙ АБРАМОВИЧ (1901 р.н.) – начальник відділу зв'язку Управління НКВС Житомирської області; брав участь у страті засуджених.

ТАРАСЮК ВОЛОДИМИР МАКСИМОВИЧ – мешканець Житомира, заарештований 1960 року та засуджений за поширення у місті листівок антирадянського змісту.

ТЕРЕЩУК АНДРІЙ ТРОХИМОВИЧ (1910 р.н.) – наглядач Житомирської тюрми.

ТИМОШЕНКО ГРИГОРІЙ АНТОНОВИЧ (1905 р.н.) – комендант Управління НКВС Житомирської області, без військового звання; кандидат у члени ВКП(б); учасник операції з масових страт (постійний виконавець найвищої міри покарання); мародер; брав участь у знущаннях над засудженими до найвищої міри покарання; засуджений до 8 років позбавлення волі.

ТИМЧЕНКО ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (1895 р.н.) – свідок в архівно-слідчій справі М.А. Якимова.

ТИМЧЕНКО ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ (1976 р.н.) – голова релігійної общини Тригірської церкви; 1930 року засуджений на 4 роки позбавлення волі; реабілітований 1989 року.

ТИМЧЕНКО ІВАН АВРАМОВИЧ (1896 р.н.) – мешканець села Буки; голова кооперації; свідок у кримінальній справі П.Ю. Вдовиченка 1933 року.

ТРОЦЬКИЙ (БРОНШТЕЙН) ЛЕВ ДАВИДОВИЧ (1879-1940) – видатний політичний діяч СРСР; засновник Червоної Армії; ідеолог ворожого сталінському режиму троцькізму, в якому обвинувачували значну кількість радянських чиновників, військових і чекістів у 1930-х роках.

ТУХАЧЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1893-1937) – начальник Генерального штабу Червоної Армії; обвинувачувався в організації військово-фашистської змови у Червоній

Армії; засуджений до найвищої міри покарання; реабілітований 1957 року.

ФЕДОРОВ МИХАЙЛО ЄРМОЛАЙОВИЧ (1900-1940) – старший лейтенант державної безпеки, начальник 3-го відділу Управління НКВС Житомирської області; створив значну кількість необґрунтованих кримінальних справ; практикував незаконні методи слідства; мародер; привласнював значні матеріальні кошти засуджених до найвищої міри покарання; засуджений до 10 років позбавлення волі, потім вирок замінено на найвищу міру покарання.

ФЕЛЬДМАН СОФІЯ ЗАХАРІВНА (1905 р.н.) – лікарка-терапевт Житомирської тюрми 1937-1938 років, яка була свідком побиття арештованих.

ФОМИЧОВ – лейтенант державної безпеки, слідчий слідчої групи Управління КДБ, який працював у архівно-слідчій справі М.А. Мазяра.

ХМАРА Н. – державний радник юстиції 3-го класу, прокурор Житомирської області, який затверджував протест по архівно-слідчій справі М.А. Мазяра.

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (1894-1971) – генеральний секретар комуністичної партії СРСР; був винний у розгортанні репресій; розпочав реабілітаційний процес у кримінальних справах політичних засуджених.

ЧЕРНОВ ЛЕОНТІЙ ОНИСИМОВИЧ – працівник НКВС; рідний брат М.О. Чернова; 1938 року засуджений до найвищої міри покарання.

ЧЕРНОВ МИХАЙЛО ОНИСИМОВИЧ (1895 р.н.) – помічник Київського обласного управління НКВС зі спеціальних справ; погоджував обвинувальний висновок у кримінальній справі М.А. Мазяра; 1938 року звільнений із лав НКВС у зв'язку з арештом рідного брата.

ШАРОВ (ШАВЕР) МИКОЛА ДАВИДОВИЧ (1897-1939) – голова судової трійки Київської області; начальник Управління НКВС по Київській області, який приймав рішення у кримінальній справі М.А. Мазяра; засуджений до найвищої міри покарання; нереабілітований.

ШАТОВ (ЛІВШЕН) ЮХИМ САМУЇЛОВИЧ (1892 р.н.) – капітан державної безпеки, начальник Управління НКВС по Житомирському округу (1936-1938); 1940 року засуджений за ст. 54-10 на 10 років позбавлення волі; 1950 року повторно засуджений на 10 років позбавлення волі.

ШЕМПЕР ЙОСИП ВІКТОРОВИЧ – помічник начальника тюрми Управління НКВС Житомирської області.

ЮРЬЄВ-СКРІБЯН Г.Г. – незаконно репресована особа, до якої була застосована найвища міра покарання (справу вів О.Л. Александров (Квітницький)).

ЯГОДА ГЕНРІХ ГРИГОРОВИЧ (1891-1938) – перший народний комісар внутрішніх справ СРСР; засуджений до найвищої міри покарання.

ЯКИМОВ МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ (1891-1937) – страчений мешканець села Буки Житомирського району, засуджений за ст. 54-10 КК УРСР; реабілітований 1960 року.

ЯКИМОВА ФЕОДОСІЯ СИЛЬВЕСТРІВНА – дружина страченого М.А. Якимова.

ЯКІР ЙОНА ЕМАНУЇЛОВИЧ (1896-1937) – командувач Київським військовим округом; брав участь у масових репресіях; засуджений до найвищої міри покарання; реабілітований 1957 року.

ЯКУШЕВ (БАБКІН) ЛАВРЕНТІЙ ТРОХИМОВИЧ (1903-1986) – начальник Управління НКВС Житомирської області (1937-1938); мародер; брав участь у знущаннях над засудженими до вищої міри покарання; 1939 року засуджений за ст. 58-7 КК РСФСР до 20 років позбавлення волі; 1941 року достроково звільнений, судимість скасована; брав участь у німецько-радянській війні; нереабілітований; співавтор двох книг.

ЯЩЕНКО СТЕПАН МИХАЙЛОВИЧ (1916 р.н.) – секретар Букивської сільради 1937 року; свідок у кримінальних справах страчених М.А. Мазяра, М.А. Якимова; підписував характеристики на арештованих від сільради; допитувався в якості свідка під час реабілітаційного процесу впродовж 1960-х років як голова сільради.

ЯЩУК МИХАЙЛО УСТИМОВИЧ (1906 р.н.) – голова колгоспу (сільськогосподарської артілі ім. 12-річчя Жовтневої революції) під час Голодомору; безпартійний; свідок у кримінальній

справі М.Ю. Вдовиченка; притягався до кримінальної відповідальності за халатність, зловживання службовим становищем та шкідництво у 1933 році, однак слідство було припинено; допитувався в якості свідка під час реабілітаційного процесу 1960-х років.

ЯЩУК ФЕОФІЛ МАРКОВИЧ – мешканець села Буки, який 5 травня 1939 року підписав заяву на ім'я прокурора Житомирської області щодо необхідності переглянути кримінальну справу А.Л. Носаля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Абраменко Л. М., Амонс А. І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ : Істина, 2006. 376 с.

Абрамов В. Евреи в КГБ: палачи и жертвы. Москва : Яуза; ЭКСМО, 2005. 512 с.

Александров, Александр Львович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/yxaw.

Альтзицер, Моисей Абрамович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/adbnj.

Анфилов, Евгений Гаврилович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/yxav.

Архивное личное дело № 2260 на Чернова Михаила Анисимовича // Архів Управління СБУ в Одеській області.

Архивное личное дело № 3562 на Анфилова Евгения Гавриловича // Архів Управління СБУ в Житомирській області.

Бабель И. Конармия. Избранные произведения. Киев : Издательство художественной литературы «Дніпро», 1989. 350 с.

Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство*. 2014. № 1. С. 183–199.

Байдуков Г. Наш полёт в Америку. Записки лётчика-штурмана. *Правда*. 1937. 17 июля, 18 июля.

Барковский В. С. Тайны Москва-Волгостроя. Сборник рассказов по истории строительства канала им. Москвы. Москва, 2007. С. 22–23. URL: http://surl.li/ywzj.

Бджілка. Денеші можуть і мусять вийти з прориву. *Ленінський шлях*. 1933. 9 верес. (№ 57 (128)). С. 1.

Берзін П. С. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 279–281.

Білошицький А. В застінках житомирського НКВД. Що дали вам більшовики? *Українське слово*. 1941. 24 серп. (№ 7). URL: http://surl.li/zaxo.

Біль пам'яті. *Документальний фільм*. Режисер В. Майборода. Житомир, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=FdnEq2W_fp0.

Бланк Мирон Ильич. *Дорога памяти*. URL: https://foto.pamyatnaroda.ru/detail/-1040352595.

Борисовський. Ми не забули (спогади). *Українське слово*. 1941. 14 верес. (Ч. 13). С. 3.

Буки (Житомирський район). URL: http://surl.li/yxti.
Велика радість. *Радянська Волинь.* 1937. 2 лип. (№ 151 (3712)). С. 1.
Гейманн. «Ми всі раді вашому приходу!». *Українське слово.* 1941. 14 серп. (Ч. 4). С. 3.
Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Національний банк репресованих. Запис № 292416. URL: http://surl.li/ywzc.
Гуцалюк О. Як чекіст Лаврентій Якушев у 1937-38 роках знищував «ворогів народу» в Житомирі. *Житомир.info.* 2016. 1 жовт. URL: http://surl.li/yxbf
Дело № 32460-оф. По обвинению Гришина-Шенкмана Григория Иосифовича : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 3.
Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 1.
Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 2.
Дело № 32460-оф. По обвинению Тимошенко Г. А., Игнатенко Ф. Г. и других : в 4-х томах // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 4.
Дело по обвинению Александрова Александра Львовича по ст.ст. 54-6 и 54-11 УК УССР // Галузевий державний архів СБУ. Спр. 64894.
Дело по обвинению Андрейчука Алексея Романовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 9891.
Дело по обвинению Андрейчука Иосифа Романовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 22393.
Дело по обвинению Вдовиченко Николая Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 21431.
Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 3848.
Дело по обвинению Вдовиченко Петра Ефимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10899.
Дело по обвинению Ищука Аркадия Ивановича, Погорельчука Ивана Максимовича, Тимченко Владимира Иосифовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 18427.
Дело по обвинению Мазяра Александра Александровича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 23332.

Дело по обвинению Мазяра Василия Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10904.
Дело по обвинению Мазяра Владимира Ивановича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 6653.
Дело по обвинению Мазяра Михаила Андреевича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5666.
Дело по обвинению Носаля Антона Лукьяновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 12212.
Дело по обвинению Якимова Михаила Антоновича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 5142.
Дело по обвинению Ящука Михаила Устимовича // Державний архів Житомирської області. Р-5013. Ф. 2. Спр. 10237.
Державний архів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 413. Арк. 198.
Докладная записка прокурора СССР А. Я. Вышинского И. В. Сталину и В. М. Молотову о массовых расстрелах и убийствах подследственных работниками УНКВД Житомирской области. 16 декабря 1938 г. // Государственный архив РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 118. Л. 19–20.

Доповідна записка секретаря Троянівського райпарткому до обкому КП(б)У про голодування дітей в районі // Державний архів Житомирської області. Ф.П.-135. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 64. URL: http://surl.li/ywyl.
Доповідь секретаря обкому партії на I обласній конференції КП(б)У // Державний архів Житомирської області. Оп. 1. Спр. 75.
Доценко В. О. Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 38. С. 100–103.
Еврейские местечки Украины. Житомир. В поисках исчезнувшей цивилизации. URL: http://myshtetl.org/zhitomirskaja/zhitomir.html.
Єврейські погроми під час Української революції. *Матеріал з Вікіпедії.* URL: http://surl.li/aakzc.
Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник. Київ : Лібра, 1999. 488 с.
Заявление Государственной Думы Федерального собрания российской Федерации. Памяти жертв голода 1930-х годов на территории СССР. № 262-5 ГД. 2 апреля 2008 года. URL: https://docs.cntd.ru/document/902095032.

Змагання за краще проведення перепису худоби. *Червоне Полісся.* 1937. 23 груд.

Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: Люди и документы1919-1941. Донецк : Апекс, 2010. 512 с.

Золотарьов В., Бажан О. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер). *Краєзнавство.* 2017. № 1/2. С. 215–231.

Качур В. Історія Дружківки в 30-ті роки XX століття. Дорога ціна прогресу. Київ : «Про формат», 2018. 78 с.

Книга Пам'яті України. Житомирська область. Т. 4. Житомирський район. Житомир : Редакційно-видавниче державне підприємство «Льонок», 1995. 688 с.

Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 *гг.* Москва : Граница, 1995. 543 с.

Ковальчук М., Матросова Е., Костюкевич Е. Терор 1937-1938 років на Житомирщині. Приклад родини Гончаруків. *День.* 2013. 20 лист. URL: http://surl.li/ywzo.

Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2015. № 1 (44). С. 121–233. URL: http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.2015.1.pdf.

Колектив співробітників обласного Управління НКВС намітив кандидатом у депутати Ради Союзу Миколу Івановича Єжова. *Червоне Полісся.* 1937. 10 лист. (№ 2). С. 3.

Колективові чекістів НКВС Житомирської області. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 1.

Кондратюк Р. Ю., Кострица М. Ю. Етапи формування територіального устрою Житомирщини : від Київської держави до незалежності України. *Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: науковий збірник.* Т. 1. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. С. 12–13.

Конта Р. М. Єременко Василь Дмитрович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=19929.

Кречетников А. «Большой террор»: 75 лет спустя. BBS News. Русская служба. 2012. 30 окт. URL: http://surl.li/zkmj.
Кречетников А. Конец «кровавого карлика» Николая Ежова. *BBC News*. 2014. 9 апр.
Кривава сторінка історії Куп'янщини. Хутір Рінківка. *Наш рідний Куп'янськ*. URL: http://nashridkup.com.ua/?p=11849.
Лебедев Василий Евгеньевич. *Дорога памяти*. URL: https://foto.pamyatnaroda.ru/detail/3118669.
Лебедев, Василий Евгеньевич. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/awhdt.
Ленінський шлях. 1933. 12 серп. (№ 46 (117)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 14 серп. (№ 47 (118)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 19 серп. (№ 49 (120)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 25 серп. (№ 51 (122)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 4 серп. (№ 43 (114)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 7 серп. (№ 44 (115)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 9 верес. (№ 57 (128)). С. 1.
Ленінський шлях. 1933. 9 серп. (№ 45 (116)). С. 1.

Лист секретаря Троянівського райпарткому до Київського обкому КП(б)У про невиконання плану хлібозаготівлі // Державний архів Житомирської області. Ф.П.-135. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 25. URL: http://surl.li/ywyl.
Лист Управління Служби безпеки України в Житомирській області від 27 серпня 2021 року № 57/18/М-404/164.
Лист Управління Служби безпеки України в Одеській області від 28 серпня 2021 року № 65/12/М-50/389.
Лист Управління Служби безпеки України в Полтавській області від вересня 2021 року № 66/24/3/М-556/12.
Лікування зубів без бор-машини. *Радянська Волинь*. 1937. 10 верес. С. 4.
Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991). Київ : Генеза, 2005. 368 с.
Лутай М. Є. На чолі Житомирського педагогічного. Вісник Житомирського педагогічного університету. 2001. № 8. С. 3–10.
Лутай М. Ківа Маркович Табакмахер – директор Житомирського педагогічного інституту – жертва сталінського тоталітарного режиму. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Євреї в Україні: історія і сучасність"*. Житомир, 2009. С. 427–430.
Мазяр О. Це залежить від будівельників. *Урожай*. 1963. 8 січ. С. 1.

Макаренко Т. П. Єврейські погроми в добу Української революції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2013. Вип. 35. С. 116–119.

Мародеры «Большого террора»: Как обогащались сотрудники НКВД, продавая в Киеве вещи расстрелянных людей. URL: http://surl.li/yxbc.

Мокрицький Г. П. Будинок на Старому бульварі, 7: Сто років шляху: від окружного суду до Державної агроекологічної Академії України : (Архітерктурно-краєзнавчний фотонарис). Житомир : Журфонд, 1997. 32 с.

Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Книга 1. Житомир : Вид-во «Волинь», 2007. 640 с.

«Москва – Північний Полюс – Північна Америка». *Радянська Волинь.* 1937. 14 серп. (№ 187 (3749)).

На виборчій дільниці № 29. *Червоне Полісся.* 1937. 14 груд.

На розшуки літака Леваневського. *Радянська Волинь.* 1937. 3 верес. (№ 204 (3766)).

Нариси історії Житомирщини першої половини XX століття : колективна монографія / за заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир : «Полісся», 2017. 552 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Житомирська область. Житомир : «Полісся», 2008. 1116 с. URL: http://surl.li/ywzb

О награждении товарища Н. И. Ежова Орденом Ленина. *Правда.* 1937. 18 июля. (196 (7162)).

Обвинительный акт по делу Н. А. Ремова-Поберёзкина, В. Я. Вольского, А. А. Гостинцева и Г. Д. Артемьева // Архівний підрозділ УМВС України у Житомирьскій області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6157. Т. 1. Арк. 61–89, 155–235.

Онуфрієнко. Брати приклад з передових. *Радянська Волинь.* 1937. 24 верес.

Опанасюк О. Усе, Боже, лиш гріхи наші... Оповідання, статті, інтерв'ю. Бердичів : Бердичіврегіонвидав, 2001. 210 с.

Открытый список Шатов-Лившин Ефим Самойлович (1892). URL: http://surl.li/zasi.

Память народа 1941-1945. URL: http://surl.li/yzqd.

Парсамов Ю. В. Буденный против Бабеля: политические аспекты полемики. *Известия Саратовского университета.* 2010. Т. 10.

Серия «История. Международные отношения». Выпуск 2. С. 79–83.
Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934-1941. Справочник. Москва, 1999. 658 с.
Петров Н. История ГУЛАГа-2. URL: http://surl.li/ywze.
Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов : монография. Москва : РОССПЭН, 2008. 447 с.
Піп – фашистський агент. *Радянська Волинь.* 1937. 3 верес. (№ 204 (3766)). С. 4.
Погода. *Радянська Волинь.* 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)). С. 4.
Погода. *Радянська Волинь.* 1937. 3 верес. (№ 204 (3766)). С. 4.
Погром в Житомире (1905). URL: http://surl.li/aaktr.
Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Изд. второе, доп. и испр. Москва : Издательство «Наука», 1979. 232 с.
Постриган В. В., Сурмило В. І. Історія Онуфріївського району. Кременчук, 2010. 173 с.
Приговор Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И. Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко, М. З. Глузмана, Л. У. Кондрацкого, М. М. Соснова, В. И. Гирича, Д. В. Левченко и Ш. В. Винокурова. *Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман.* Т. 2. Москва, 2018. С. 393–400 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. Арк. 197–211. URL: http://istmat.info/node/61093.
Приговор Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Н. А. Ремова-Поберёзкина, В. Я. Вольского, А. А. Гостинцева и Г. Д. Артемьева // Архівний підрозділ УМВС України у Житомирській області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6157. Т. 1. Арк. 548–552.
Приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 1727, 13 сентября 1939 года. URL: http://surl.li/yzqy.
Приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР от 3 мая 1937 года. URL: http://surl.li/yztt.
Приказ Объединенного государственного политического управления Союза ССР от 26 мая 1933 года. URL: http://surl.li/yztr.
Про випуск «Позики зміцнення оборони Радянського Союзу». *Радянська Волинь.* 1937. 2 лип. (№ 151 (3712)). С. 1.
Про запровадження штатних посад і посадових окладів для професорсько-викладацького складу у вишах. *Червоне Полісся.* 1937. 15 лист. (№ 6). С. 2.

Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального виконавчого комітету УРСР. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 2.

Про нагородження товариша М. І. Єжова орденом Леніна. Поздоровлення іспанського посла СРСР. *Радянська Волинь.* 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)). С. 1.

Про підготовку до перепису худоби. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР. *Червоне Полісся.* 1937. 23 груд.

Про стан осінньої засів компанії в селах В.-Піч, Денеші, Глібочок, Троянів. Постанова бюра РПК з 3 вересня. *Ленінський шлях.* 1933. 7 верес. (№ 56 (127)). С. 1.

Промова товариша Миколи Івановича Єжова перед виборцями Горьківської-Ленінської виборчої округи в м. Горькому. *Червоне Полісся.* 1937. 14 груд. (№ 31). С. 2.

Протокол № 44 заседания тройки при Киевском Областном Управлении НКВД УССР от 11 сентября 1937 г. // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6. Оп. 4. Спр. 665.

Протокол судебного заседания Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И. Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко, М. З. Глузмана, Л. У. Кондрацкого, М. М. Соснова, В. И. Гирина, Д. В. Левченко и Ш. В. Винокурова. *Эхо большого террора.* Т. 2. Москва, 2018. С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. Арк. 71–157. URL: http://istmat.info/node/61083.

Протоколи зборів первинної партійної організації Житомирського РК міліції (1937 р.). Оп. 1. Спр. 4.

Радянська Волинь. 1936. 15 квіт. (№ 87 (3348)).

Радянська Волинь. 1936. 4 лют. (№ 28 (3289)).

Радянська Волинь. 1937. 18 лип. (№ 165 (3727)).

Радянська Волинь. 1937. 26 верес. (№ 223 (3785)).

Радянська Волинь. 1937. 27 верес. (№ 224 (3786)).

Радянська Волинь. 1937. 28 верес. (№ 225 (3787)).

Радянська Волинь. 1937. 29 верес. (№ 226 (3788)).

Радянська Волинь. 1937. 3 лип. (№ 152 (3713)).

Рафальська Т. Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.) : монографія. Житомир : Видавництво «Волинь», 2012. 180 с.

Рафальська Т. Л. Трагічна доля українців та поляків с. Булдичів у період «Великого терору» на Житомирщині (липень 1937 р. –

листопад 1938 р.). Матеріали міжнародної наукової конференції «В єдності сила. Україна – Польща: спільні шляхи до свободи». 20-21 червня 2014 р., Житомир. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. Вип. 1. С. 243–253.

Реабілітовані історією. Чернігівська область / Обл. ред. кол.: Хоменко В. М. (голова), Коваленко О. Б., (заст. гол.), Железна О. І., (відп. секр.), Василевський А. Г., Воробей Р. Б., Демченко Т. П., Дудко В. В., Дятлов В. О., Заліський А. А., Івашко В. О., Катеринчук І. П., Кирилюк А. В., Лаєвський С. Л., Лисенко О. В., Мойсієнко С. М., Никоненко Д. М., Острянко А. М., Подкур Р. Ю., Роговий М. О.; Упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна. Книга перша. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008. 800 с.

Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.), редколегія тому (голова І. М. Синявська, заступник голови Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група тому). Книга перша. Житомир : «Полісся», 2006. 724 с.

Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.), редколегія тому (голова М. А. Черненко, заступник голови В. М. Врублевський, Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група при редколегії тому). Книга друга. Житомир : «Полісся», 2008. 768 с.

Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.), редколегія тому (голова М. А. Черненко, заступник голови В. М. Врублевський, Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група тому). Книга третя. Житомир : «Полісся», 2010. 808 с.

Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.), редколегія тому (голова В. С. Болюрко, заступники голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група тому). Книга четверта. Житомир : «Полісся», 2011. 788 с.

Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Житомирська область: у 7 книгах / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько,

заступники голови О. П. Реент, С. А. Кокін та ін.), редколегія тому (голова В. С. Болюрко, заступники голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група тому). Книга шоста. Житомир : «Полісся», 2013. 696 с.

Репрессии в НКВД (1935-1941). URL: http://surl.li/yzpk.

Сачков В. Н. Кого расстреляли на Бутовском полигоне. URL: http://surl.li/ywzm.

Секретарям обкомов, крайкомов и ЦК Нацкомпартий (3 июля 1937 года) // Решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П51/94 от 2 июля 1937 года. URL: http://surl.li/yojd.

Сичевський А. До історії «червоних» погромів євреїв Житомирщини. *Журнал Житомира.* 2010. 29 січ. URL: http://zhzh.info/publ/4-1-0-1882.

Славним ловілярам – чекістам. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 1.

Слюсар В. М. Деякі зауваження до визначення поняття «насилля»: соціально-філософський аспект. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник».* 2015. Випуск 98 (№ 7). С. 245–248.

Слюсар В. М. Соціальне насилля: зміст і форми реалізації у трансформаційних процесах. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.* 2016. Випуск 1 (82). С. 127–132.

Сніговий Я. Житомир. *Червоне Полісся.* 1937. 7 лист. (№ 1). С. 4.

Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2. 1923-1929 / Под ред. А. Береловича, В. Данилова, В. Данилова. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 1168 с.

Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930-1934 *гг.* Кн. 2. 1932-1934 *гг.* / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 840 с.

Сотнями тон добірного хліба розгорнути хлібну естафету імені тов. Сталіна. *Ленінський шлях.* 1933. 4 серп. (№ 43 (114)). С. 1.

Список депутатів Буківської сільської Ради депутатів трудящих. *Урожай.* 1965. 22 берез. С. 1.

Спогади чекіста. *Червоне Полісся.* 1937. 20 груд. (№ 36). С. 3.

Ставлення до Сталіна. Прес-релізи та звіти КМІС. 23 червня 2021 року. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports.

Сталинские расстрельные списки: часть 3 из 4. URL: http://surl.li/yzsd.

Стародубець Г. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія: Історія. 2019. № 27. С. 19–25.

Стародубець Г. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944-1946 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 40. С. 141–145.

Стародубець Г. Між «молотом» і «наковалнею»: голови сільрад західних областей України в умовах збройного протистояння 1944-1946 років. *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)»* / За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець. Житомир, 2016. С. 101–106.

Стародубець Г., Стародубець В. Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* 2018. № 3. С. 36–40.

Твердюкова Е. Финансовая удавка. Добровольные займы в СССР. URL: http://surl.li/ywyg.

Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1958 *гг.* : опыт биографического словаря / 2-е изд., испр. и доп. Москва : Ун-т Дмитрия Пожарского, 2017. 824 с.

Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив (Т. 1) / о. Ю. Мисик (Упор.) Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 296 с.

Файнштейн А. В Житомире увековечили память русского студента, погибшего в еврейском погроме 1905 года. *Хадашот.* URL: http://surl.li/aakuc.

Федоров, Михаил Ермолаевич. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/advpo.

Фельштинский Ю., Попов В. От Красного террора к мафиозному государству: спецслужбы России в борьбе за мировое господство (1917-2036). Киев : Наш Формат, 2021. 672 с.

Филиппов С. Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 *гг.* : справочник / Под общ. ред. А. Б. Рогинского. Москва : Политическая энциклопедия, 2016. 679 с.

Червоне Полісся. 1937. 14 груд.

Чернов, Михаил Онисимович. Кадровый состав органов государственной безопасности. 1935-1939. URL: http://surl.li/yztk.

Чкалов В. Другий сталінський переліт. *Радянська Волинь.* 1937. 28 лип. (№ 173 (3735)).

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ред. Т. Хорунжа. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

Эхо Большого террора / ответ. ред.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2018. Т. 2. Документы сотрудников НКВД, осуждённых за нарушения социалистической законности (1938-1943). С. 241–392 // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67841. Т. 5. URL: http://istmat.info/node/61083.

№ 105. 10 січня 1938, [Київ]. Цифрові зведення 8-го відділу УДБ НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Житомирській області з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 124. 13 лютого 1938. Житомир. Спецповідомлення начальника УНКВС по Житомирській області Лаврентія Якушева наркому внутрішніх справ УРСР Олександру Успенському про втечу заарештованих із тюремного підвалу УНКВС зі списком втікачів. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 192. 9 січня 1939, Житомир. Протокол допиту Михайла Глузмана. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 193. 13 січня 1939, б.м.в. Протокол допиту Василя Распутька. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 196. 16 січня 1939, б.м.в. Протокол допиту Матвія Леснова-Ізраїлєва. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8:*

Великий терор: польська операція 1937–1938 : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 197. 18 січня 1939, Київ. Постанова НКВС УРСР у справі Михайла Федорова. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 199. 19 січня 1939, б.м.в. Протокол допиту Данила Манька. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 202. 21 лютого 1939, Москва. Протокол допиту Григорія Вяткіна. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

№ 98. 1 січня 1938, Житомир. Цифрові зведення про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Житомирській області за період з 1 жовтня 1937 р. по 1 січня 1938 р. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938* : у 2 ч. Варшава; Київ : [б. в.], 2010. Ч. 2.

Mace J. E., Heretz L. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine United States. Commission on the Ukraine Famine. Washington : Government Printing Office, 1990. 582 p.

ЗМІСТ

Очищення	5
Радість	7
Опісля	II
Рецидивісти	25
Арешт	83
Слідство	I48
Суд	236
Страта	274
Реабілітація	332
Компенсація	377
Довідкова інформація	383
Список використаних джерел	400

4I3

МАЗЯР Олег Васильович

науково-популярне видання

«...ОН ЧЄЛОВЄК НЄ СОВЄЦКІЙ»: хроніка державного злочину

Підписано до друку 28.06.2022. Формат 60Х90/60.
Папір офсетний
Гарнітура Bookman Old Style. Друк різографічний.
Ум. друк. арк. 14,5. Обл. вид. арк. 24,06. Наклад 75.
Зам. № 0124

Видавець
ТОВ «Видавничий Дім "Бук-Друк"»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 063 101 22 33

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 7412 від 27.07.2021 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 063 101 22 33, e-mail: bookovych@gmail.com